

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
Odsjek za povijest umjetnosti

**KONZERVATORSKO-RESTAURATORSKI PROJEKT ZA
ZGRADU KRALJEVSKOG POVLAŠTENOG
ZAGREBAČKOG PARNOG I UMJETNOG MLINA**

Mentor: dr. sc. Zlatko Jurić
Studentica: Nika Šimičić

Zagreb, 2014.

1.0. SADRŽAJ

1.0. SADRŽAJ.....	2
2.0. UVOD.....	4
3.0. POVIJESNI RAZVOJ INDUSTRIJE I INDUSTRIJSKE ARHITEKTURE TE NJENO VREDNOVANJE.....	6
3.1. Istraživanje industrijske baštine i industrijska arheologija	6
3.2. Povijesni razvoj industrije i industrijske arhitekture u svijetu	7
3.3. Zaštita industrijske baštine u svijetu.....	9
3.4. Povijesni razvoj industrije i industrijske arhitekture u Hrvatskoj.....	19
3.5. Zaštita industrijske baštine u Hrvatskoj.....	30
4.0. POVIJEST IZGRADNJE ZAGREBAČKOG PAROMLINA (1862. – 1960.).....	39
4.1. Gradnja Paromlina I. faza (1862. – 1906.).....	38
4.2. Gradnja Paromlina II. faza (1907. – 1928.).....	55
4.3. Gradnja Paromlina III. faza (1928. – 1960.).....	79
5.0. POVIJEST DEGRADACIJE I PRIJEDLOGA REVITALIZACIJE TVORNIČKOG KOMPLEKSA PAROMLINA	82
5.1. Povijesno-arhitektonska znanstvena istraživanja kompleksa Paromlin od 1970. – 2013. godine.....	82
5.2. Geneza prijedloga, natječaja i projekata za kompleks Paromlina od 1965. – 2013. godine	84
6.0. KONZERVATORSKA STUDIJA.....	107
6.1. Paromlin – zaštićeno kulturno dobro (2004.)	108
6.2. GUP Grada Zagreba (2009.) – izvodi iz prostorno planske dokumentacije.....	112
6.3. Valorizacija paromlinskog kompleksa.....	116
6.4. Analiza stanja.....	119
6.5. Konzervatorske metode i modeli prezentacije.....	121
6.6. Konzervatorski uvjeti.....	124
7.0. ZAKLJUČAK.....	133
8.0. KRONOLOŠKA TABLICA.....	137
9.0. POPIS ARHIVSKE GRAĐE I LITERATURE.....	147
9.1. Popis literature.....	147
a) autorski tekstovi.....	147

b) tekstovi nepoznatih autora.....	152
9.2. Internetski izvori.....	153
a) autorski tekstovi.....	153
b) tekstovi nepoznatih autora.....	157
9.3. Popis arhivske građe.....	160
9.4. Popis slikovnih priloga.....	160
9.5. Popis osoba.....	174

2.0. UVOD

Identitet grada/.../ ostvaruje se kroz susrete njegove povijesti i tradicije, želja i projekcija za budućnost i njegove stvarnosti danas./.../¹, kaže Andrija Rusan, direktor *Oris* – kuće arhitekture te izdavač i urednik časopisa *ORIS*.

Industrijska baština je dio kulturne baštine i dio identiteta, kako grada, tako i nacije. Ona obuhvaća industrijske krajolike, industrijske objekte, radnička stambena naselja, strojeve, dokumentaciju i artefakte naslijeđene iz prošlosti, čijim se osmišljenim gospodarenjem čuva memorija na razvoj i napredak ljudske civilizacije te stvara nova vrijednost za buduće generacije. Ona uključuje /.../kompleksno društveno i kulturno nasljeđe koje je oblikovalo život zajednica i donijelo značajne organizacione promjene cjelokupnom društvu i svijetu/.../².

U posljednjih dvije stotine godina industrijska arhitektonska baština neposredno svjedoči ne samo o privredno-ekonomskom, već i o sociološko-kulturološkom razvitku cjelokupnog društva, a korištenjem je novih materijala, konstrukcija i prostornih rješenja neposredno utjecala na razvoj arhitekture i urbanizma XX. stoljeća.

Zagreb je prepun takvih građevina koje polagano gube bitku s nezainteresiranošću i malodušnošću okoline. U toj jakoj konkurenciji napuštenih ili devastiranih objekata u Zagrebu, povjesničar umjetnosti Zlatko Uzelac ističe Paromlin: /.../Zbog svog izuzetnog i neponovljivog urbanističkog položaja, ali i ekonomskog potencijala koji je zahvaljujući tom položaju posve neupitan [...]. Ta građevina, zapravo cijeli jedan kompleks, u samoj je središnjoj točki grada Zagreba, na prometno jedinstvenom položaju, na odavno zamišljenom budućem glavnom gradskom trgu – na mjestu kojega je, međutim, danas najgori slam [...]/.../³ Ovaj se diplomski rad bavi upravo njime, nekad simbolom industrijskog napretka, a danas ruševinom u centru Grada.

Treće je poglavlje posvećeno temi povijesnog razvoja industrije i industrijske arhitekture te načinima kroz koje se ona vrednuje u svijetu, ali i Hrvatskoj. Kratak pregled razvoja industrijske arhitekture, kako u svijetu, tako i u nas, polazište je bez kojeg ne bismo

¹ http://www2.dupont.com/Changing_The_Face/hr_HR/paromlin.html [14.5.2013.]

² http://www.international.icomos.org/newsicomos/news1991/july_2011_Vol18No1/Icomos_18_EN_NOIR_OK_web.pdf [17.6.2013.]

³ <http://pogledaj.to/arhitektura/propale-milijunske-investicije/> [14.5.2013.]

mogli razumjeti problematiku niti vrijednost Paromlina čijoj je izgradnji posvećeno četvrto poglavlje.

Tri faze gradnje u kojima su sudjelovali vrsni graditelji i arhitekti XIX. i XX. stoljeća (J. Jambrišak, G. Carnelutti, J. Holjac, J. Dubski, Hönigsberg i Deutsch, Kalda i Štefan), te moderni, novi materijali i tehnike izgradnje, uvrstili su ga u vrh industrijske arhitekture Hrvatske i baštine općenito pa i ne čudi da je već od 1970-ih godina postao tema povijesno - arhitektonskih znanstvenih istraživanja čemu je posvećeno peto poglavlje.

Dva velika požara i sustavno zanemarivanje pretvorili su ovaj „dragulj“ industrijske arhitekture u slučaj za koji se do danas nije pronašlo adekvatno rješenje. Tako se peto poglavlje bavi i svim dosadašnjim prijedlozima, projektima i natječajima, od najranijih pokušaja da se prenamjeni u Muzej suvremene umjetnosti, Državni arhiv, Gradsku knjižnicu, pa čak i hotel, do suvremenih prijedloga Gradskih vlasti te natječaja, od kojih za većinu realizacija nije ni bila planirana.

Šesto je poglavlje konzervatorska studija temeljena na postojećim elaboratima Gradskog zavoda za zaštitu spomenika i prirode (nastalih povodom uvrštenja Paromlina u Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske) te izvodima iz prostorno planske dokumentacije (GUP Grada Zagreba iz 2009. godine). Analizirano je trenutačno stanje kompleksa te su, na temelju modela prezentacije i metoda intervencije, po I. Maroeviću i M. Petzetu, dâne smjernice za njegovu obnovu i moguću prenamjenu.

Sedmo poglavlje sumira problematiku industrijskog kompleksa Paromlin. U njemu se nastoji upozoriti na dugotrajno zanemarivanje i propadanje kulturne baštine, pokazati da međunarodna iskustva najbolje svjedoče o potencijalu ovakvih objekata te se nastoji apelirati na građanstvo. Cilj je probuditi svijest o važnosti ovakvih objekata kao dokumenata povijesti jednoga grada.

3.0. POVIJESNI RAZVOJ INDUSTRIJE I INDUSTRIJSKE ARHITEKTURE TE NJENO VREDNOVANJE

3.1. Istraživanje industrijske baštine i industrijska arheologija

Industrijska se baština sastoji se od ostataka industrijskih pogona koji imaju povijesnu, tehnološku, društvenu, arhitektonsku i znanstvenu vrijednost. Nedovoljno je vrednovana, registrirana i nedovoljno zaštićena. Istraživanje napuštenih industrijskih pogona, koje je u početku bilo zanimljivo jedino amaterima i entuzijastima, intenzivnije je započelo s prvom upotrebom pojma *industrijska arheologija*. Pojam *industrijske arheologije* počeo se upotrebljavati pedesetih godina XX. stoljeća, u isto vrijeme kada je industrija u Europi počela stagnirati, najprije ona bazična (npr. rudnici u Engleskoj i Njemačkoj), zatim brodograđevna pa naposljetku i prerađivačka (Italija i Švedska). Godine 1955. britanski povjesničar Michael Rix sa Sveučilišta u Birminghamu prvi je upotrijebio pojam *industrijska arheologija* te dao njegovu definiciju u časopisu *The Amateur Historian*⁴. Prvi tekst o industrijskoj arheologiji u Hrvatskoj napisala je Višnja Zgaga 1982. godine.⁵

Industrijska arheologija se tako definira kao znanstvena disciplina koja se bavi istraživanjem ostataka tehnologije i industrije. Ona je područje istraživanja povjesničara i arheologa, ali i arhitekata, povjesničara umjetnosti inženjera strojarstva i građevinarstva, te geodeta. Ona obuhvaća tri područja. *Komercijalno* područje istražuje objekte i druge ostatke koji ilustriraju ekonomski napredak automobilske doba (npr. restorani, zabavni parkovi, ceste, stari automobili, turističke atrakcije...) te one kojima se želi rekonstruirati način života tijekom automobilske doba. *Socijalno* istražuje kuće za stanovanje, industrijska naselja, crkve, rekreacijske površine i sl., a *područje urbane arheologije* gradove. Industrijska baština može biti pokretna (strojevi npr.), nepokretna (zgrade), a postoji i termin „industrijski krajolik“ koji obuhvaća, kako pokretnu i nepokretnu, tako i nematerijalni aspekt industrijske baštine (genius loci, identifikaciju stanovnika sa sredinom, ambijentalni ili pak simbolički aspekt). Pojavom *industrijske arheologije* izučavanje industrijske baštine, njezina valorizacija, očuvanje i muzealizacija ili pak osmišljena prenamjena u nekim su sredinama ušli u nastavne programe sveučilišta, opsežnu stručnu literaturu, programe političara, ali i svijest građana.

⁴ Marinović, 2010: 8

⁵ Zgaga, 1982: 3-7

3.2. Povijesni razvoj industrije i industrijske arhitekture u svijetu

Industrija početke bilježi, kako u malim manufakturama, tako i velebnim projektima pojedinaca. Papa Siksto V. je namjeravao rimski Koloseum pretvoriti u tvornicu vune te je dao izraditi i nacrt kod slavnog arhitekta Domenica Fontane, a nakon Papine smrti, 1594. godine, u njemu se smjestila mala tvornica ljepila.⁶ Ipak, razvoj su industrije, od Wattovog parnog stroja 1768. godine, pratile radikalne promjene u arhitekturi. One su se očitovale u ispitivanju novih konstruktivnih sustava i materijala. Riječ je, prije svega, o metalnim konstrukcijama, armiranom betonu i staklu. Velika Britanija, u kojoj je i počela industrijska revolucija prošla je sve stupnjeve tehnološkog razvoja pa i nije čudo da su je nazivali „radionicom Europe“. Najprije je to bila tekstilna industrija pa je tako i tzv. „tvornica svile“ na vodeni pogon u Derbyju, izgrađena 1718. godine, postala prototip za sve kasnije tvornice. Vanjski nosivi zidovi od opeke s drvenim stupovima u sredini raspona začetak su okvirne skeletne konstrukcije. Kasnije su drveni stupovi zamijenjeni željeznim, kao najjeftinijim vatrootpornim rješenjem. Peterokatna tvornica tekstila Marshall & Benyon & Bage u Shrewsburyju, izgrađena je 1797. godine i prva je zgrada s potpunom konstrukcijom od lijevanog željeza. Od 1843. godine se primjenjuje kovano željezo, a nešto kasnije i čelični stupovi i nosači.

Uz Veliku Britaniju istinsko poprište razvoja industrijske arhitekture i metalnih konstrukcija jesu Sjedinjene Američke Države. Osnovni cilj primijenjenih građevinskih konstrukcije bio je postizanje funkcionalnosti. Tvornice su uglavnom gradili inženjeri, zato se još dugo sačuvao koncept vanjskih nosivih zidova od opeke s unutarnjim skeletom od željeza. Ključnu su ulogu osamdesetih i devedesetih godina XIX. stoljeća odigrali arhitekti glasovite čikaške škole kao što su Henry Hobson Richardson, William Le Baron Jenney, William Holabird te atelijeri Burham i Roth te Adler i Sullivan. Najvažniju je pak ulogu u razvoju konstrukcija imala pojava tzv. lijevanog I-profila, koji je prvotno korišten za željezničke tračnice, a zatim postao vodeći konstruktivni element u gradnji industrijskih pogona. Vrhunac je primjene I-profil doživio na pročeljima čikaškoga višestambenog kompleksa Lake Shore Driver 860 arhitekta Miesa van der Rohea (1948-1951). Treba spomenuti i armirano-betonske konstrukcije koje se javljaju sve češće nakon patenta F. Hennebiquea 1892. godine kada je

⁶<http://books.google.hr/books?id=3p2I2KwIL5UC&pg=PT148&lpg=PT148&ots=sFdcUzbwDf&dq=pope+sixtus+v+colosseum&hl=hr> [13.4.2013.]

riješio problem monolitnosti upotrebom željeznih šipki cilindričnog presjeka koje je savio u krug i međusobno povezao.

Sukladno razvoju novih konstruktivnih sustava i primjeni novih materijala dolazi do rasterećenja zidnih ploha, čime zid počinje gubiti značenje koje je imao tijekom dotadašnje povijesti arhitekture. U razdoblju kada je Peter Behrens u Berlinu izvodio glasovitu tvornicu AEG turbina, zid postaje tek ovojnicom, nerijetko i robusnim plaštem koji svojom masom stoji nasuprot prozračnoj čeličnoj konstrukciji. Behrensov tvornica AEG otvorila je širom vrata posve novoj arhitekturi, čega je eklatantan primjer tvornica cipela Faguswerke u Alfeld-an-der-Leine, arhitekta Waltera Gropiusa (1911.), gdje je čitav ostakljeni vanjski zid postavljen poput napete opne oko unutrašnje metalne konstrukcije. Zid dakle prestaje biti element nosive konstrukcije. Taj je princip Gropius u glasovitoj zgradi Bauhausa u Dessauu (1925.) doveo gotovo do savršenstva. Izuzmemo li neke ranije primjere, poput Wrightovih američkih projekata ili Le Corbusierove osnovne konstruktivne Dom-Ino jedinice iz 1915. godine, s projektom Bauhausa, po prvi put, u tako velikom kompleksu, dolazi do potpunog prožimanja unutrašnjeg i vanjskog prostora. Tijekom XX. stoljeća tu je temu osobito razvijao Mies van der Rohe u kronološkom antologijskom nizu od Njemačkog paviljona za Svjetsku izložbu u Barceloni (1929.), kuće Fernsworth u Fox Riveru, Illinois (1946.-1950.) do Crown Halla u okviru izvedbe projekta čikaškog Instituta za tehnologiju (1952.-1956.).⁷

---

⁷ <http://www.matica.hr/Vijenac/Vij164.nsf/AllWebDocs/Industrijaolaboratorijarhitekture> [14.5.2013.]

3. 3. Zaštita industrijske baštine u svijetu

Služba zaštite spomenika u zapadnim zemljama i SAD-u gotovo pola stoljeća vrednuje paleoindustrijske građevine i opremu kao segment kulturne baštine. Prvi su objekti na listu svjetske kulturne baštine UNESCO-a upisani prije 25 godina.

Puno se toga promijenilo od vremena Atenske povelje o restauriranju povijesnih spomenika iz 1931. godine koja je preporučala */.../ dokidanje svih oblika promidžbe, podizanja protupravnih telegrafskih stupova i žica, kao i udaljavanje svake bučne i nametljive industrije iz blizine umjetničkih i povijesnih spomenika./...*⁸ Termin povijesnog spomenika od vremena je Venecijanske povelje iz 1964. godine, koja ga definira kao pojedinačno arhitektonsko djelo, ali i gradske i seoske cjeline, koje predstavljaju svjedočanstvo određene civilizacije, neke važne faze razvoja ili nekog povijesnog događaja, polagano počeo proširivati svoje značenje. Povijesni spomenik je od tada obuhvaćao ne samo umjetnička djela, nego i skromna ostvarenja koja su s vremenom stekla kulturnu vrijednost.⁹ Amsterdamska deklaracija iz 1975., nadovezala se na prethodnu povelju u nešto proširenom obliku pa ustvrđuje da zaštita obuhvaća sve spomenike od kulturne važnosti */.../od najvećih do najskromnijih – ne zaboravljajući niti one iz suvremene epohe – zajedno s njihovom okolinom/...*¹⁰ čime se počinje razvijati i interes za industrijsku baštinu. Dana 31. kolovoza 2000. godine, na konferenciji u Londonu, potpisan je ugovor o suradnji između ICOMOS-a i TICCIH-a¹¹ - svjetske organizacije koja se bavi zaštitom industrijske baštine, a njihova su zajednička načela o konzervaciji industrijske baštine: lokaliteta, objekata, područja i krajolika, nazvana još i *The Dublin Principles*, donesena 28. studenog 2011. godine na 17. Generalnom sastanku ICOMOS-a te imaju 14 točaka. Najznačajniji dokument o zaštiti industrijske baštine svakako je *Nižnijtagilska povelja o očuvanju industrijske baštine*, čiji je sadržaj ratificiran na nacionalnoj skupštini TICCIH-a, održanoj u Moskvi 17. srpnja 2003. godine. U povelji je navedena definicija industrijske baštine i industrijske arheologije, navedene su vrijednosti

⁸ <http://www.icomos-hrvatska.hr/documents/1931%20Atenska%20povelja.pdf> [14.6.2013.]

⁹ http://www.icomos.org/charters/venice_e.pdf [14.6.2013.]

¹⁰ <http://www.icomos.org/en/charters-and-texts/179-articles-en-francais/ressources/charters-and-standards/169-the-declaration-of-amsterdam> [9.4.2013.]

¹¹ TICCIH je svjetska organizacija koja predstavlja industrijsku baštinu, te je specijalni savjetnik ICOMOS-a (International Council on Monuments and Sites – Međunarodni savjet za spomenike i lokacije), osnovanog 1965. godine za pitanja industrijske baštine, a kvartalno izdaje i Bulletin.

industrijske baštine¹², naglašena je važnost identifikacije, evidentiranja i istraživanja¹³, te je naglašena potreba za njemom zakonskom zaštitom.¹⁴ Iznesene su zakonitosti za očuvanje i održavanje industrijske baštine,¹⁵ a naglašena je i važnost edukacije, pobuđivanja javnog interesa i ljubavi prema industrijskom naslijeđu i njegovoj vrijednosti kao najbolji način za njezino očuvanje.

Svijet je danas isprepleten međunarodnim, nacionalnim i lokalnim udrugama koje se brinu za očuvanje industrijske baštine. Vjerojatno najpoznatija turističko-informacijska mreža industrijskog naslijeđa u Europi, *European Route of Industrial Heritage*¹⁶, u ovom trenutku predstavlja oko 850 lokacija u 32 europske zemlje, od kojih 77 ključnih točaka čine tzv. „ERIH glavnu rutu“. Projekt ERIH, pokrenut je 2002. godine s ciljem zaštite europske industrijske baštine i korištenja njenih potencijala kao elementa održivog ekonomskog razvoja, povezivanja središnjih muzejskih ustanova za prezentaciju industrijske baštine na međunarodnoj razini kao i podizanja razine svijesti o potrebi očuvanja i zaštite industrijske

¹² /.../Industrijsko naslijeđe ima društvenu vrijednost kao dokument o životu običnih muškaraca i žena, i kao takvo pruža važan dokaz o njihovoj identitetu./.../ (u: Nižnijtagilska povelja o očuvanju industrijske baštine, *The International Committee for the Conservation of the Industrial Heritage (TICCIH)*, Moskva, 17. srpnja 2003. (također u: Povijest u nastavi, god. VIII, br. 1 (15), Društvo za hrvatsku povjesnicu, Zagreb, 2010., str. 176-183) i na: <http://www.icomos-hrvatska.hr/documents/2003%20Povelja%20o%20industrijskoj%20bastini.pdf> [30.4.2013.]

¹³ /.../Na svakome području treba identificirati, snimiti i zaštititi industrijske ostatke koje želimo sačuvati za buduće generacije..../, u: Nižnijtagilska povelja o očuvanju industrijske baštine, *The International Committee for the Conservation of the Industrial Heritage (TICCIH)*, Moskva, 17. srpnja 2003. (također u: Povijest u nastavi, god. VIII, br. 1 (15), Društvo za hrvatsku povjesnicu, Zagreb, 2010., str. 176-183) i na: <http://www.icomos-hrvatska.hr/documents/2003%20Povelja%20o%20industrijskoj%20bastini.pdf> [30.4.2013.]

¹⁴ /.../Programi zaštite industrijskog naslijeđa trebaju biti sastavnim dijelom politike ekonomskog razvoja i sastavnim dijelom regionalnih i državnih planova./.../, u: Nižnijtagilska povelja o očuvanju industrijske baštine, *The International Committee for the Conservation of the Industrial Heritage (TICCIH)*, Moskva, 17. srpnja 2003. (također u: Povijest u nastavi, god. VIII, br. 1 (15), Društvo za hrvatsku povjesnicu, Zagreb, 2010., str. 176-183) i na: <http://www.icomos-hrvatska.hr/documents/2003%20Povelja%20o%20industrijskoj%20bastini.pdf> [30.4.2013.]

¹⁵ /.../Očuvanje industrijskog naslijeđa ovisi o očuvanju njegove funkcionalne cjelovitosti, pa intervencije u nekoj industrijskoj lokaciji moraju imati cilj da tu cjelovitost očuvaju koliko je to god moguće./.../, u: Nižnijtagilska povelja o očuvanju industrijske baštine, *The International Committee for the Conservation of the Industrial Heritage (TICCIH)*, Moskva, 17. srpnja 2003. (također u: Povijest u nastavi, god. VIII, br. 1 (15), Društvo za hrvatsku povjesnicu, Zagreb, 2010., str. 176-183) i na: <http://www.icomos-hrvatska.hr/documents/2003%20Povelja%20o%20industrijskoj%20bastini.pdf> [30.4.2013.]

¹⁶ <http://www.erih.net/index.php> [5.5.2013.]

baštine. Glavni im je komunikacijski element virtualna mreža muzejskih ustanova i lokaliteta koji prezentiraju europsku industrijsku baštinu. Uvjeti za uključivanje u tu mrežu su: certifikat središnje muzejske ustanove za prezentaciju industrijske baštine u pojedinoj regiji (*Anchor Points*) kojih je u Europi 63., osigurana infrastruktura, tehnička izvedba, postojanje regionalnog informacijskog centra za posjetitelje, osigurana vodstva na više jezika i sl. U ERIH mrežu uvršteno je pet lokacija u Sloveniji i jedna (tvornica „Torpedo“ u Rijeci) u Hrvatskoj.

Sl. 1. *European Route of Industrial Heritage*

Izuzetno zanimljiv srednjoeuropski projekt *Second Chance* još je u pilot-fazi. Pod svoje okrilje uzeo je pet europskih gradova: Nürnberg, Ljubljano, Leipzig, Veneciju i Krakow i odlučio njihova neiskorištena i napuštena industrijska postrojenja pretvoriti u kreativni i kulturni, radni i životni prostor. Iako je proces revitalizacije različit u svakom gradu, svaki od gradova prolazi detaljan niz elaborata, radionica i strategija za razvitak. Moto „*From Industrial Use to Creative Impulse*“ trebao bi privući investitore, ali i omogućiti razvoj

zanimljivih i inovativnih strategija za novi život napuštenih industrijskih postrojenja.¹⁷ Bivša AEG tvornica u Nürnbergu, sa svojih 4000 četvornih metara neiskorištenog prostora, trebala bi postati kulturni centar grada ugošćujući dramsku akademiju, glazbenu školu i centar za strane jezike. Tvornica prerade pamuka u Leipzigu namijenjena je budućoj galeriji suvremene umjetnosti, tvornica tramvajskih vagona u Krakovu trebala bi postati muzej industrijske baštine, a u Veneciji se bijenale proširio na brodogradilište Arsenale, što se pokazalo idealnim prostorom za prezentaciju djela moderne umjetnosti. Projekt predviđa i revitalizaciju neiskorištenog tornja Arsenala koji bi trebao postati istraživački i galerijski prostor, a i ljubljanska tvornica ROG na putu je prenamjene u muzej suvremene umjetnosti. Istraživačka faza je trebala biti dovršena do 2013. godine.¹⁸

Sadržajna se prenamjena industrijskih građevina za različite potrebe društva ustalila od 1970.-ih godina. Uspješni svjetski projekti regeneracije nekadašnjih industrijskih gradova, gradskih četvrti ili pojedinih zgrada u današnje „tvornice kulturnog turizma” poput *Baltic Centre for Contemporary Art* (Newcastle-Gateshead), londonske četvrti East End, te samostalnih projekata kao što su *Tate Modern Gallery* u Londonu ili *Knitting Factory* u New Yorku, ostvareni su uz potporu javnog sektora ili na privatnu inicijativu, a često su rezultat izrazita angažmana civilnog društva. Zanimljiv je i primjer mjesta Terasa u španjolskoj pokrajini Kataloniji gdje su sačuvani ostaci tekstilne industrije, štoviše, cijela proizvodna linija, pa turisti koji tamo hrle mogu vidjeti cijeli proces proizvodnje. Odličan je primjer i pariški *Musee d’Orsay* koji je prvotno izgrađen kao željeznička stanica povodom svjetske izložbe 1900. godine.¹⁹

Po mišljenju Snješke Knežević */.../na mjestima industrije nastaju nove urbane četvrti, tematski parkovi s obiljem javnih sadržaja, od edukacije i kulture do dokolice i potrošnje. Za arhitekte je susret s tom baštinom posební izazov, a odgovori se mogu vidjeti od Osla i Hamburga do Barcelone i Genove. U financiranju podjednako sudjeluju gradovi i privatnici koji u tome vide profit i prestiž. Danas su najveći razvojni megaprojekti Kop van Zuid u Rotterdamu, HafenCity u Hamburgu (industrijsko postrojenje pretvoreno u pomorski muzej)²⁰ i Fjord City u Oslu, a globalno su poznati projekti regeneracije industrijskih područja u oblasti Ruhr u Njemačkoj. Riječ je o kilometarskim potezima bilo duž luka, bilo na područjima teške industrije. Tu nastaje novi grad 21. stoljeća i postindustrijski urbanitet. U*

¹⁷ http://www.secondchanceproject.eu/wp/?page_id=26 [5.5.2013.]

¹⁸ <http://pogledaj.to/arhitektura/druga-sansa-za-napustena-industrijska-postrojenja/> [5.5.2013]

¹⁹ Marinović, 2010: 8

²⁰ Knežević, 2011: 209-225

njemu važnu ulogu imaju arhitektonski simboli. Fenomen simbolične, ali i komercijalne valorizacije baštine industrijske ere ne karakterizira samo Europu, nego i druge sredine. Riječ je o starom u dijalogu s novom kulturom./.../²¹ Tate Modern je najveći muzej suvremene umjetnosti na svijetu čiji je postav već tijekom prva tri dana vidjelo oko četrdeset tisuća ljudi. Smješten je u zgradi nekadašnje električne centrale, koju je projektirao britanski arhitekt Sir Giles Gilbert Scott, poznat i kao tvorac tamošnjih poznatih crvenih telefonskih govornica. Nakon zatvaranja centrale 1981., za pretvaranje 99 metara visoke zgrade u muzej bila su zaslužna dvojica švicarskih arhitekata Jacques Herzog & Pierre de Meuron. Nakon otvorenja 12. svibnja 2000., muzej je postao vrlo popularnom destinacijom Londončana i turista iz cijelog svijeta.

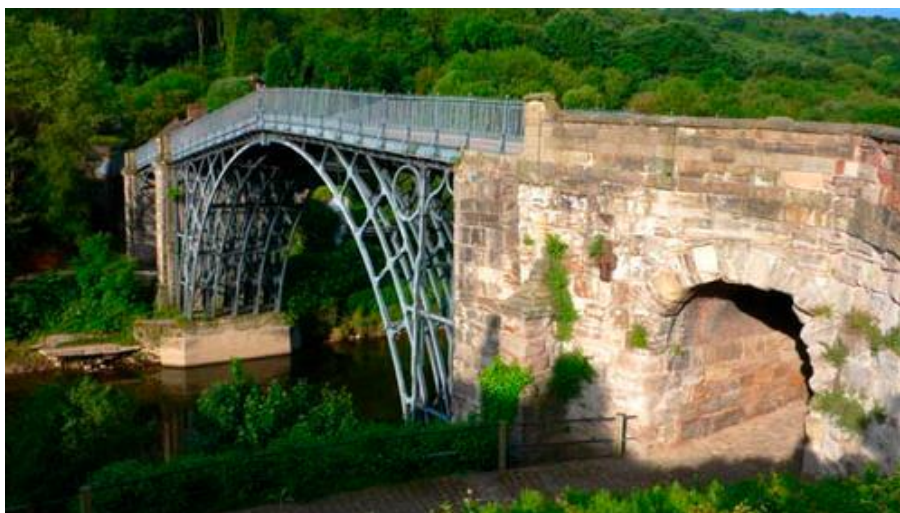

Sl. 2. Galerija Tate Modern osvijetljena noću, London, 2000.

Jedno od prvih područja u Europi koje je bilo predmetom sistematskog proučavanja industrijske baštine je *Ironbridge Gorge* u Shropshireu u Velikoj Britaniji. Ovaj kraj imao je prvu ekstraktivnu industriju na svijetu, naročito proizvodnje željeza, keramičke manufakture (uključujući i porculan i ukrasne pločice) kao i ranu željeznicu. Godine 1986., nakon dugogodišnjeg kontinuiranog rada industrijskih arheologa, ovo je područje uvršteno u Svjetski registar kulturne baštine kao prvo područje industrijske baštine i definirano kao World Heritage Site. Danas je *Ironbridge Gorge Conservation Area* mjesto mnogobrojnih, kako individualnih tako i grupnih, posjeta zainteresiranih ljudi svih dobi. Tako i grupe školske djece u „kolijevci britanske industrijske revolucije“ mogu na licu mjesta učiti o svojoj

²¹ <http://www.nacional.hr/clanak/109174/gredelj-i-paromlin-zasluzuju-da-budu-srediste-metropole> [5.5.2013.]

industrijskoj povijesti. Ta je povijest predstavljena s preko šest spomenika industrijske arheologije i devet muzeja koji pokrivaju sve različite tipove industrije koji su bili prisutni na tom području, te mostom Ironbridge koji je prvi značajni prefabricirani lijevano-željezni most na svijetu.²²

Sl. 3. Ironbridge, Shropshire, Velikoj Britaniji; Foto: OUR PLACE The World Heritage Collection

Bečki plinomjeri, najveća europska tvornica plina, izgrađeni su u samo tri godine (1896. – 1899.), no s uporabom ugljena izgubili su svoju funkciju. Godine 1984. tvornica je zatvorena te je neko vrijeme služila različitim svrhama, od seta filma o Jamesu Bondu, „Dah smrti“, do rave partija. S vremenom je Beč ipak krenuo u obnovu i revitalizaciju zaštićenog spomenika te 1995. godine raspisao natječaj za prenamjenu. Odabrani projekti od strane arhitekata Jeana Nouvela (Plinomjer A), Coopra Himmelblaua (Plinomjer B), Manfreda Wehdorna (Plinomjer C) i Wilhelma Holzbauera (Plinomjer D) provedeni su između 1999. i 2001. godine. Svaki je plinomjer tako bio podijeljen u nekoliko zona: stambena na gornjem katu, zona poslovnih prostora u središnjim katovima i zona zabave i trgovina u prizemlju. Trgovački su centri međusobno povezani mostovima.²³

²² Šepić, 2005: 29

²³ http://en.wikipedia.org/wiki/Gasometer,_Vienna [5.5.2013.]

Sl. 4. Bečki plinomjeri (Jean Nouvel, Coop Himmelblau, Manfred Wehdorn i Wilhelm Holzbauer 1999.-2001.)

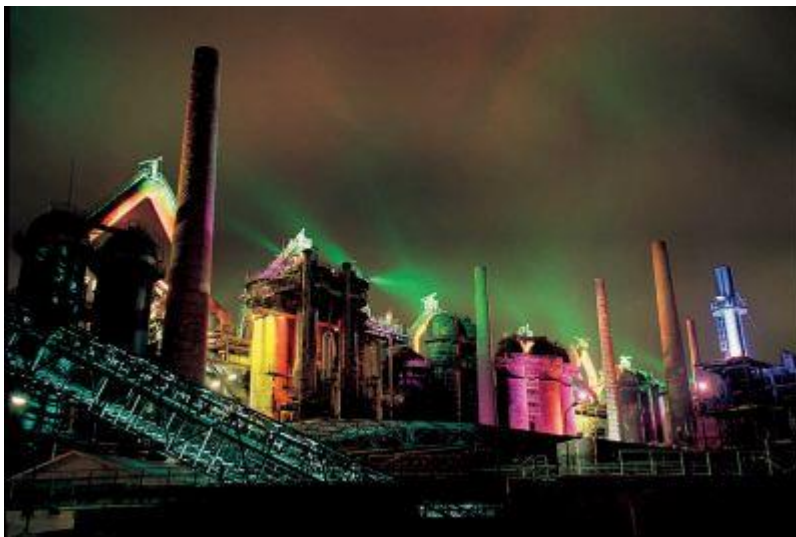
Godine 1970. deindustrijalizacija je zahvatila njemačku oblast Ruhr: zatvaranje rudnika i tvornica što je dovelo do nezaposlenosti, depopulacije, iscrpljenih prirodnih resursa te ekoloških problema (devastacija krajolika, zagađenost). Godine 1988. pokrenut je savezni program restrukturiranja i revitalizacije regije, a u investiciju je uloženo oko 2 milijarde eura. Od 1999. godine rezultat je *Route Industriekultur*. Radi se o iznimno uspješnom turističkom proizvodu s 25 ključnih točaka, 552 dodatne lokacije umrežene s 400 km puteva i 700 km biciklističkih staza.²⁴ Željezara Völklingen u pokrajini Saarland, osnovana 1873., radila je sve do 1986. godine kada su ugašene visoke peći. Iste godine Vijeće ministara Saarlanda donijelo je odluku da se znatan dio postrojenja konzervira i sačuva kao povijesni spomenik, a 1994. godine kompleks je uvršten na UNESCO-vu Listu svjetske kulturne baštine. Od 2000. godine, kad je otvoren za javnost, kompleks je do 2010. posjetilo više od 2,5 milijuna turista. Posjetitelji mogu uživati u pravoj pustolovini: od spuštanja u rudarska okna, do penjanja na vidikovac na visokoj peći, a sve uz veliko bogatstvo pratećih sadržaja. Ove godine je, 27. travnja, ovo postrojenje ugostilo i Rigoletto, operu Giuseppea Verdija, u organizaciji državnog kazališta u Saarlandu²⁵. U Njemačkoj, uz željezaru Völklingen, trenutno postoje još dvije lokacije koje su istodobno dio UNESCO-vog

²⁴ <http://www.route-industriekultur.de/route-industriekultur.html> [5.5.2013.]

²⁵ <http://www.voelklinger-huette.org/en/preview/> [5.5.2013.]

Popisa svjetske baštine, a svjedoče o procesu industrijalizacije nakon 1900. godine: kompleks ugljenokopa Rammelsberg i središnji rudnik ugljena Zollverein XII.²⁶

Sl. 5. Gerhard Kassner , Völklinger, europski centar za umjetnost i industrijsku kulturu

Sl. 6. Noć industrijske kulture, Željezara Völklinger

Spomenimo i jedan francuski primjer, gdje početkom 1980-ih godina i sukladno preporukama Vijeća Europe, služba Središnjeg inventara, koju je 1963. osnovao André Malraux, počinje popisivati industrijsku baštinu. Radi se o tvornici čokolade „Menier“ u Noisiel-u (regija Île-de-France) izgrađenu 1825. godine. Poduzeće je 70-tih godina XIX. stoljeća izgradilo i cijeli grad za radnike tvornice koja je radila sve do 1993. godine, a danas je pretvorena u muzej i sjedište kompanije Nestlé. Godine 1992. proglašena je službenim

²⁶ Föhl, 2010: 14

Monument historique u Francuskoj, a nalazi se i na UNESCO-vom Popisu svjetske kulturne baštine.²⁷

Sl. 7. Tvornica čokolade „Menier“, Noisiel (regija Île-de-France)

Strategija prenamjene, na istaknutim primjerima, pokazala je da profesionalno upravljanje spomenicima osigurava spomeničku vrijednost industrijske građevine, povećava vrijednost nekretnine, a održivo korištenje vodi učinkovitoj gospodarskoj funkciji. Jedan od zaključaka *Međunarodne konferencije o industrijskoj baštini i održivom razvoju*, održane u rujnu 2007. u Pragu, jest potreba podizanja razine svijesti javnosti o nužnosti njezine zaštite kao dijela zajedničkoga europskog kulturnog identiteta. S tim u vezi potencijale industrijske baštine treba koristiti na način da se ona približi svakodnevnim korisnicima, konzumentima, pa se prijedlozi prenamjene kreću od muzealizacije najvrednijih industrijskih cjelina do

²⁷ <http://whc.unesco.org/en/tentativelists/1664/> [13.4.2013.]

komercijalizacije sadržajima bliskim prosječnom čovjeku (hoteli, trgovački centri, obrazovne ustanove, zabava). Kriterij od kojega se pritom ne odustaje je njihova bezuvjetna zaštita. Recimo još i to da u svijetu postoje periodične publikacije o industrijskoj baštini: *Patrimoine de l'Industrie/Industrial Patrimony*, Koinetwork, Pariz (Francuska), *Industrial Archaeology Review*, Maney Publishing, London (Velika Britanija) ili *The Journal of the Society for Industrial Archeology*, Society for Industrial Archeology (SAD). Treba spomenuti i to da već od 1980-tih u Velikoj Britaniji postoji postdiplomski studij za industrijsku baštinu, a u novije vrijeme i tzv. *Heritage Lottery Fund* koji je u zadnjih deset godina, sa čak 630 milijuna eura, financijski podržao više od 700 projekata vezanih uz industrijsku baštinu.²⁸

Svjetska iskustva svjedoče o brojnim mogućnostima transformacije industrijskih objekata, za kojima je dovoljno posegnuti i primijeniti ih na vlastitim resursima.

---

²⁸ <http://histoire-cnrs.revues.org/1778> [5.5.2013.]

3.4. Povijesni razvoj industrije i industrijske arhitekture u Hrvatskoj

Razvoj industrije, a time i industrijske arhitekture u Hrvatskoj, započinje okvirno pedesetih godina XIX. stoljeća. U Hrvatskoj je 1854. godine zabilježeno svega petnaest parnih strojeva, a o tadašnjem razvojnem stadiju hrvatske industrije najbolje govore podaci da je 1859. godine svaki stanovnik Hrvatske mogao staviti u džep čitavu godišnju proizvodnju sirovog i lijevanog željeza.²⁹ No do raskida s predindustrijskim privrednim sustavom dolazi tek od druge polovice XIX. stoljeća, točnije, tijekom šezdesetih i sedamdesetih godina, kada diljem Hrvatske, zahvaljujući ulaganjima privatnih poduzetnika, počinju nicati prvi veći industrijski kompleksi. Industrija odjednom počinje transformirati gradove, ali i stvarati nove (Duga Resa).

Godine 1842. osniva se Hrvatsko-slavensko gospodarsko društvo, a 1852. godine Trgovačko-obrtnička komora. Drugi tajnik komore Devidé zaslužan je jer je upravo na njegov prijedlog, a nakon njegova povratka s međunarodne londonske izložbe godine 1862., održana u Zagrebu 1864. godine prva sveukupna gospodarska izložba. Bila je smještena u današnjoj zgradi zagrebačkog Rektorata i trajala je od 18. kolovoza do 15. listopada 1864. godine. Tu su, osim poljoprivrednih proizvoda, bili izloženi i obrtnički radovi te umjetnička djela, a izložbu je dnevno posjećivalo 1000 ljudi.³⁰

Nosilac industrijskog razvoja u Hrvatskoj bio je dakle novonastali srednji sloj buržoazije čime se istodobno oblikovalo i građansko društvo, a najjača središta toga razvoja Rijeka i Zagreb. Kako je Hrvatska u tom razdoblju bila pretežito agrarna, glavni je naglasak bio na razvoju prerađivačke privrede, odnosno njezinu prelasku od obrtničko-manufakturne organizacije ka industrijskoj proizvodnji u tvorničkim poduzećima. Najzastupljeniji su parni mlinovi, a osobito jača drveno-prerađivačka industrija i prerada šećerne repe. Jednako kao i diljem svijeta, tako i u Hrvatskoj, industrijalizacijom je sve veće značenje dobivalo željezo, koje je, kao i parni stroj, bilo jedno od temeljnih tehničkih obilježja ekonomije XIX. stoljeća. Gradnji zagrebačkog Paromlina prethodile su gradnje prvog paromlina tvornice tjestenine u Ponsalu u Rijeci 1845., na posjedu Korod kraj Osijeka, u vlasništvu grofa Eltza 1846., i u Varaždinu 1860. godine.³¹ S obzirom na kapacitete najrazvijenija je mlinarska industrija bila

²⁹ Galjer, 2000: 139

³⁰ Despot, 1974: 165

³¹ */.../Brašno se melje ponajviše u navadnih mlinovih (vodenicah); u novije doba uvode se sve to više umjetni mlinovi i upravljaju se najnoviji izumi u mehanici. Paromlina broji samo Slavonija 14, vrh toga obstoje u*

u Osijeku koji je do 1918. imao tri velika i dva manja paromlina, od kojih je najpoznatiji bio paromlin Union izgrađen 1891. godine. Godine 1839. otvorena je staklana u Osiredeku s kojom započinje industrijska gradnja na širem zagrebačkom području.³²

Prve manufakture u Zagrebu javljaju se već u XVIII. stoljeću (papirna manufaktura na mjestu bivšeg žitnog mlina na Novoj Vesi 1771. godine), no sve dok nije priključen u mrežu suvremenih prometnih komunikacija, Zagreb je bio periferni grad, malog političkog i privrednog značaja u okvirima Austro-Ugarske, što zbog kasnog ukidanja feudalnih odnosa, a što zbog nepovoljnih posljedica ovisnog položaja nagodbene Hrvatske u Habsburškoj državi nakon sklapanja Austro-ugarske nagodbe.³³ Moramo spomenuti i činjenicu da se više od polovice, ili točnije 59,6% Zagreba u to vrijeme još uvijek bavilo poljoprivredom.³⁴ U duhu sveopćeg napretka Zagreba, paralelno s puštanjem u promet prve željezničke pruge, smještene */.../ispod grada ovoga medju Savskom cestom i medju petrenskom ulicom... od kuda četiri postrane ceste u sredotočje grada vode, dakle za trgovinu i udobnost občinstva naj prikladnije/...*³⁵, te koja od Siska, preko Zagreba, ide do Zidanog mosta koji se pak spajao na novu austrijsku izvoznu prometnicu, što povezuje Beč s izvozno-uvoznom lukom Trstom, 1862. godine započinje i intenzivna gradnja tvorničkih objekata uz prugu (Paromlin (1863.), Tvornica parketa (1873.), Tvornica cikorije „Franck“ (1893.) i Tvornica papira (1895.)).

Zagrebu, Varaždinu, Belovaru, Gjurjevцу, Karlovcu i Rieci.“

(http://www.archive.org/stream/hrvatskaislavon00matkgoog/hrvatskaislavon00matkgoog_djvu.txt [14.5.2013.])

³² Galjer, 2000: 139

³³ Karaman, 1991: 271

³⁴ Slukan Altić, 2006: 8

³⁵ Knežević, 2003: 156

Frigan, v. r.

Br. 352. 3—1
C. kr. povlašćeno društvo južne željeznice.

Red vožnje
za miešovite osobne povoze na željezničkoj prugi
od Siska do Zidanog mosta.
Počimlje 1. listopada 1862 i traje do daljnje uredbe.

Od Siska u Zidani most:		Od Zidanog mosta u Sisak:	
	u jutro		u jutro
Sisak	odlazi 6/30	U Zidani most:	
Lekenik	" 6/58	Iz Beča svakog utorka,	
Velika Gorica	" 7/35	četvrtka i subote u	
Zagreb	(dolazi 8/1	6 sati 30 časovah u	
Zaprešić	(odlazi 8/16	Jutro prošavšim ber-	po po
Brešci	" 8/40	zovozom br. 2. dolaz	4/13
Videm-Krško	" 9/19	Iz Beča svakdanjom	
Liberac	" 9/37	poštom br. 6. u 9	
Sevnica	" 9/48	sati 30 čas. s ve-	prij. p.
Zidani most	dolazi 10/17	čera prošavšom dol.	11/28
	u 6 sati 45 čas. od		
	onud prošavšom dol.		po po.
	prij. p.		3/22
Prilozi iz Zidanog mo-		Zidani most	odlazi 4/25
sta u Beč odveženi		Sevnica	" 5/3
tamo berzovom br.		Liberac	" 5/30
1. svakog utorka,		Videm-Krško	" 5/41
četvrtka i subote		Brešci	" 6/1
u 9 sati 54 časa	u pdn.	Zaprešić	" 6/37
s večera	12/17	Zagreb	(dolazi 6/59
U Beč na svakdanjoj		(odlazi 7/14	
pošti br. 3. u 5 sat.	po po.	Velika Gorica	" 7/45
17 čas. nadošli odl.	3/26	Lekenik	" 8/19
U Těst tamo poštom		Sisak	dolazi 8/45
br. 6. nadošli u 8 sat.	prij. p.		s več.
i 12 čas.	11/32		
U Beču, 25. rujna 1862.			

Ravnateljstvo željeznice.

Sl. 8. Prvi vožni red pruge Zidani Most - Zagreb – Sisak (Narodne Novine od 30. rujna 1862. godine)

K. k. priv. Südbahn-Gesellschaft.

Eröffnung der Bahnstrecke
von
Steinbrück nach Sissek.

Mit Bewilligung des hohen k. k. Handelsministeriums wird die Eisenbahnstrecke **Steinbrück-Sissek** am 1. Oktober 1862 für den allgemeinen Verkehr eröffnet, und werden von diesem Tage an in den Stationen **Lichtenwald, Reichenburg, Videm (Gurksfeld), Rann, Zapresic, Agram, Gorica, Lekenik und Sissek** Personen und Sachen zur Beförderung aufgenommen werden.

Die für die Südbahn geltenden Bestimmungen für den Verkehr der Personen- und gemischten Züge, dann für die Frachtenbeförderung, ferner für die Affekuranz und Lieferzeit finden auch auf diese Linie Anwendung.

Die Fahrordnung und die Tarifsbestimmungen werden durch besondere Kundmachungen veröffentlicht. Wien, im September 1862.

1706—33 **Die Betriebs-Direktion.**

Sl. 9. Obavijest o otvorenju željezničke pruge Zidani Most – Zagreb - Sisak (Agramer Zeitung od 1. listopada 1862. godine)

Godine 1862. Namjesničko je vijeće pozvalo Poglavarstvo grada Zagreba da /.../u savezu s željeznicom izradi općenitu osnovu za poljepšanje grada/.../ ³⁶. Evo što Snješka Knežević kaže

³⁶ Maruševski, 2006: 21

o regulatornim osnovama grada Zagreba: /.../Regulatorna osnova Zagreba iz 1865. godine zapravo je plan urbanizacije Donjega grada [...] tvrdog i shematskog ortogonalnog rastera koji je na području novoga predjela predviđao novo središte. [...] Njegova je svojevrsna revizija regulatorna osnova iz 1887. godine, koja proširuje grad s istoka i zapada, a glavna joj je ideja uokvirenje donjogradskog središta slijedom perivojnih trgova (tzv. Lenucijeva ili Zelena potkova). [...] U osnovi se nazire pokušaj zoniranja gradskog područja u središte, rezidencijalno područje i industrijsku zonu. Skica regulatorne osnove Milana Lenucija iz 1907. najvažnija je regulatorna osnova toga razdoblja i zapravo je vizija Zagreba kao hrvatske moderne metropole [...]. Povod joj je rješenje problema željezničke pruge [...] Velika je inovacija golema industrijska zona na istoku grada, a također i nov sustav prometnica koji grad posve oslobađaju od tranzita. Skica nije posve razrađena zbog protivljenja Ugarske željeznice i Ministarstva rata. Rješenje željezničkog čvora, kao uvjet integracije grada, nije realizirano do danas./.../ ³⁷ Izgradnja željezničke stanice u južnom dijelu grada odigrala je važnu ulogu u izgradnji i razvoju Donjeg grada.

Paromlin se strateški smjestio s južne strane novoizgrađene željezničke pruge te je imao mogućnost neometanog rasta. U katastarskom planu iz 1862. godine, jasno je da je Donji grad doživio izgradnju velikog broja novih, prvenstveno stambenih, objekata, a jedine građevine javne namjene bile su dvije bolnice i jedna crkva.

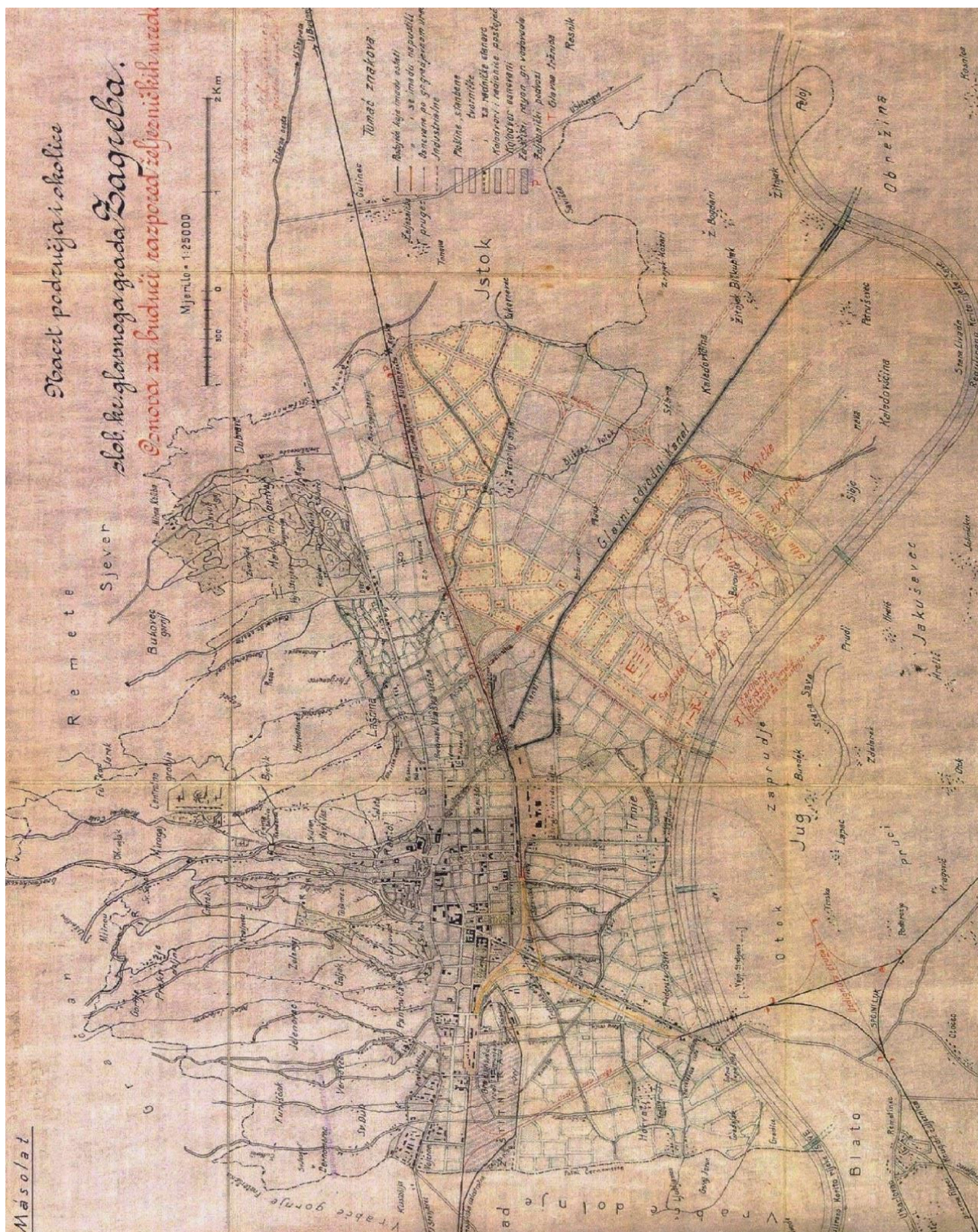
---

³⁷ Knežević, 2004: 107, 108

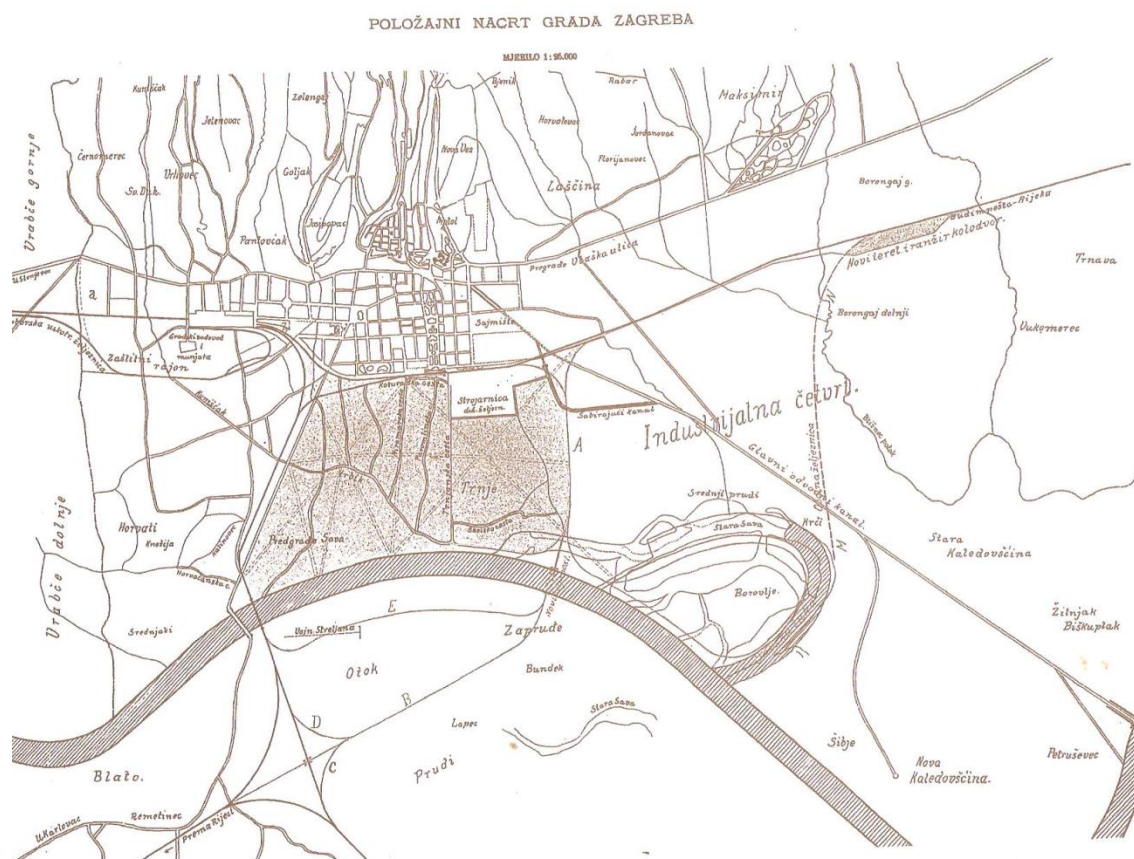

Sl. 12. Zagreb, skica regulatorne osnove, Milan Lenuci, 1907. (nerealizirani), Državni arhiv u Zagrebu, fond Gradskog poglavarstva, Građevni odsjek, sign. 58

Sl. 13. Položajni nacrt grada Zagreba, prijedlog za rješenje željezničkog čvora Hrvatskog društva inženjera i arhitekata, 1907. (nerealizirano) (Vjesnik inženjera i arhitekata, 1907.)

Tvornice su u samom početku industrijalizacije bile djela graditelja (J. Jambrišak, J. N. Grahor, Gj. Cernelutti), da bi dolaskom Kune Waidmanna u Zagreb te zadaće počeli preuzimati školovani arhitekti, obrazovani na visokim tehničkim školama i likovnim akademijama Beča i Stuttgarta. On je ujedno i autor dvaju značajnijih tvorničkih kompleksa: Tvornice cikorijske Franck i Pivovare. U trećoj fazi zadaću projektiranja industrijske arhitekture preuzimaju arhitektonski uredi među kojima se naročito ističe onaj Hönigsberg i Deutsch. Tvornice se grade s vanjskim nosivim zidom od opeke, a raspon dijele prefabricirani stupovi od lijevanog željeza u 1, 2 ili 3 reda. Često se javlja i miješana konstrukcija gdje se na gornjim katovima umjesto željeznih upotrebljavaju drveni stupovi, a i krovšte je drveno.³⁸ Među školovanim arhitektima, autorima tvornica, treba spomenuti i Janka Holjca s projektom nove Kožare (danas Gliptoteke) i na samom kraju tog razdoblja Ignjata Fischera s Rafinerijom konjaka u sklopu kompleksa Arko. Zagreb tada postaje jedan od jačih industrijskih centara jugoistočne Europe. U to se vrijeme konačno dovršilo formiranje

³⁸ Šepić, 2001b: 21-31

hrvatskog nacionalnog identiteta, a Zagreb postaje, ne samo upravno-političko, nego i gospodarsko središte. Vizura grada sada poprima novi oblik o čemu govori i Marko Špikić: */.../Koncentracija postrojenja iz kojih je iz središta i iz predgrađa austro-ugarskog Zagreba dopirala buka, neobičan miris ili se iz dimnjaka uzdizao tusti oblak dima, vrlo je dojmjljiva... Plinomjeri kraj kazališta, dimnjaci među čempresima, paromlin u visini sa sinagogom i pravoslavnom crkvom: to je slika moderniziranog Zagreba koji se dramatično mijenjao i kojem se, odumiranjem Carevine, stalno povećavao broj stanovnika./.../*³⁹

Sl. 14. Zvonimirova ulica 1930.

³⁹ Špikić, 2010: 27-28

Sl. 15. Pogled s tornja zagrebačke Prvostolnice 1942. godine

Koncentracija industrije znači i koncentraciju radništva zbog čega grad sve više raste.⁴⁰ Na popisu stanovništva iz 1857. godine tako je od ukupnog broja stanovnika (38 898) u Zagrebu u obrtu ili industriji bila zaposleno 1,4% stanovništva⁴¹, a 1910. godine broj stanovnika raste na 121 363 te je 19% stanovnika zaposleno u industriji i manufakturi. Godine 1903. osnovan je Savez hrvatskih industrijalaca, a od 1900.- te do 1910. godine broj je tvornica porastao s 41 na 79.⁴² Sve to govori o socijalnim, ekonomskim i kulturnim promjenama u rastućem gradu te važnosti industrije koja se širila.

⁴⁰ Šepić, 1976.

⁴¹ Stiperski i Kamenov, 1996: 148

⁴² Feletar, 1994: 98-105

INDUSTRIJA ZAGREBA 1910. GODINE				
	Broj poduzeća	Broj zaposlenih	Od toga poduzeća sa preko 100 radnika	
			Broj	Broj zaposlenih
Metalna	8	217		
Metalna	4	693	1	565
Kamen i zemlja	7	216		
Drvena	12	544	2	390
Textilna	1	161	1	161
Kožna	1	94		
Odjevna	11	661	1	641
Papirna	5	306	1	169
Prehrambena	11	916	3	546
Duhanska	1	425	1	425
Kemijska	2	282	2	282
Građevna	18	879	1	163
Grafička	13	653	1	139
Ostalo	14	321		

Izvor: Statistički godišnjak, Kr. Hrv. i Slav., 1906–1910

Sl. 16. Industrija Zagreba 1910. godine

Uz dotadašnje obrtničke pomoćnike i naučnike („kalfe“ i „šegrte“) okuplja se sve veći broj nekvalificiranih radnika, koji rade za skromnu nadnicu. U tvornicama su radile žene, ali i djeca. Iscrpljujući rad u industrijskim ili obrtničkim radionicama trajao je oko 14 sati dnevno, u veoma slabim higijenskim uvjetima. Osobito su nepovoljne bile stambene prilike. Radničke su obitelji živjele u oskudnim daščarama ili sličnim nastambama. Tada nastaju prva radnička naselja (Radničko naselje „Radnički dol“, osnovano je 1873. sjeverno od današnjeg Britanskog trga, a dio radnika smjestio se i u predgrađu uz današnju Savsku cestu).⁴³ Godine 1889. u Zagrebu se raspravljalo o oblikovanju jedne radničke četvrti, prema projekciji novoga gradskog regulacijskog plana. Stambene bi kuće bile smještene na samom početku današnje Trešnjevke.

Industrijsko-trgovački razvoj pratilo je tijekom XIX. stoljeća i izlaženje nekoliko časopisa. Najraniji je onaj Gospodarskog društva „Mjesečni list hrvatsko-slavonskoga gospodarskoga društva“ iz 1841. godine. U to

Sl. 17. Novine „Radnički prijatelj“

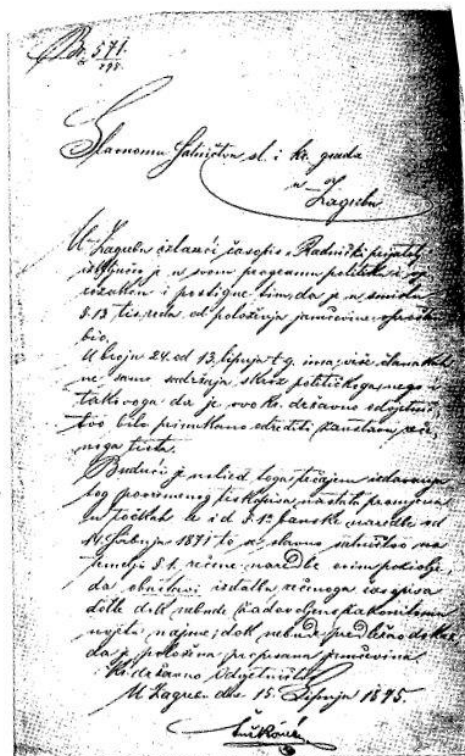
vrijeme tipograf Franjo Topolščak osniva prve radničke novine – radnički list „Glasnik“, koji od 1869. godine izlazi samo četiri puta, pisan rukom. Ubrzo se javljaju i drugi listovi („Radnički prijatelj“ (1874.), urednika Dragutina Kalea, čija se redakcija nalazila u Tkalčićevoj ulici br. 40 te „Sloboda“ (1892.)). Najznačajniji je pak časopis

bio „Obrtnik“ koji je izlazio u Zagrebu od 1884.-1897. godine, a čiji je urednik bio Milan Krešić. On u uvodniku prvog broja kaže: */.../Idiličan život, koji je kroz stoljeća mali obrt*

⁴³ Blažina (ur.), 1965: 167

vodio po svom svijetu, silno uzdrma duh devetnajstog stoljeća mali obrt svojimi epohalnim iznašašći, napose uporabom parne sile, mjesto ljudske ruke, kod tjeranja raznih tehničkih strojevah. Parna snaga omogućila je tjeranje strojevah, koje ne bi stotine ljudskih rukah kretati mogle; ona je tim načinom stavila temelj-kamen najopasnijem takmacu maloga obrtnika veleindustriji./...⁴⁴

Sl. 18. Dokument koji potvrđuje da se već 4. listopada 1874. godine u Zagrebu pojavio prvi broj radničkih novina „Radnički prijatelj“

Radnici nisu bili u osobito dobrom položaju pa ni štrajk nije bio nepoznanica. Prvi poznati štrajk žena-radnica u Hrvatskoj zbio se u svibnju 1875. godine kad im je nadnica s 5 kruna (za 1000 izrađenih šibica, za što je pak trebalo i do tri dana) snižena na tri krune. Ishod štrajka nam je, barem za sada, nepoznat no znamo da su prvo sindikalno udruživanje radnika nadležne vlasti dopustile tek 1907. godine.⁴⁵

⁴⁴ Galović, 2001.a: 258

⁴⁵ Kampuš, Karaman, 1994: 200-201

3.5. Zaštita industrijske baštine u Hrvatskoj

U svakome gradu možemo pronaći napuštene prostore koji su, zbog različitih razloga, izgubili funkciju. Maroje Mrduljaš naziva ih prostorima-spavačima i slijepim pjegama u strukturi hrvatskog izgrađenog okoliša⁴⁶, no svi oni ostavljaju neupitan dojam na promatrača jer */.../djelovanje tih zgrada nije samo u nadmoćnosti njihovih dimenzija, njihovoj monumentalnosti, nego u tome što njihovi graditelji pokazuju prirodan smisao za obilatu, čvrsto povezanu i samostojeću zdravu i čistu formu/.../*⁴⁷, kao što je jednom prilikom rekao veliki Walter Gropius. I dok je u svijetu poimanje industrijske arhitekture kao neizostavnog dijela arhitektonskog naslijeđa neupitno, kao i njezino vrednovanje i prenamjena, poglavito za potrebe kulture, u Hrvatskoj, na žalost, nije tako. Niti na nacionalnoj razini niti na lokalnim razinama upravljanja nisu uspostavljene politike ni strateški ciljevi zaštite i budućeg korištenja industrijske baštine kao ni njihov registar (Od 8625 registriranih kulturnih dobara u Hrvatskoj, tek je pedesetak primjera industrijske baštine.⁴⁸). Zakon o zaštiti kulturnih dobara Republike Hrvatske iz 1999. godine⁴⁹ propisuje zaštitu kulturnih krajolika kojima pripadaju i oni industrijski, no nigdje se takva baština ne navodi zasebno stoga nas i ne treba čuditi da su pozitivni primjeri odnosa prema industrijskome graditeljskom naslijeđu rijetki. Industrijska baština u Hrvatskoj žrtva je nedostatnog nadzora, postojećih slabosti sustava lokalne samouprave, površnoga i kratkoročnog prostornog planiranja, netransparentnosti u provedbi urbanističkih planova, neinventivnih arhitektonskih izvedbi te neprincipijelne i spore primjene zakona. Tako devastaciju dijela nekadašnje tvornice trikotaže Nada Dimić, nastalu uslijed gradnje podzemne garaže budućega poslovnog centra u vlasništvu Željka Keruma, valja izdvojiti kao eklatantni primjer zanemarivanja i neodgovornog postupanja prema industrijskoj baštini. Dobar je primjer i tvornica opeke „Zagorka“ u Bedekovčini, kojoj sadašnji vlasnik, poduzeće za proizvodnju crijepa „Tondach“, ne želi popraviti niti krov.⁵⁰ Primjera je mnogo.

Po mišljenju Ratka Vučetića */.../današnje stanje zaštite prostora, stihijska i agresivna izgradnja, uz ekskluzivistički pristup obnovi i zaštiti arhitektonske baštine pri čemu projekt*

⁴⁶ Mrduljaš, 2010: 88

⁴⁷ Šepić, 1983: 28-29

⁴⁸ Dumbović-Bilušić, 2013.

⁴⁹ <http://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/271022.html> [5.5.2013.]

⁵⁰ Dumbović-Bilušić, 2013.

nove izgradnje postaje važnijim od samog spomenika dovode do uništavanja prostora kao kulturne kategorije./.../⁵¹ Problemi upravljanja industrijskim naslijeđem u Hrvatskoj su: nedovoljno osvijestene mogućnosti korištenja potencijala industrijske baštine u urbanističkom i ekonomskom razvoju; nazadan pristup promišljanju transformacije atraktivnih lokacija: financijski interesi koji isključuju baštinske; izostanak primjene pozitivnih inozemnih iskustava; prevelik utjecaj tijela lokalne/državne vlasti u odlučivanju o načinu gospodarenja, zaštiti i prenamjeni vrijednih objekata; nepostojanje planova i modela prenamjene lokacija industrijske baštine, njihova nedovoljna razrađenost ili pak transparentnost; te neriješeni imovinsko-pravni odnosi. U završnom izlaganju međunarodnog skupa o industrijskoj baštini u Rijeci 2007. godine Miljenko Domijan rekao je sljedeće: /.../*Industrijska arhitektura nije samodostatna, poput, primjerice, Arene u Puli ili crkve Sv. Donata u Zadru, bez neke nove sadržajne funkcije industrijsko nasljeđe danas predstavlja opterećenje. Za revitalizaciju tih objekata nužna je prenamjena, novi ekskluzivni sadržaji koji će osigurati očuvanje, jer bez dobrog gospodarenja nema ni efikasnog očuvanja baštine, a grad koji teži razvoju mora shvatiti da je i industrijska baština u službi tog razvoja.*/.../⁵²

Kod nas organizirana briga za tehničku baštinu započinje tek nakon Drugog svjetskog rata, osnivanjem Tehničkog muzeja u Zagrebu 1954. godine.⁵³ U pogledu valorizacije i zaštite industrijske baštine do sada je Rijeka učinila najveći korak s Udrugom za promicanje i očuvanje riječke industrijske baštine *Pro torpedo*⁵⁴, osnovanom 1993. godine, a koja se sustavno bavi regeneracijom riječkog *waterfront*-a, dakle luke i industrijske zone. Na službenim stranicama udruge možemo pročitati kronologiju riječke industrijske povijesti, ciljeve udruge, ponešto o realiziranim projektima te izvještaje s konferencija o industrijskoj baštini koje se redovito održavaju. Rijeka je bila i domaćin prve međunarodne konferencije o industrijskoj baštini u Hrvatskoj 2003. godine, a na Filozofskom fakultetu u Rijeci od 2008. godine postoji i kolegij o industrijskoj baštini.⁵⁵ Treba spomenuti i projekt Muzeja grada Zagreba, pod vodstvom kustosa Gorana Arčabića, *Zagrebačka industrijska baština: povijest, stanje, perspektive*⁵⁶, koji je započeo 2009., uz financijsku potporu Ministarstva kulture RH i

⁵¹ Vučetić, 2008: 3

⁵² Elezović, 2007: 54

⁵³ http://hr.wikipedia.org/wiki/Konzervacija_predmeta_tehničke_i_industrijske_baštine [5.5.2013.]

⁵⁴ <http://www.protorpedo-rijeka.hr/joomla16/> [5.5.2013.]

⁵⁵ Smokvina, 2010: 38

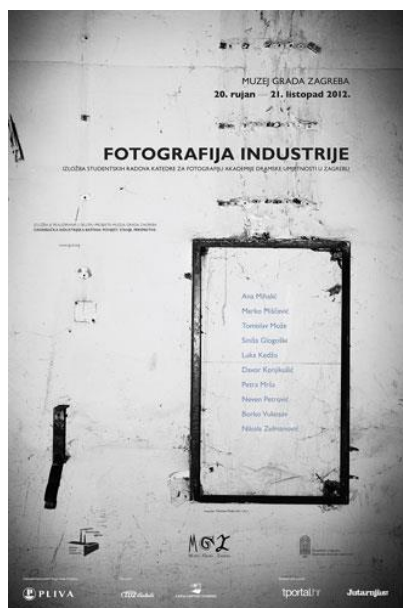
⁵⁶ www.zg-ib.org [5.5.2013.]

Grada Zagreba te pojedinih kompanija koje baštine industrijsko naslijeđe. Projekt obuhvaća tri izložbe: izložbu *Modernizacija na periferiji carstva: zagrebačka industrijska baština 1862. – 1918.*, koja je nastojala odrediti povijesni kontekst, značenje i posljedice procesa industrijalizacije za grad Zagreb i njegovo stanovništvo do kraja Prvog svjetskog rata te prezentirati trenutno stanje dvanaest industrijskih objekata/kompleksa izgrađenih do 1918. godine, sustav njihove zaštite i perspektive.⁵⁷ Druga je izložba bila *Industrijski centar države: zagrebačka industrijska baština 1918.-1945.*, posvećena međuratnom razdoblju, a treća *Vrijeme giganata: 1945.-1990.*, će biti otvorena 2014. godine.⁵⁸ Radi što bolje i brže realizacije projekta, osim triju studijskih izložbi, Muzej organizira stručne skupove (npr. stručni skup „*Budućnost zagrebačke industrijske baštine*“, MgZ, 15.-17. travnja 2010.), radionice, predavanja i prezentacije, povremeno izdaje publikacije kojima promovira zaštitu objekata, a nudi i izravan doticaj posjetitelja s industrijskom baštinom uz stručna vodstva. Projekt okuplja najbolje stručnjake različitih profila s ciljem istraživanja, vrednovanja, dokumentiranja i prezentiranja industrijske baštine grada Zagreba s gospodarsko-povijesnog, socijalnog, urbanističkog, arhitektonskog i tehnološkog aspekta. On želi ukazati na industrijsko naslijeđe kao dio nacionalne i univerzalne baštine, upozoriti na opasnost od uništenja baštinski vrijednih industrijskih objekata, ispitivati načine održivosti industrijske baštine u gradu Zagrebu te nuditi rješenja za kvalitetnu sadržajnu prenamjenu. Na konferenciji *Reusing the Industrial Past* koju su u finskom gradu Tampere organizirali Međunarodni komitet za povijest tehnologije (ICOHTEC), Međunarodni komitet za zaštitu industrijske baštine (TICCIH) i međunarodno udruženje muzeja rada (WORKLAB) prezentirani su 2010. godine ciljevi, metodologija i dosadašnji rezultati projekta. U Muzeju Grada Zagreba je, u periodu od 20. rujna 2012. do 31. listopada 2012. bila otvorena i izložba *Fotografija industrije - Izložba studentskih radova Katedre za fotografiju Akademije dramske umjetnosti u Zagrebu*. Prošle su pak godine (11.-12. travnja 2013.), u sklopu projekta, Muzej grada Zagreba i Francusko veleposlanstvo u Hrvatskoj u suradnji s Odborom za informiranje i povezivanje za arheologiju, istraživanje i vrednovanje industrijske baštine (CILAC – utemeljen 1978. godine) organizirali stručni skup *Industrijska baština: od prepoznavanja do prenamjene* koji je uključivao izlaganja na četiri teme (prepoznavanje i vrednovanje; politika i mehanizmi zaštite; lokalni pristupi prenamjeni; projekti prenamjene i financiranje), okrugli

⁵⁷ Bagarić, 2010: 50

⁵⁸ Svilar, 2010: 67

stol i stručno vodstvo gradom koje je obuhvatilo nekoliko značajnih industrijskih kompleksa s baštinskim obilježjima, a među njima i Paromlin.⁵⁹

Sl. 19. Plakat izložbe *Fotografija industrije* - Izložba studentskih radova Katedre za fotografiju Akademije dramske umjetnosti u Zagrebu, MGZ

Sl. 20. Plakat izložbe *Industrijski centar države: zagrebačka industrijska baština 1918.-1945.*, MGZ

⁵⁹ <http://www.zg-ib.org/hr/component/content/article/84-strucni-skup-industrijska-bastina-od-prepoznavanja-doprenamjene> [30.03.2013.]

Sl. 21. Plakat izložbe *Modernizacija na periferiji Carstva: zagrebačka industrijska baština 1862.-1918.*, MGZ

Spomenimo još i Grad Karlovac koji je bio domaćin prvoga hrvatskog simpozija o preobrazbi industrijskog nasljeđa u novu urbano-pejzažnu scenografiju 20. i 21. lipnja 2000. godine u organizaciji Društva arhitekata, građevinara i geodeta iz Karlovca. Tom je prigodom izišao i zbornik *Grad za 21. stoljeće*.

I Zagrebačka scena nezavisne kulture već duže vrijeme vodi sustavnu bitku za osvajanjem zapuštenih industrijskih prostora, u kojima žele vidjeti kulturne centre, radionice i poligone za umjetnička istraživanja. S tim je ciljem 2005. provedena prva manifestacija „Operacija: grad“, koja je u još jednoj zaboravljenoj tvornici, Badel-Gorici, okupila desetke organizacija i udruga koje su priređenim programima pokazale kako takve prostore imaju čime popuniti. Napuštenim tvornicama, spomenicima prošlih vremena, intenzivno su se bavile i zagrebačke vaninstitucionalne udruge Platforma 9.81 i BLOK – lokalna baza za osvježavanje kulture. Kroz različite projekte te skupine nastojali su starim formama udahnuti nove sadržaje, a akcija je nazvana „Nevidljivi Zagreb“. Nazvavši projekt „Nevidljivi Zagreb“ udruge Platforma i Blok aludirale su na potencijale napuštenih ili besperspektivnih prostora grada koji su nestali iz fokusa javnosti. /.../Cilj našeg projekta je pokazati javnosti da ima pravo tražiti grad, da na grad isključivo pravo imaju njegovi građani i da isto tako imaju pravo i mogućnost da ga kreativno koriste./.../ rekao je Marko Sančanić iz udruge Platforma 9.81, a njegova suradnica Vesna Vuković iz BLOK-a upotpunila: /.../Nama je tu naglasak na

nekoj vrsti javnog prostora. Ono na što mi ciljamo je dobivanje jednog od ovih prostora za mogući, budući hibridni kulturni centar. To bi bio centar koji ne bi koristila samo jedna institucija, nego čitava neinstitucionalna kulturna scena. Čini nam se da se javni prostori sve više privatiziraju, nama je upravo naglasak na tome da se osvajaju novi javni ili polu-javni prostori./.../⁶⁰

Sl. 22. Plakat Operacije: grad, 2005.

Dakle, nije istina da ništa nije učinjeno u Hrvatskoj, ali je zasigurno nedovoljno, kao što kaže predsjednica udruge *Pro Torpedo* za promicanje i očuvanje riječke industrijske baštine mr. sc. Daina Glavočić.⁶¹ Postoje doista fantastični primjeri prenamjene i istinskog vrednovanja industrijske baštine. Tako je Tvornica koža, građena od 1864. godine i postupno proširena od male manufakture i prvih pogona Vatroslava Šterna iz 1869. godine do jednog od najvećih industrijskih pogona u Zagrebu, pretvorena u Gliptoteku HAZU. Svojom je namjenom jedinstvena na području Hrvatske. Osnovana je 1937. godine kada je Antun Bauer poklonio gradu Zagrebu svoju zbirku sadrenih odljeva i time osnovao Gipsoteku, s ciljem prezentiranja gipsanih odljeva antičkog kiparstva kao i arhitektonske plastike nepokretnih spomenika hrvatske kulturne baštine. Pri tom je Gliptoteka postala avangardan primjer prenamjene i sadržajne konverzije jednog tvorničkog paleoindustrijskog kompleksa iz 1940.

⁶⁰ <http://www.dw.de/nevidljivi-zagreb/a-2282374-1> [16.5.2013.]

⁶¹ <http://www.slobodnadalmacija.hr/O->

[kuco%20mala/tabid/93/articleType/ArticleView/articleId/107192/Default.aspx](http://www.slobodnadalmacija.hr/O-kuco%20mala/tabid/93/articleType/ArticleView/articleId/107192/Default.aspx) [5.5.2013.]

godine, dok su europski i svjetski primjeri tu praksu započinjali 1960-tih godina.⁶² Ista je 2007. godine upisana i u Registar kulturnih dobara RH kao zaštićeno kulturno dobro. Stara jahaonica konjaničke vojarne, koja se jedina, od vojnog sklopa koji je graničio s velikim industrijskim arealom, sačuvala zbog svojstva kulturnog dobra, preuređena je u privatni muzej za suvremenu umjetnost Filip Trade. I gradska se Klačonica u nekoliko navrata pokazala izuzetno pogodnim prostorom za različita kulturna zbivanja (koncerti, izložbe, performansi, predavanja), a u budućnosti se očekuje da će Tvornica duhana Zagreb biti pretvorena u Povijesni muzej.⁶³ I izvan Zagreba postoje jako dobri primjeri. Tako je u Rijeci dobar primjer Hartera, bivša tvornica papira, u kojoj se danas, na inicijativu kluba ljubitelja buke, održavaju Riječke ljetne noći, a od 2005. godine i Hartera rock-festival. Dobri su primjeri i revitalizacija stare tvornice duhana u Rovinju u kojoj se održava Weekend media festival ili pak nekadašnja pomorska škola Austro-Ugarske mornarice „Karlo Rojc“ u Puli koja od 1998. godine ugošćuje više od 30 neprofitnih udruga, a u dvorištu vojarne se od 2003. godine održava i festival Monteparadiso. Sličan je slučaj i s nekadašnjim zagrebačkim pogonom za proizvodnju leda i kasnije sjedište Medike d.d. koji je udruga Attack! dobila na korištenje 2008. godine do rušenja. Iznimno je zanimljiv i međunarodni interdisciplinarni projekt izgradnje futurističkog podzemnog grada u bivšem rudniku uglja pod nazivom Underground City XXI. Utemeljitelj je Labin Art Express XXI (Hrvatska) u suradnji s organizacijama LIBAT (Francuska), Nomad Theatre (Austrija) i Prague College (Češka), uz značajnu potporu Kulturnog programa Europske komisije. Riječ je o prvom (javnom) podzemnom gradu u svijetu koji čine nekoliko bivših rudarskih lokacija u Istri – Labin, Raša, Plomin i Rabac. LAE je 1993. godine pokrenuo i djelovanje kulturno-umjetničkog centra Lamparna koji je 1998. i otvoren. Za nas je slučaj više nego zanimljiv jer u cijelom ovom pregledu predstavlja daleko najsuvremeniji pristup, kako samoj koncepciji (sudjeluju brojni umjetnici, arhitekti, stručnjaci za kulturnu baštinu, kao i umjetničke/kulturne organizacije iz cijele Europe), tako i u načinu odlučivanja i prikupljanja sredstava (osim navedene Europske komisije, uključeni su Europska kulturna fondacija (EFC), Ministarstvo kulture RH, Ministarstvo turizma RH, Istarska županija, Grad Labin, Nacionalna zaklada za razvoj civilnog društva, a tu su i prihodi koje generira sâm projekt). Osigurano je i pokroviteljstvo predsjednika Republike Hrvatske i cijela stvar već sada prerasta lokalni, pa i regionalni značaj. Središnje mjesto inicijative je

---

⁶² Mihalinec, 2010: 19-20

⁶³ Föhl, 2011: 5-6

tehnološki i dizajnerski besprijeekorna web stranica⁶⁴ s nizom multimedijjskih sadržaja, stručnih studija, elaborata i prijedloga. Iskorištene su brojne prednosti tehnologije i suvremenih komunikacija, a stranica je povezana s društvenim mrežama, stranicama srodnih europskih organizacija, utemeljitelja, lokalne i šire zajednice.

Sl. 23. Plakat, *Građani labinštine, (na) sljednici rudarenja*, Labin Art Express XXI

Promjenom odnosa prema vrednovanju i prenamjeni industrijskog naslijeđa, Hrvatska bi u većini gradova uspješno riješila mnoge probleme vezane, ne samo uz muzejsko-galerijske prostore, nego i prostore širokih mogućnosti prenamjena, ali i proširila turističku ponudu – od stereotipnog obilaska tradicionalnih kulturnih znamenitosti do atraktivnog i aktivnog pristupa koji na edukativan način prati razvoj određenog područja kroz sve segmente, od sociološko-kulturološkog, ekonomskog, tehnološkog, arhitektonskog, urbanističkog do religijskog. U tom je kontekstu ulaganje u kulturno dobro dugoročno i u interesu je zajednice, a ne pojedinca. Ulaganje u pojedinačni interes, isključivo kapitala ili interesa politike, a nauštrb zajednice, kratkoročno je i pogrešno. Sagledavanje kulturnog dobra isključivo kao nekretnine, odnosno kao tržišnog dobra, zanemarujući sve ostale njegove vrijednosti, jednako šteti i lokalnoj zajednici i samoj baštini.

⁶⁴: <http://www.lae.hr/> [5.5.2013.]

4.0. POVIJEST IZGRADNJE ZAGREBAČKOG PAROMLINA (1862. – 1960.)

4.1. Gradnja Paromlina I. faza (1862. – 1906.)

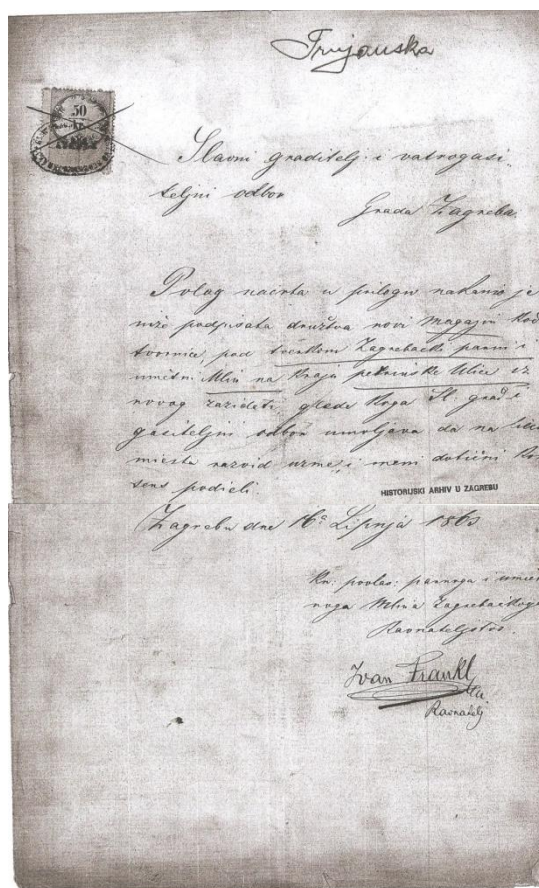
Kada je početkom 1862. godine deset zagrebačkih privrednika formiralo konzorcij za izgradnju Paromlina, deklarirano je kao njegov vlasnik prilikom odobravanja građevne dozvole „Društvo zagrebačkog paro-i umjetnog mlina“, koje se nazivalo i „Društvo paro-i Umjetnog mlina“, „Društvo paromlina“ ili, ukratko, „Paromlinsko društvo“. Poznato nam je da su članovi toga društva bili Wolf i Aleksander Bresslauer, Samuel i Adolf Hirschler, pa Jakob, Samuel i Aleksander (Škender) Weiss, te Ignatz (Vatroslav) Egersdorfer (predsjednik društva), Emanuel Prister i Johann (Ivan) Frankl (prvi poslovni ravnatelj paromlina). Nije nam, međutim, poznata visina kapitala uloženog u izgradnju Paromlina i poslovanje toga poduzeća, koje je kroz punih deset godina egzistiralo kao konzorcij ovih privrednika.

Sl. 24. Objava uprave Zagrebačkog paromlina o početku poslovanja (Pozor III. Zagreb, 1862., broj 265)

Djelatnost Društva bila je nabavljanje i upravljanje mlinovima te kupnja i prodaja žita i žitnih proizvoda. U ime „Društva“ Vatroslav Egersdorfer je 12. lipnja 1862. godine zatražio od Graditeljnog i Vatrogasiteljnog odbora grada Zagreba odobrenje građevne dozvole /.../glede sagrađenja paromlina uz Ternjansku cestu/.../, a godinu poslije i pristojbu za /.../uzidanje magazina./.../ Dozvola je vrlo brzo, već 17. lipnja iste godine, i odobrena, nakon što je dan prije obavljen komisijski očevid na zemljištu odabranom za gradnju Paromlina.⁶⁵

⁶⁵ Lisac, 1977.a: 244-255

Sl. 25. Prilog nacrtu za gradnju magazina koji potpisuje Ivan Frankl 1863. godine

Kraljevski povlašteni zagrebački parni i umjetni mlin kao poduzeće je 6. srpnja 1876., na osnovu sudske odluke br. 2692, upisano u Registar I. str. 52 društvenih tvrtki Trgovačkog suda u Zagrebu (FI-3227/33-28). Pravila su bila prihvaćena na Glavnoj skupštini 17. lipnja 1876., a zatim je izdana i obrtnica. Naziv društva ispravljan je i mijenjan kako slijedi: Kraljevski povlašteni zagrebački parni i umjetni mlin, 1876.-1910.; Kraljevski povlašteni zagrebački paro i umjetni mlin, 1910.-1921.; Zagrebački parni mlin d.d. 1921.-1946.

Broj 7456—1862 .

Obrtnica

Za društvo Zagrebačkog paro i umjetnog mlina u ruke njegovog ravnatelja g. Frankl Ivana, kojom se službeno potvrđuje: da društvo zagrebačkog paro-i umjetnog mlina sastoje iz gg. Bress-lauer Wolfisina, Dra Bresslauera, Egersdorfer Vatroslava, Hiršler Samoila, Hiršler Adolfa, Weiss Samoila, Frankl Ivana, Prister Emanuela, Weiss Jakoba i Weiss Škendera iz Zagreba u Hrvatskoj dne 27. studena 1862. pri ovom uredu prijavio: da će slobodni obert tvorenja brašna i inih mlinarskih proizvodah u ovom gradu tierati, te da je ta prijava bez zakonite zaprieke bivša, u ovo uredno obrtničko kazalo za slobodne oberte, dne 29. Studena god. 1862. i broj 80 unesena.

Ovom prigodom ne može se no ino društvenom ravnatelju gosp. Frankl Ivanu napomenuti, da isti još prije nego upitna mlinska radnja u delatnost stupi, u smislu § 5 i 14 obrtnog zakona od 29. pros. 1859. Dotičnog a sa mlinarskim sposobnostima providjenoga poslovdju ovom grad. Pogl. najaviti ne propusti.

Izdano od gradskog poglavarstva u Zagrebu dne 29./11.1862.

Sl. 26. Obrtnica Zagrebačkog paro i umjetnog mlina

Prvog studenog 1872. godine uputili su neimenovani „koncesionari“ putem dnevnih novina poziv na supskripciju dionica zagrebačkog Paromlina što znači da je on trebao postati dioničko društvo, povisiti uloženi kapital i povećati svoje poslovanje i profit. Dana 14. lipnja 1873. godine stvoreno je dioničko društvo s temeljnom glavnicom od 500.000 forinti koje je postalo vlasnikom „Kraljevskog Povlašćenog zagrebačkog parnoga i umjetnog mlina“. Tom je društvu 1876. godine odobrena i dozvola za gradnju pobočne željezničke pruge koja je povezivala Paromlin sa žakanjsko-zagrebačkom željeznicom. Broj i imena dioničara mijenjali su se s vremenom, o čemu je moguće više pročitati u radu A. Lisca.

Zagrebački Paromlin bio je već u samom početku (1862. godine) uređen kao velik i suvremen mlin. Po svojim kapacitetima i kvalitetnim proizvodima bio na prvom mjestu u Hrvatskoj i jedan od najmodernijih mlinova Austro-Ugarske Monarhije, a stekao je vrlo brzo odličan glas i u inozemstvu. Prema jednom podatku iz 1864. godine godišnje je mlino 200.000 vagona žita.⁶⁶ Kapacitet mljevenja mu je dakle bio oko 30.000 kg pšenice na dan, odnosno 10 do 11,000.000 kg na godinu. Zahvaljujući cjeniku vrsta brašna koje proizvodi, a koji je uprava

⁶⁶ Lisac, 1977.a: 251

Paromlina objavila početkom ožujka 1863. godine⁶⁷ znamo da je s redovnom proizvodnjom Paromlin započeo 1. veljače 1863. godine. Uprava Paromlina se u to vrijeme poslužila i tako zvanom humanitarnom reklamom: */.../Vlastnici zagrebačkoga parnoga i umjetnoga mlina izručili su ovdašnjemu društvu čovječnost i šest centa hmelje na raspolaganje.../...*⁶⁸ Poznato nam je da je Konzorcij paromlinskog društva još u rujnu 1862. godine u Beču nabavio tri parna kotla za pogon zagrebačkog Paromlina, koji se još gradio, o čemu svjedoči rasprava koja se vodila zbog plaćanja taksa za komisijski pregled, koje je već bila platila uprava prilikom nabavke. Ti kotlovi su prema propisima bili kod policijske direkcije u Beču 10. listopada 1862. godine komisijski pregledani i žigosani čime je ovaj Paromlin postao najveći i najmoderniji u zemlji.⁶⁹ Godine 1889. uprava je nabavila novi parni stroj pa je dnevni proizvodni kapacitet dosegao mljevenje 300 metričkih centi pšenice.⁷⁰ Paromlin je osim toga još 16. listopada 1886. godine imao vlastitu električnu rasvjetu što je svakako značajna činjenica, ako se uzme u obzir da je grad Zagreb dobio javnu električnu rasvjetu tek 6. studenog 1907. godine. Godine 1894., kada su učinjene još neke tehnološke preinake u Paromlinu, izvijestilo je ravnateljstvo članove dioničkog društva: */.../nijesmo se bojali znatnih investicija, stare makine smo uklonili i zamjenili novima, zatim izveli sve glavne potrebite popravke, da može mlin nesmetano raditi. Radi tih preustrojenih radnja obustavljen bje posao dulje vremena ... Efektivno može naš mlin zamleti malne dva puta toliko koliko prije./...*⁷¹ U to je vrijeme Paromlin imao 60 radnika⁷², koji su imali prosječnu plaću od 40 forinti,⁷³ a od 1888. godine su i */.../izdašno osigurani za slučaj nesgoda i posvemašnje nemoći, te i njihove udovice i siročad dobivaju poslije smrti mirovinu./...*⁷⁴ Proizvodi ovog velikog Paromlina, iako kvalitetni, raznoliki i prilično jeftini, tek su se u vrlo malom dijelu mogli tržiti u samoj zemlji, naročito zbog jake konkurencije mađarskih mlinova. Zato je trebalo potražiti stalna tržišta u inozemstvu, a to se moglo postići isključivo najvišom kvalitetom proizvoda ili ponudom po nižim cijenama. Zbog toga postignute uspjehe Paromlina, koji se plasirao kao

⁶⁷ Lisac, 1977.a: 247

⁶⁸ Lisac, 1977.a: 247

⁶⁹ Bićanić, 1951: 413 i Despot, 1957: 85-90

⁷⁰ <http://kgzdz.arhivpro.hr/popsilverlight.php?id=11012909> [5.5.2013.]

⁷¹ Lisac, 1977.a: 251

⁷² <http://kgzdz.arhivpro.hr/popsilverlight.php?id=11012909> [5.5.2013.]

⁷³ Od tih 40 forinti 10 je forinti radnik plaćao za stan, zapravo tavanski ili podrumski prostor, a ostatak bi otišao na hranu tako da radnicima i nije ostajalo novca za, na primjer, odjeću. Tada je i najjeftinije odijelo koštalo 10 forinti, da ne spominjemo i sve što uz to odijelo ide. (u: Despot, 1974: 168)

⁷⁴ <http://kgzdz.arhivpro.hr/popsilverlight.php?id=11012909> [5.5.2013.]

stalni dobavljač brašna na inozemnim tržištima Engleske, Francuske, Španjolske, Švicarske, Italije, Njemačke i Brazila, treba ocijeniti kao doista izvanredne. O tome govore i brojna odlikovanja, koja je zagrebački Paromlin za svoje proizvode primio na pojedinim nacionalnim i internacionalnim izložbama: Prvoj gospodarskoj izložbi u Zagrebu 1864., na izložbi filijale K.k.Steierm Landwirthschafts Gesellschaft u Mariboru (1865.), u Parizu (Exposition universellea Paris 1867., gdje su proizvodi zagrebačkog Paromlina svrstani u grupu I kao i proizvodi velikog mlina iz Budimpešte, koji se ubrajao među prve na svijetu), Beču (Weltaustellung Wien 1873.), u Budimpešti (Orszagosat alanos kiallitas Budapesten 1885.) i na Milenijskoj izložbi kraljevine Ugarske 1896. godine kada je zabilježeno i ovo: */.../U velikom svijetu poznaje se uz ugarsko brašno jur i naše, pošto si je znalo prokrčiti put do znamenitih tržišta u inozemstvu svojom vrsnoćom i cijenama/.../*⁷⁵. Zatim u Bruxellesu (Exposition Internationale a Bruxelles 1888.), kao i na Jubilarnoj izložbi Hrvatsko-slavonskoga gospodarskoga društva u Zagrebu (1891.) koju je u tri mjeseca vidjelo 450 tisuća posjetitelja. Ta je izložba, zajedno s gospodarskom izložbom održanom 1864. godine, preteča Zagrebačkog zbora, te kasnije, za grad toliko značajnog, Zagrebačkog velesajma. Organiziralo ju je Hrvatsko-slavonsko gospodarsko društvo proslavljajući ujedno na taj način pedesetu obljetnicu svojega postojanja i djelovanja. Ban Dragutin Khuen-Héderváry svečano ju je otvorio 15. kolovoza, a 15. listopada zaključio ju je Ljudevit pl. Vukotinović, predsjednik izvršnog izložbenog odbora.⁷⁶ Na toj je izložbi Paromlin bio naročito zapažen zbog uspjelog izložbenog portala na stubištu izložbene zgrade (današnjeg Sveučilišta) s velikim mramornim poprsjem kralja i natpisom „Živio kralj“, izrađenim od brašna.⁷⁷

⁷⁵ Lisac, 1977.a: 254

⁷⁶ http://kgzdz.arhivpro.hr/moderno_doba/MDob_GIzl.htm [5.5.2013.]

⁷⁷ <http://kgzdz.arhivpro.hr/popsilverlight.php?id=11012909> [5.5.2013.]

Sl. 27. Izložba zagrebačkog paromlina (Jubilarna izložba Hrvatsko-slavonskoga gospodarskoga društva u Zagrebu 1891.), po fotografiji I. Standla

Br. 67.

3-1

Cienik brašna

dogotovljene na

kraljevsko povlašćenom

ZAGREBAČKOM

PARNOM I UMJETNOM MLINU.

Glavno skladište u Zagrebu, dohvojoj ilici
br. 770.

Pšenično brašno.

A. Stolina krupica (Tafelgries) gruba)	12	for. 50	nc.
B. " " " fina)	12	" —	"
Br. Kraljevsko brašno	11	" —	"
1. Krupičin cviet (Auszug)	10	" —	"
1. Pekarski cviet	9	" —	"
3. Cviet (Griesler-Auszug)	7	" 50	"
4. Zemljino brašno	6	" —	"
5. Osrednje brašno bijelo	5	" —	"
6. " " crno			

Raženo brašno.

7. Vrlo fino raženo brašno	—	for. —	nc.
8. Bijelo	—	" —	"
9. Crno	—	" —	"

Kukuruzno brašno.

Kukuruzna krupica, debela zrna	—	for. —	nc.
" " " fina zrna	—	" —	"
Kukuruzno brašno	—	" —	"

Otreblinae.

Pšenične mekinje (posije) fine	2	for. —	nc.
" " " grube	1	" 75	"
Ražene mekinje	—	" —	"
Kokošja pica (Hühnerfutter)	—	" —	"
Nožno brašno (Fussmehl)	—	" —	"

U Zagrebu, 1. ožujka 1890.

Brašno prodaje se u vriećah, od kojih jedna važe 150 funt. bečke težine te se prodaje u svih brašnararnicah, a u težini od 100 funt. kod svih manjih trgovinah, najvećih se prodajom mekinjah i drugih otreblinah.

Na svakoj vreći s vana i s nutra naznačena je kakvoća melje, osim toga vreće su zapečaćene, a na pečatu naznačena je na jednoj strani firma, a na drugoj broj kakvoće brašna.

Svaka vrieća računa se na 1 fir., a u istu cieniu primiti će se takodjer i natrag, ako se za vriećom od šest nedjeljah u dobrom stanju opet povrate.

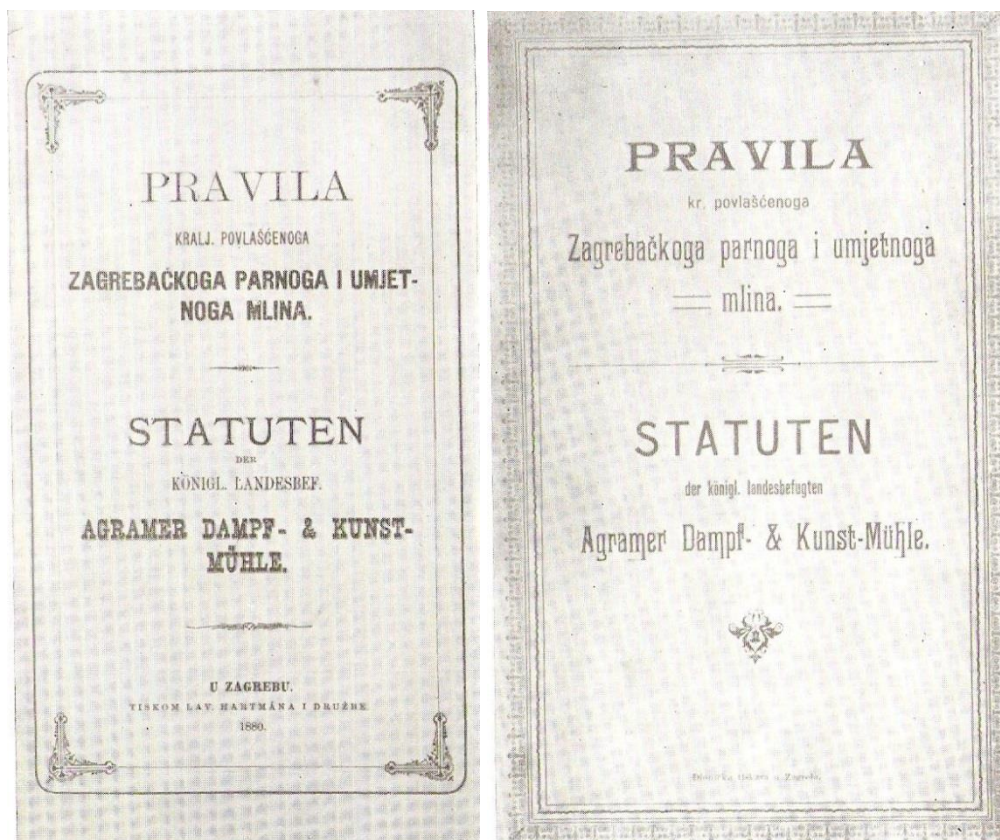
Vrlo važno i znamenito.

Budući se u našem, po najnovijih i najvaljanijih načelih ustrojenom mlinu, melje samo najteža i najfinija banatska pšerica, kao u obće i najbolje žito, to će se proizvoditi našega mlina najbolje sami hvaliti. Ovomu treba samo dodati, budući se u našem mlinu svim i vlažnim načinom žito melje, to se kod nas priredjeno brašno odlikuje uzrastnosti i velikom izdatnosti; nadalje treba, je kad se rabi ovo brašno, dodati nješto više tekućine i jače testo proskukati, pa se napokon nesmije prenglo metati u vruće cieve ili peć.

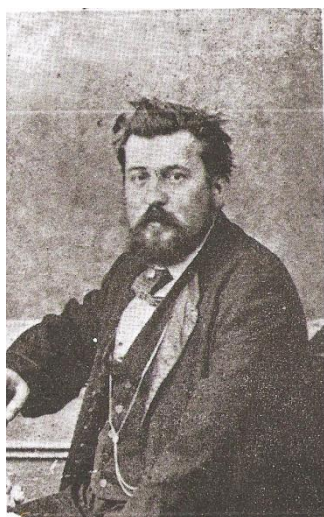
a narodne tiskarnice dra. Ljudevita Gaja.

Sl. 28. „Cienik brašna“ Zagrebačkog paromlina datiran od uprave 1. ožujka 1860.

Sl. 29. *Pravila – Statuten Zagrebačkog paromlina tiskana 1880. i 1902. godine*

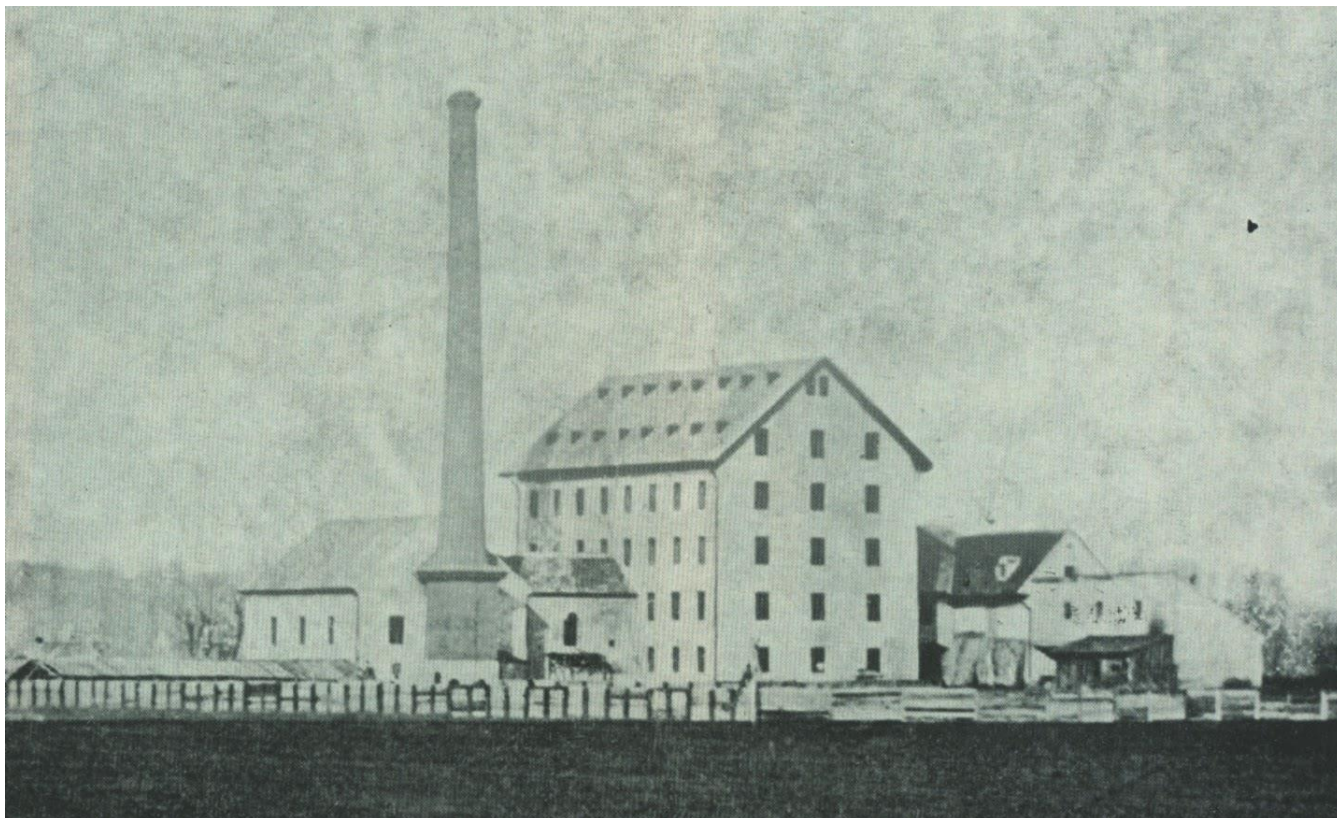

Sl. 30. *Janko Jambrišak*

Građevni kompleks ovog moćnog industrijskog postrojenja, kojeg sa sjeverne strane okružuju željeznički kolodvor i pruga, s istoka pogoni poduzeća Janko Gredelj, a s juga Koncertna dvorana „Vatroslav Lisinski“, izgrađen je u kvadratu u kojem pronalazimo i strojarnicu ugarske državne željeznice, te tvornicu penkala olovaka Edmund Moster i Drug. Gradnja Paromlina započela je */.../na pola puta između grada i seoske zabiti/...*⁷⁸ 1862. godine kada je izgrađena glavna dvokatna zgrada prema Trnjanskoj cesti, iako se prva faza izgradnje oteгла i kroz cijelu 1863. godinu, kada je sagrađena nova dvokatna zgrada glavnog skladišta i kada je presvođen podzemni kanal, zbog kojega je došlo do spora sa susjednim vlasnikom zemljišta, koje je uprava Paromlina zatim otkupila.⁷⁹ U originalnim nacrtima graditelja Janka

⁷⁸ Laslo, 1998: 23

Jambrišaka⁸⁰, autora „prvog Paromlina“ koji */.../biješe uobće čovjek od velikog upliva u građanstvu.../.../*⁸¹, postoji i nacrt prigradnje magazinske zgrade iz iste godine te jedne prizemne prigradnje za stanovanje, staje, komore te jednokatne kuće magazina iz perioda 1878. – 1880. godine.

Sl. 31. Zagrebački Paromlin 1863. godine

Tada je naime stara jednokatnica nadograđena i preuređena za skladište. Godine 1882. Izgrađeni su magazin i jednokatnica na sjevernoj strani prema željezničkoj pruzi čime se tvornički četverokut gotovo zatvorio pa je ona služila kao njegovo sjeverno pročelje prema gradu. Stariji objekti paromlinskog kompleksa odlikuju se strogom jednostavnošću i funkcionalnošću, te imaju izvjesne elemente kasnih historijskih stilova.⁸² Prema opisu iz

⁸⁰ Janko Jambrišak (Karlovac 1834.-Zagreb 1892.) – učenik Bartola Felbingera, dugogodišnji gradski zastupnik i prijatelj „iliraca“ – kao graditelj djeluje od 1859.-1892. Bio je član pjevačkog društva „Kolo“, a jednom je prilikom za sniženu cijenu izgradio i društveni dom, a za uzvrat dobio besplatne ulaznice za sve priredbe društva. u: Dobronić, 1959: 6, 32-36

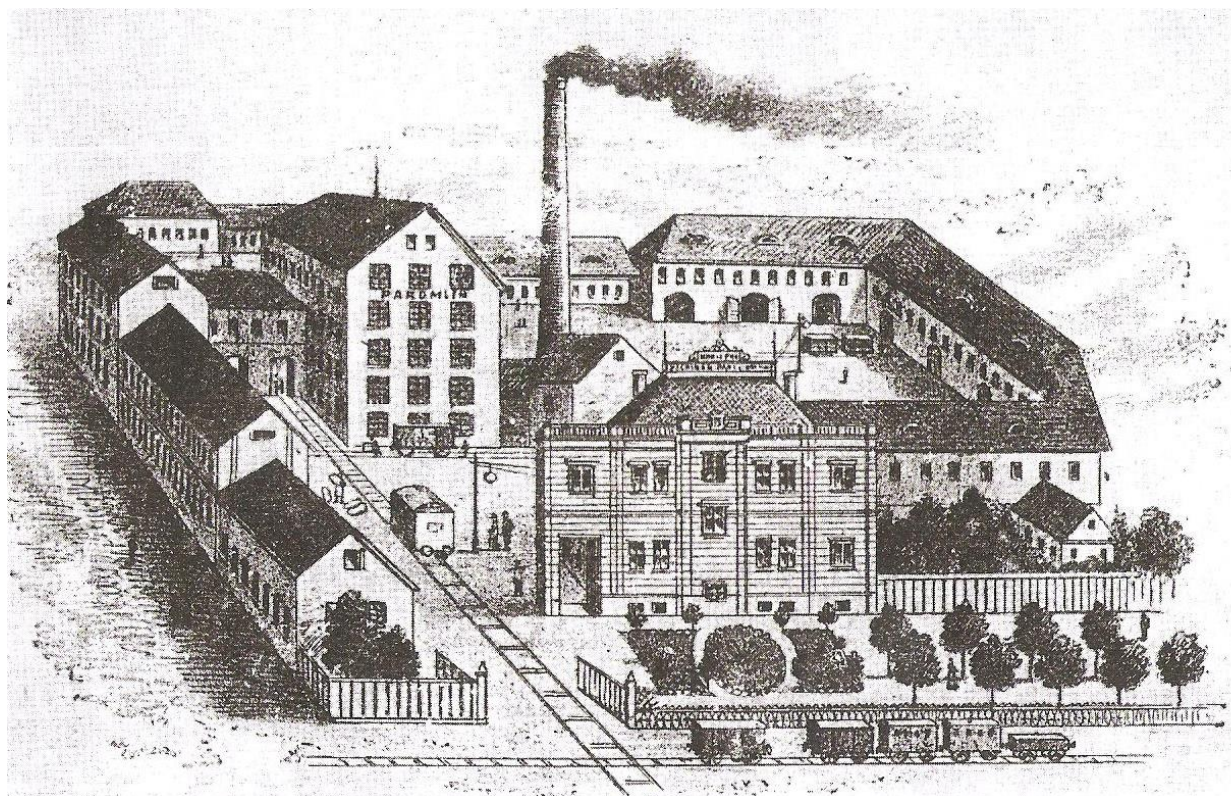
⁸¹ Dobronić, 1959: 36

⁸² Dobronić, 1974: 228

1882. godine, bio je to */.../Paro i umjetni mlin 3 kata visok sa novim magazinom na dva kata i preredjenim i popravljenim starim zdanjima./...*⁸³ Radio je sa 40 do 50 radnika i upotrebljavao parni stroj od 150 konjskih snaga, a proizvodio je na godinu 98.000 metričkih centi brašna u vrijednosti od 1,2 milijuna forinti.⁸⁴ Kasnije se nadograđuje tridesetmetarski dimnjak (1864.), što u ostalom potvrđuje i sačuvana fotografija iz onog vremena.

Kompleks je od samog početka uživao velik ugled o čemu svjedoči i tekst J. Glesingera u časopisu *Obrtnik* iz 1895. godine: */.../Kr. Povlašteni paro- i umjetni mlin u Zagrebu [...] jedan je od najstarijih i najznačajnijih industrijalnih zavoda te ga u industrijalnom pokretu grada Zagreba ide jedno od najodličnijih mjesta. [...] naviestio je svijetu našu emancipaciju i naš samostalni rad na industrijalnom polju. [...] zagrebački paromlin raznosi i razširuje hrvatsko ime po najdaljim stranama svijeta i on je tomu patriotskomu pozivu znao dosele i odgovoriti./...*⁸⁵

Sl. 32. Zagrebački Paromlin (Iz časopisa „Obrtnik“ 1895.)

⁸³ Dobronić, 1974: 225-240

⁸⁴ Bičanić, 1957: 266-267

⁸⁵ Glesinger, 1895: 95-98

Sl. 33. Zagrebački paromlin na crtežu memoranduma iz 1895. godine

Građevni radovi u godinama 1895. do 1905. izvršeni su prema projektu graditelja Gjura Carneluttija,⁸⁶ a u sklopu kojih je podigao jednokatnu upravnu zgradu na uglu Trnjanske ceste i Koturaške ulice s pročeljem ukrašenim detaljima od opeke te peterokatno zdanje samoga mlina. Upravna zgrada je ujedno i jedini sačuvani objekt iz prve faze izgradnje kompleksa.⁸⁷ Godine 1895.⁸⁸ i 1900. administrativna je zgrada potpuno preuređena i nadograđena, a 1900. godine je izgrađeno i jedno skladište uz Paromlinsku cestu.⁸⁹

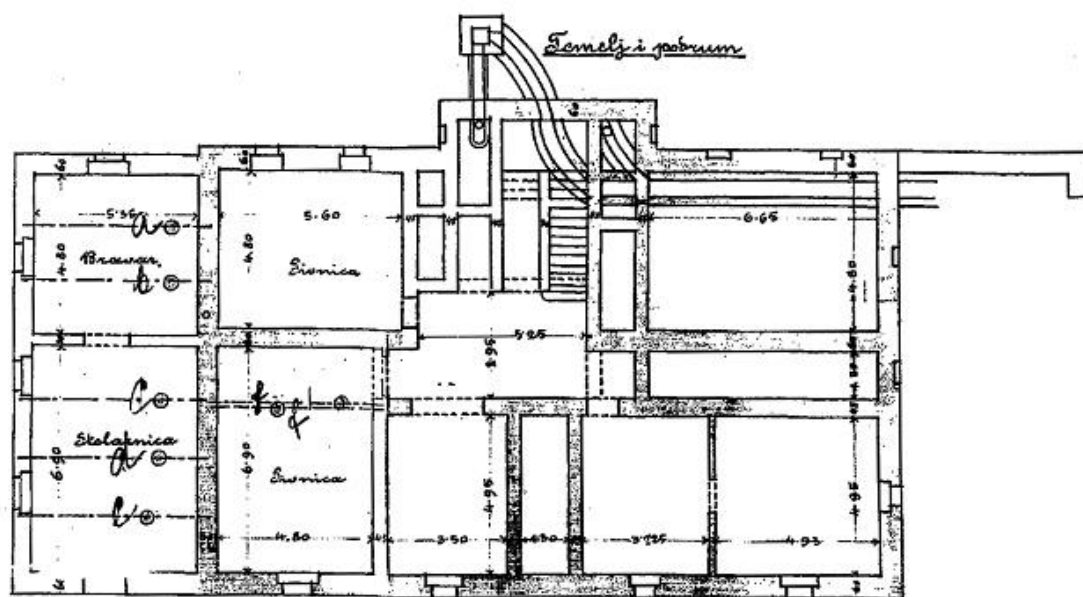
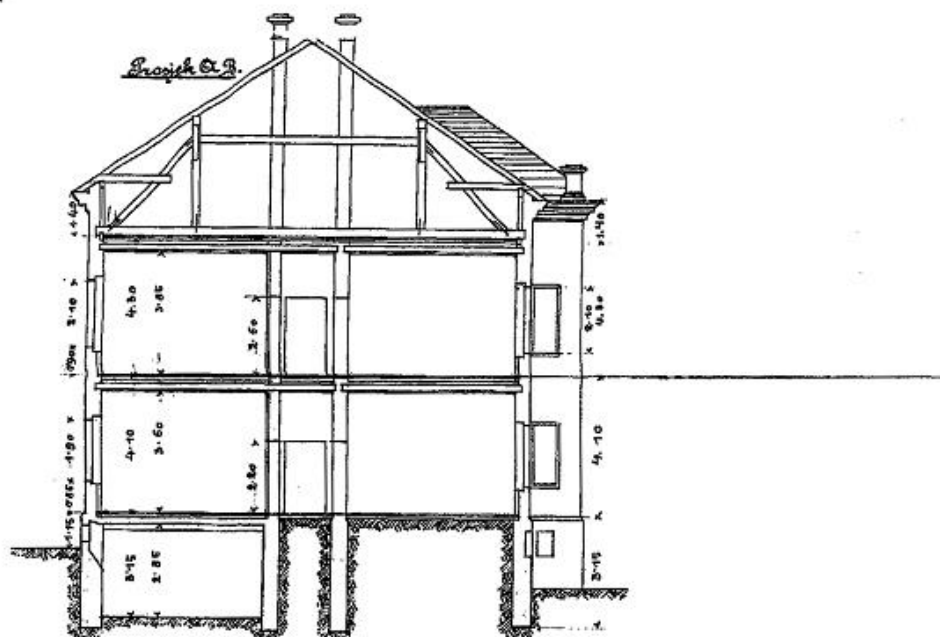
⁸⁶ Gjuro Carnelutti je važan graditelj industrijskih pogona. S C. Schleimerom 1894. potpisuje prvi projekt za Tvornicu papira na Zavrtnici u Zagrebu, koja je ipak realizirana prema projektu Höningsberga i Deutscha, ali je Carnelutti biti angažiran kao voditelj radova pri gradnji. Sa Schleimerom se spominje kao projektant i graditelj Tvornice kože u Novoj Vesi u Zagrebu. U: Radović Mahečić, 2009: 327

⁸⁷ Radović Mahečić, 2009: 327

⁸⁸ *Građevinska dozvola odobrena 27. srpnja 1895. godine*, HR-DAZG 1122, GPZ, GO, Koturaška 1, Paromlin, sig. 1966_1, 1966_2

⁸⁹ Čini se da su dva nova skladišta bila sagrađena već u toku 1899. godine (zapisnik skupštine društva od 27.IX 1900., izvještaj ravnateljstva). U: *Zbornik Historijskog zavoda Jugoslavenske akademije*, vol. VIII, 1977: 248

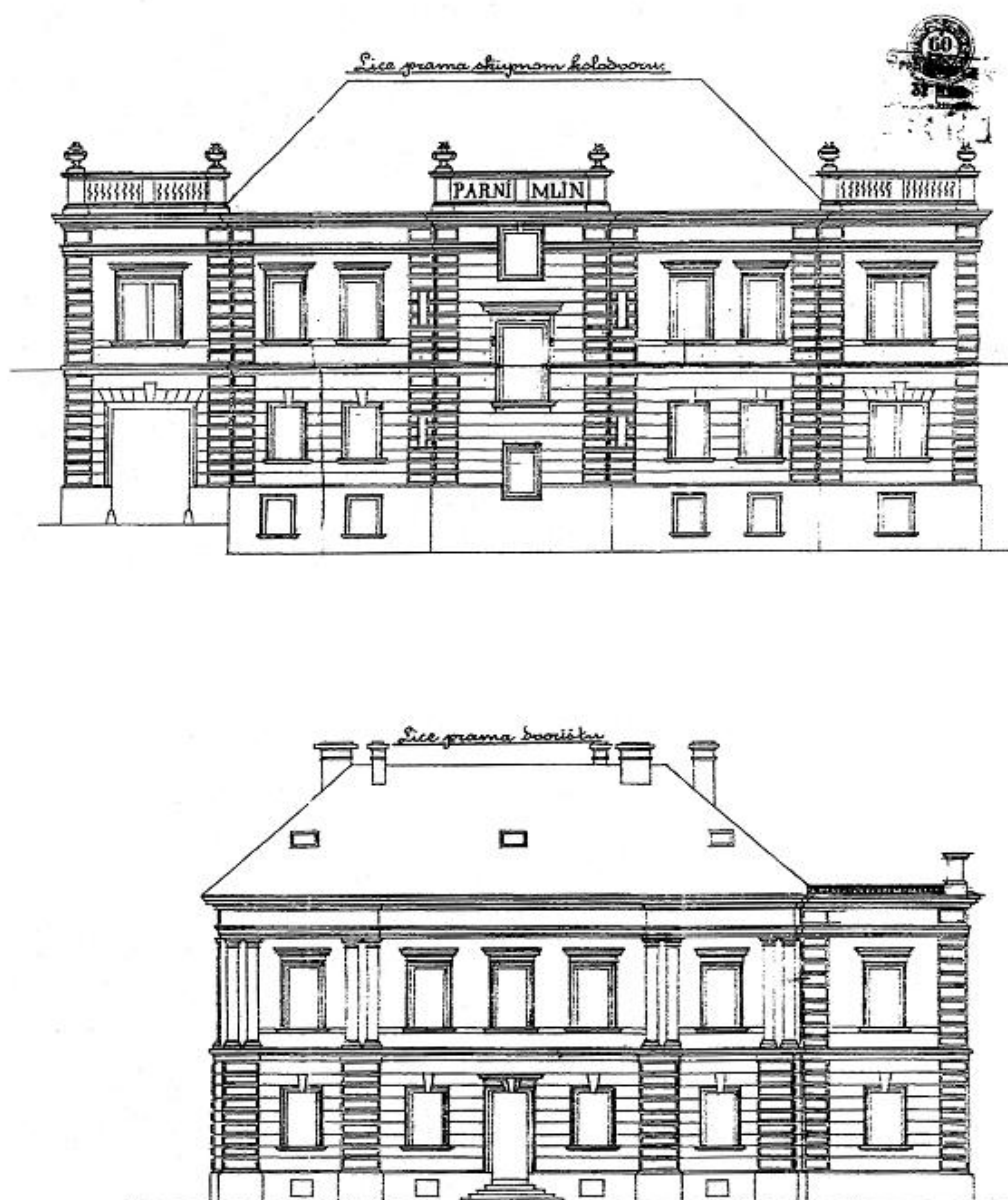
G. CARNELUTTI
graditelj Baumeister
ZAGREB - AGRAM

u Zagrebu dne 15 kolovoza 1895

G. Carnelutti

Sl. 34. G. Carnelutti, Upravna zgrada, poprečni presjek a-b i tlocrt temelja i podruma, 1895.

1:200

Sl. 35. G. Carnelutti, Upravna zgrada, pročelje prema Glavnom kolodvoru i dvorišno pročelje, 1895.

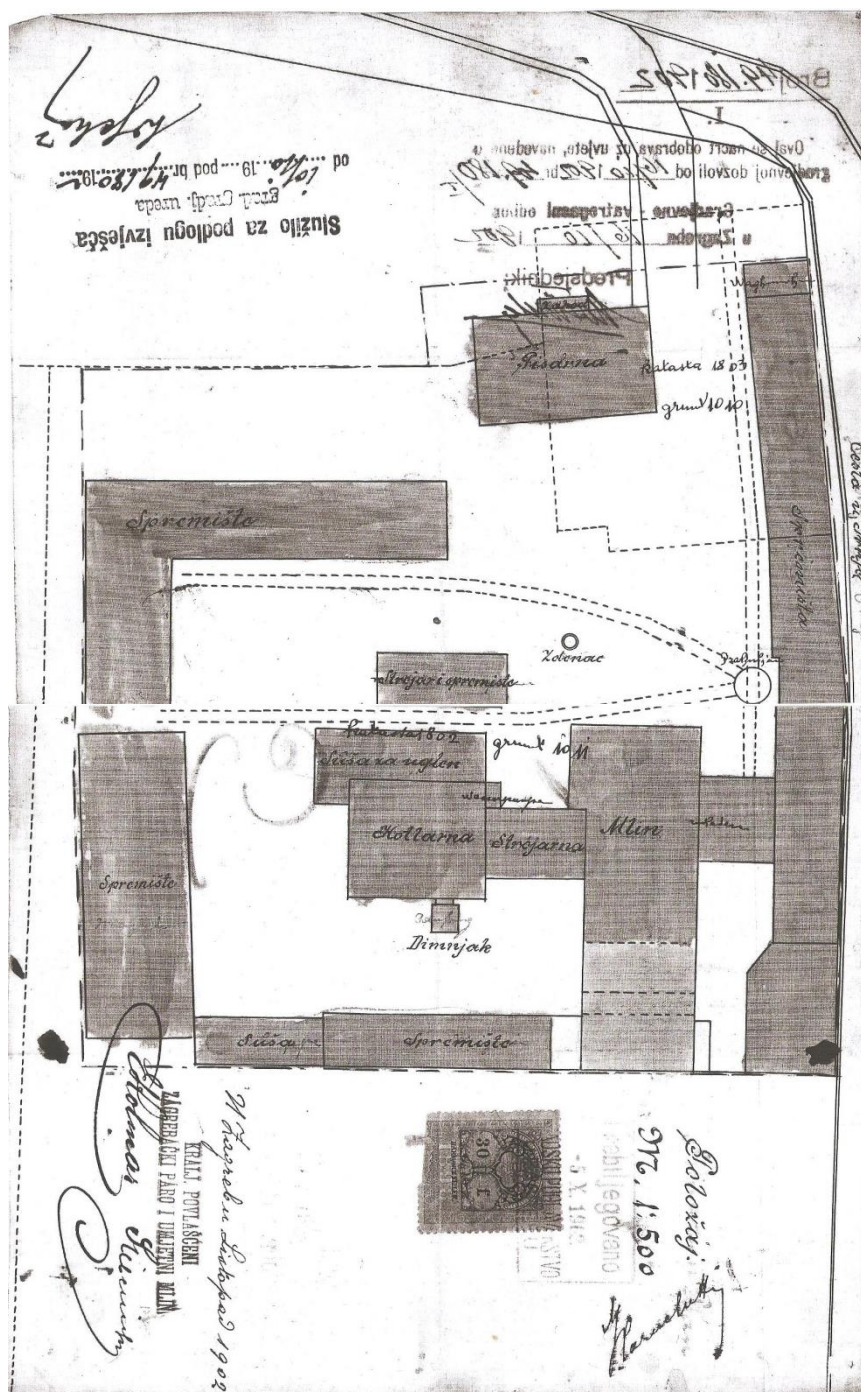

U listopadu 1902. godine odlučila se uprava Paromlina da prema Cerneluttijevom projektu produlji glavnu zgradu paromlina za 18 metara prema jugu i dobivene prostorije upotrijebi za skladište površine 5.500 m²,⁹⁰ no kako navodi u svom podnesku za građevnu dozvolu: */.../pošto nije isključeno da će se i novi dio glavne zgrade, vremenom upotrijebiti za povećanje našeg mlina, to će i ova nova zgrada biti sagrađena sasvim onako čvrsto i uobće kao stara zgrada./.../*⁹¹ Iz zapisnika o komisijskom očevidu od 2. listopada 1902. godine saznajemo nešto i o staroj glavnoj zgradi Paromlina: *„Prigradit se imajuće spremište sačinjavati će sa glavnom tvorničkom zgradom jednu jedinstvenu tvorničku zgradu od c. 50,00 m duljine. Pošto je cijela ta zgrada tj. već postojeća zgrada kao i naumljena prigradnja izvedena u svojoj nutarnjosti skroz od drvene konstrukcije, to postoji eminentna pogibelj za život radnika koji su tamo zaposleni u slučaju požara. U postojećoj naime zgradi, kao i u prigradit se imajućem dijelu te zgrade nalaze se u svrhu unutarnje komunikacije drvena stubišta, što je za slučaj požara tim opasnije, pošto upitna zgrada imade 4 sprata, Od kojih u svakomu je zaposlen veliki broj radnika. Dosljedno tomu imao bi se kao bitni uvjet za dozvolu ove prigradnje staviti zahtjev, da se izvede za čitavu tvorničku zgradu barem jedno posve vatrosjegno zidano stubište bilo u samoj zgradi, bilo kao posebna prigradnja s vanjske strane tvorničke zgrade. Ovo stubište imalo bi biti odijeljeno od tvorničkih prostorija u svakom spratu vatrosjegnima, najbolje željeznima vratima „koja se sama zaklapaju“.*⁹²

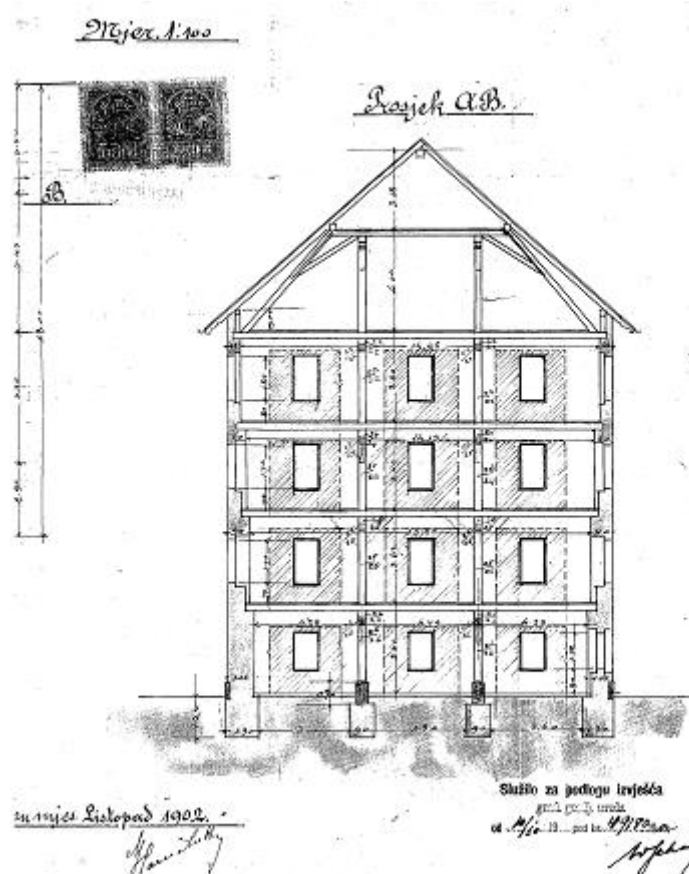
⁹⁰ Građevinska dozvola odobrena 11. studenog 1902. godine, HR-DAZG 1122, GPZ, GO, Koturaška 1, Paromlin, sig. 1966_1, 1966_2

⁹¹ Lisac, 1977.a: 248

⁹² Lisac, 1977.a: 248-249

Sl. 36. *Položajni nacrt Paromlina 1902.*

Sl. 37. G. Carnelutti, Poprečni presjek silosa, 1902.

Kako su ovdje bili postavljeni upravi Paromlina i određeni uvjeti, koji joj se nikako nisu sviđali, tražila je da ih se oslobodi i to, prije svega, obveze postavljanja vatrosigurnog stubišta. Ali gradsko poglavarstvo, kao da je naslućivalo skorbu katastrofu, uporno je ostalo pri postavljenom glavnom uvjetu, navodeći: */.../U toj zgradi zaposlenje u svakom spratu veliki broj radnika, pa je za slučaj požara posve isključena mogućnost, da bi se i koji mogao spasiti, a niti bi bila moguća kakova akcija za spasenje radnika izvana, jer bi se Vatra silnom brzinom raširila i tako u trenu obuhvatila čitavi objekt. Da se vatra i eksplozije u paromlinima često događaju i da je svako djelovanje oko spasa i gašenja bezuspješno, poznata je stvar. U unutarnjosti zgrada nalazeće se drvene stube, koje služelih za shodnost rukovođenja tvorničkog poslovanja mogu i na dalje svojoj svrsi služiti, ali iste ne isključuju potrebu vatrosigurnog stubišta./...*⁹³ Gradnja ove peterokatne skladišne zgrade uz samu mlinsku zgradu dovršena je polovinom travnja 1903. godine, a u travnju iduće 1904. godine izveli su arhitekti Hönigsberg i Deutsch nadogradnju drugoga kata na postojećem

⁹³ Lisac, 1977.a: 249

jednokatnom spremištu prema Trnjanskoj cesti⁹⁴ pa su tako svi objekti staroga Paromlina tada bili izgrađeni, a zasnovana rekonstrukcija i proširenje postrojenja potpuno provedeni. U tom su periodu bili poslovni ravnatelji paromlina Ivan Frankl (1862.—1866.), Mavro Friedfeld (1867.—1893.) i Julio Weiss (1893. – 1906.).

No društvu koje je godinama ulagalo u Paromlin i sada očekivalo prve plodove svojih investicija nije bilo suđeno i ubrati ih. Požar 1906. godine u potpunosti je uništio sve dotadašnje investicije. Od starog Paromlina ostalo je tek nešto zidova, a strojevi i tehnički uređaji bili su neupotrebljivi i uglavnom upropašteni.

---

⁹⁴ Građevinska dozvola odobrena 30. ožujka 1904. godine, HR-DAZG 1122, GPZ, GO, Koturaška 1, Paromlin, sig. 1966_1, 1966_2

4.2. Gradnja Paromlina II. faza (1907. – 1928.)

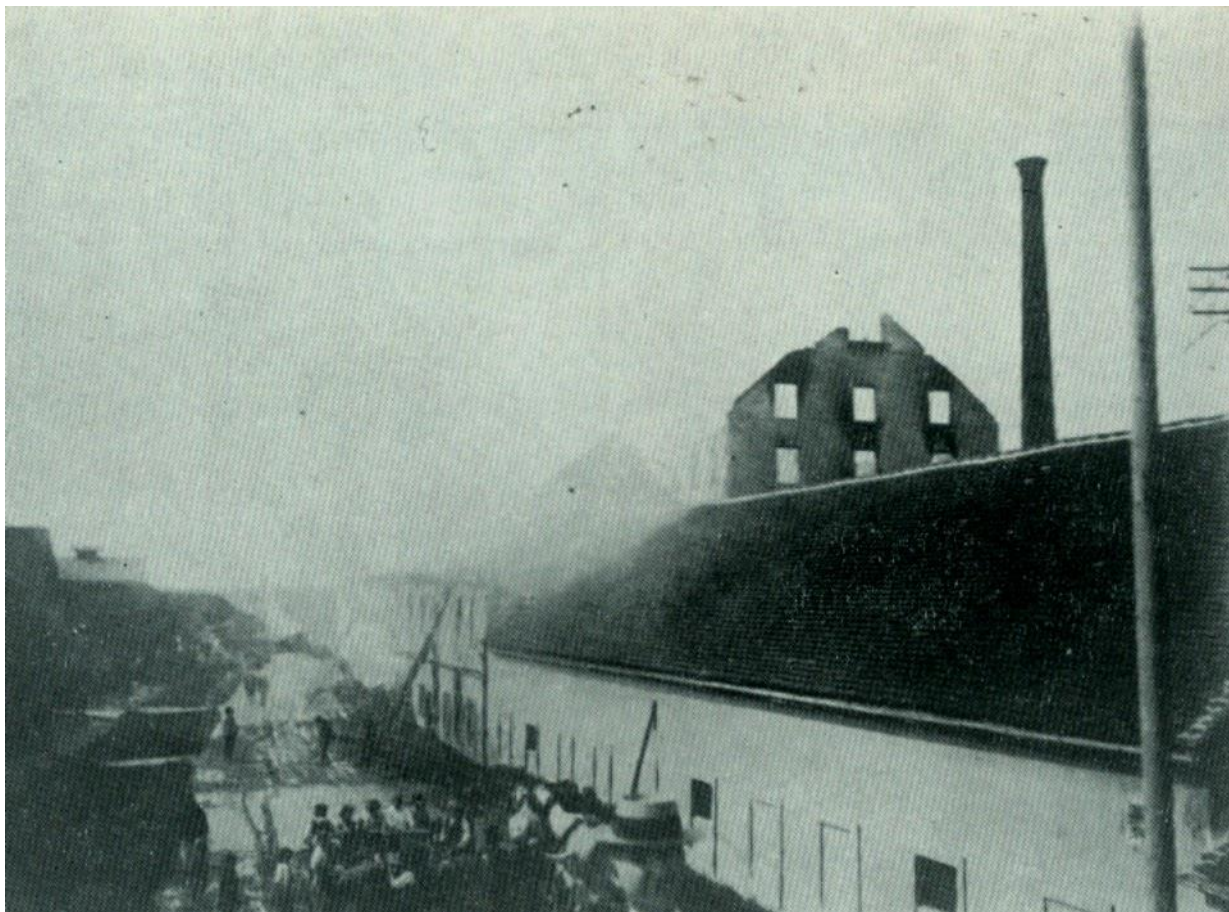
Sl. 38. Pročelje Paromlina 2013. (Foto: Nika Šimičić)

Ubrzo nakon završene izgradnje i modernizacije Paromlin je zadesila katastrofa. Katastrofalni požar, koji se dogodio u noći s 24. na 25. svibnja 1906. godine, prekinuo je proizvodnju na dulje vrijeme i uništio ne samo mlin, nego i prepuna skladišta pšenice i brašna.⁹⁵ Paromlin je postao tema brojnih tiskovina: */.../U noći od 24. o. mj. uništio je požar zagrebački paromlin sa nekoliko nuzgrednih sgrada te silno brašno i žito. Šteta se cieni na 8 milijuna kruna./...*⁹⁶ Tada je i ondašnji Obzor izvijestio: */.../Noćas se navršilo punih osam dana, od kako je u zagrebačkom paromlinu buknuo požar, koji je skoro posvema uništio to veliko domaće industrijalno poduzeće. Revnom našem dobrovoljnom vatrogasnom društvu uspjelo je odmah prvu noć lokalizirati požar, ali posvema ga ugasiti nije bilo moguće ni kroz svih osam dana. Velika masa brašna, žita i tvorničkog namještaja još je i sinoć i tinjala i gorila. Velika četverokatna zgrada paromlinska pruža još uvijek na više materijala požaru, a čim dune malo jači vjetar, osjeća se po celom gradu zadah gorućeg brašna i tiesta. Sve to vrijeme nalazi se na garištu stalna vatrogasna straža od jednoga vodje (ili vojnika) i 10 vatrogasaca, a do 100 težaka od jutra do mraka iznašaju sa garišta, što se daje iznieti. Sve te radnje dnevno nadzire i po više puta dolazi na garište vatrogasni vojvoda g. Maruzzi pa i cijelo vatrogasno zapovjedništvo obdržavalo je opetovano dogovore na licu mjesta, i određivalo daljnje mjere sigurnosti proti uništavajućem elementu. I u skladištima duž*

⁹⁵ Lisac, 1977.a: 245-255

⁹⁶ Dom i svijet, 1906: 219

*paromlinske ceste imade mnogo posla, jer i ondje od vremena do vremena planeo veći plamen, koji vatrogasna straža odmah gasi i polieva ugrijano žito, koje bi se vani i samo od sebe moglo da zapali. Nešto od svega toga žita i brašna spasit će se tako, da će ga domaća tvornica žeste upotrebiti u svoje svrhe. Što se tiče zidova izgorjelih zgrada mora se iztaknuti, da od njih prieti velika pogibelj, te je svaki pristup k njima i samim vatrogascima zabranjen. Sva je prilika da će ti zidovi biti porušeni hitcima iz topa, jer inače nije ih moguće sravniti sa zemljom bez pogibelji za ljudske, živote. Tečajem ovih osam dana nije se dogodila nikakova veća nezgoda osim što je jednom vatrogascu pao criep na nos i usta i ozliedio mu zubalo.../.../*⁹⁷ Tom su prigodom i predivni stupovi od kovanog željeza nestali u plamenu.

Sl. 39. Požar i uništenje Zagrebačkog paromlina 1906.

⁹⁷ *Obzor* XLVII, br. 147, Zagreb, 1. VI. 1906., str. 2-3

Sl. 40. Požar i uništenje Zagrebačkog paromlina 1906.

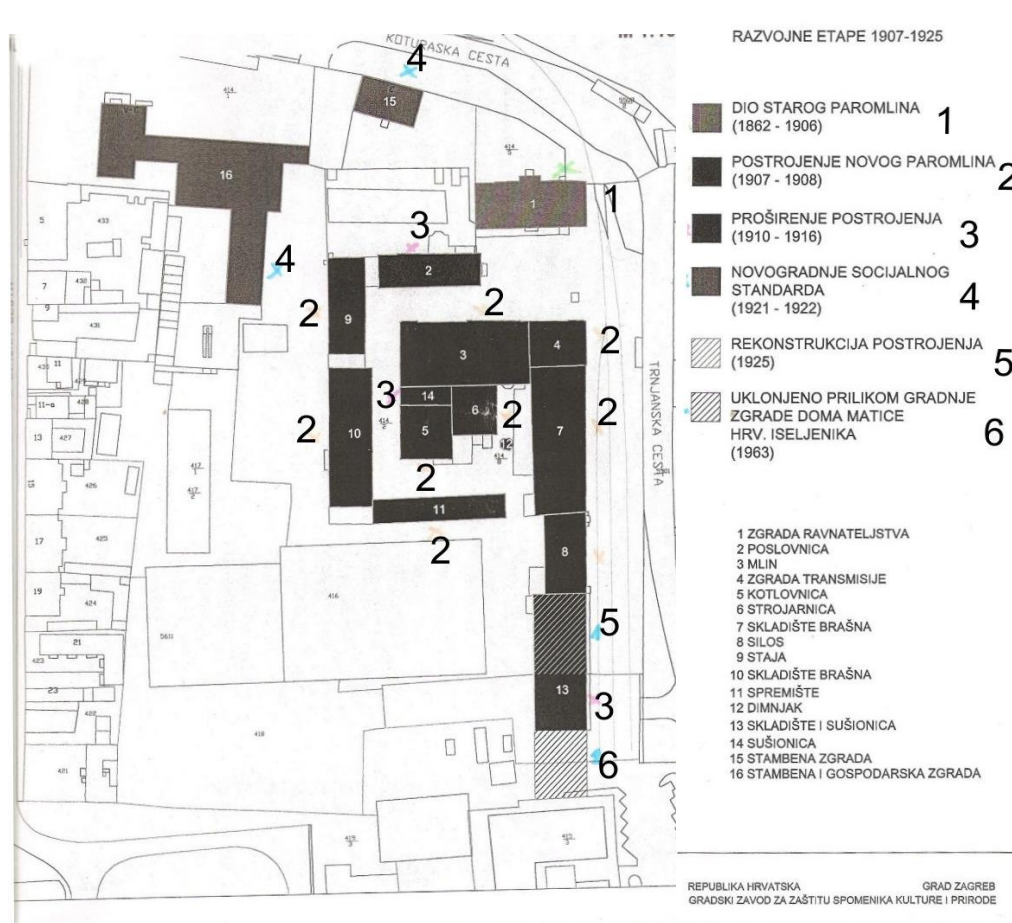
Sl. 41. Požar i uništenje Zagrebačkog paromlina 1906.

Sl. 42. Požar i uništenje Zagrebačkog paromlina 1906.

Sl. 43. Gradski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode u Zagrebu, Razvojne etape Paromlina 1907.-1925.

Dana 9. srpnja 1906. godine /.../Kraljevski povlašteni zagrebački paro i umjetni mlin zamolio je podneskom građevinsku dozvolu za dogradnju požarom uništenog mlina uz Trnjansku cestu./.../⁹⁸ Evo kako ondašnji tisak prenosi ovu vijest: /.../Požar je uništio zagrebački paromlin. Akoprem još nije niti vatra pogašena, već se pomišlja na gradnju novog [...] Dioničari kane graditi novi paromlin na dosadnjem mjestu iza državnog kolodvora, a to ne smije biti! Zagreb je i onako već stegnut sa južne strane željezničkom prugom, koja mu prieči razvitak prema Savi [...] U interesu cjelokupnog građanstva tražimo da se za gradnju novog paromlina opredjeli na pr. Teren kraj Save [...]/⁹⁹ Gradnju nove paromlinske zgrade odobrilo je Gradsko poglavarstvo već 12. kolovoza 1907. godine, nametnuvši niz sigurnosnih uvjeta.¹⁰⁰ Između ostalog tražili su izvedbu stropa u armiranom betonu, a ne od

⁹⁸ Oglas, HR-DAZG 1122, GPZ, GO, Koturaška 1, Paromlin, sig. 1966_1, 1966_2

⁹⁹ Lisac, 1977.b: 297

¹⁰⁰ Sve sigurnosne uvjete koje je Gradsko poglavarstvo nametnulo mogu se pročitati u: Lisac, 1977.b: 298, 299

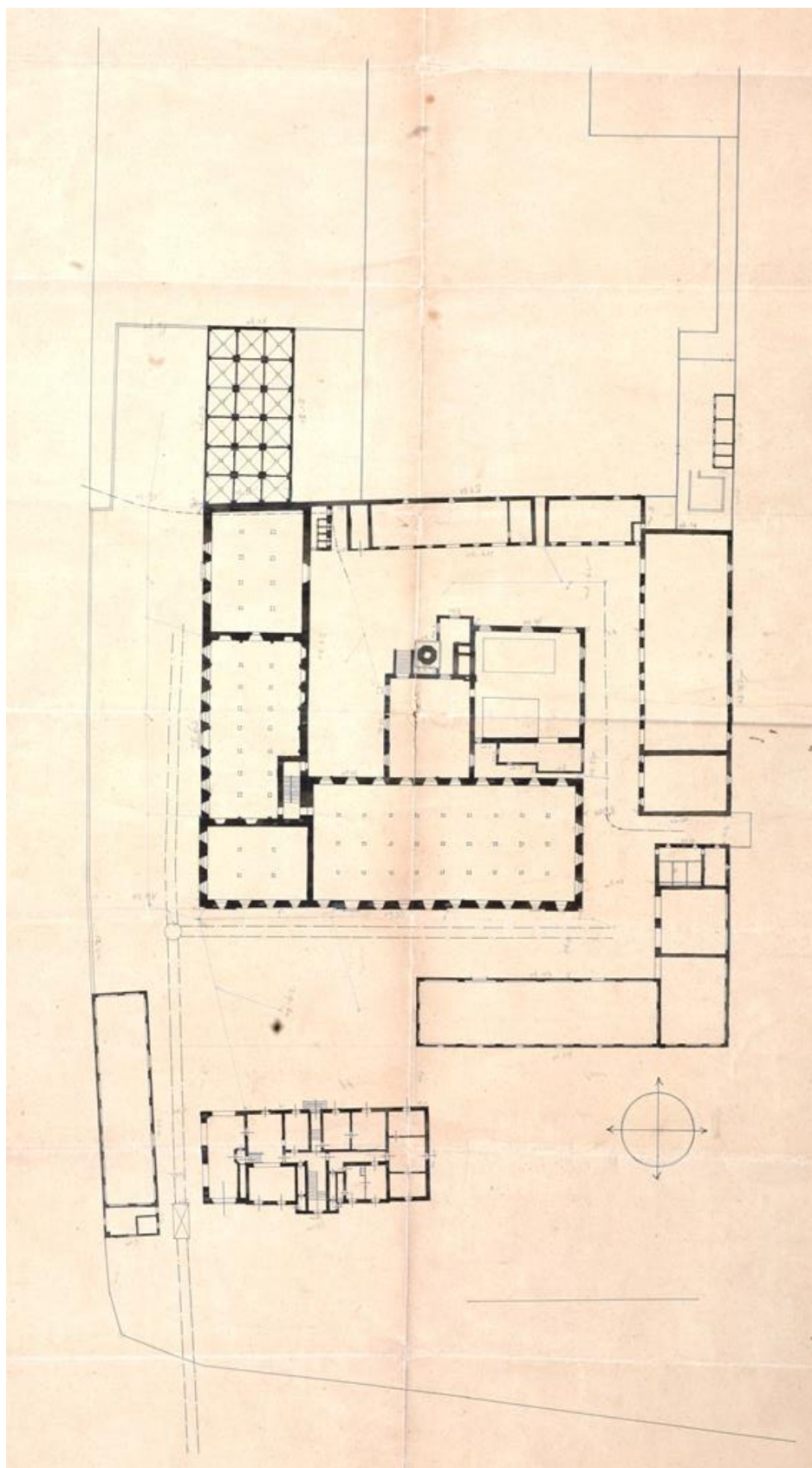
drvenih greda kakav je ranije bio običaj.¹⁰¹ Na samoj gradnji radi poduzeće Lava Hönisberga¹⁰² i Julija Deutscha.¹⁰³

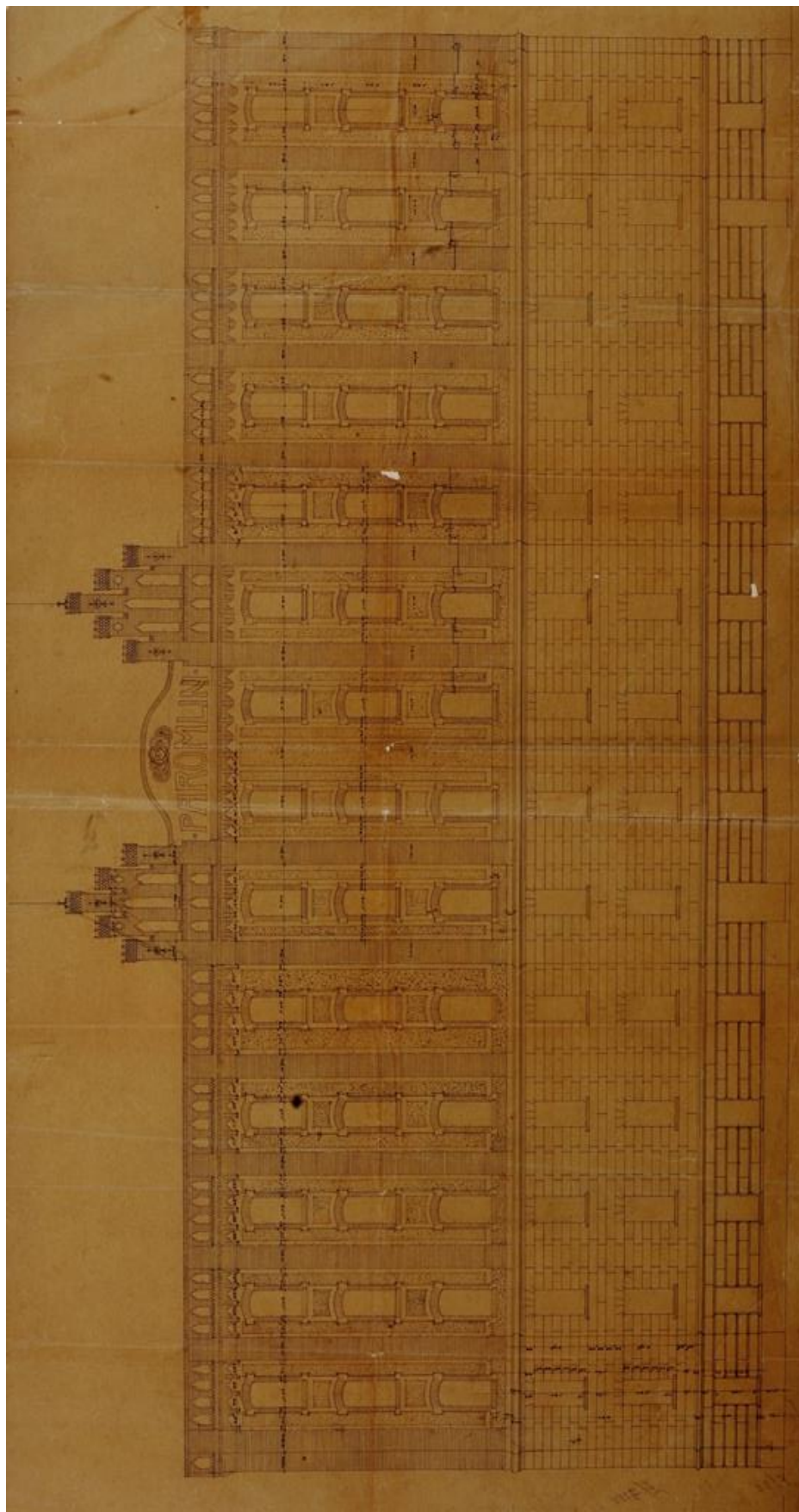
¹⁰¹ *Građevinska dozvola za gradnju magazinke zgrade i silosa odobrena 24. kolovoza 1907. godine*, HR-DAZG 1122, GPZ, GO, Koturaška 1, Paromlin, sig. 1966_1, 1966_2

¹⁰² Lav Hönigberg (Zagreb 1861.- Zagreb 1911.) – arhitekt koji je radio u ateljeu uglednog bečkog graditelja Tischlera, a 1889. godine je osnovao atelje Hönigberg & Deutsch. (u: Dobronić, 1965: 7-8)

¹⁰³ Julio Deutsch (Geperdorf 1859.- Zagreb 1922.) – učenik Königa i Fertela (graditelja Votivkirche-a) u Beču. Studirao je u Francuskoj, Belgiji, Nizozemskoj i Njemačkoj, ali i u Parizu. (u: Dobronić, 1965: 8)

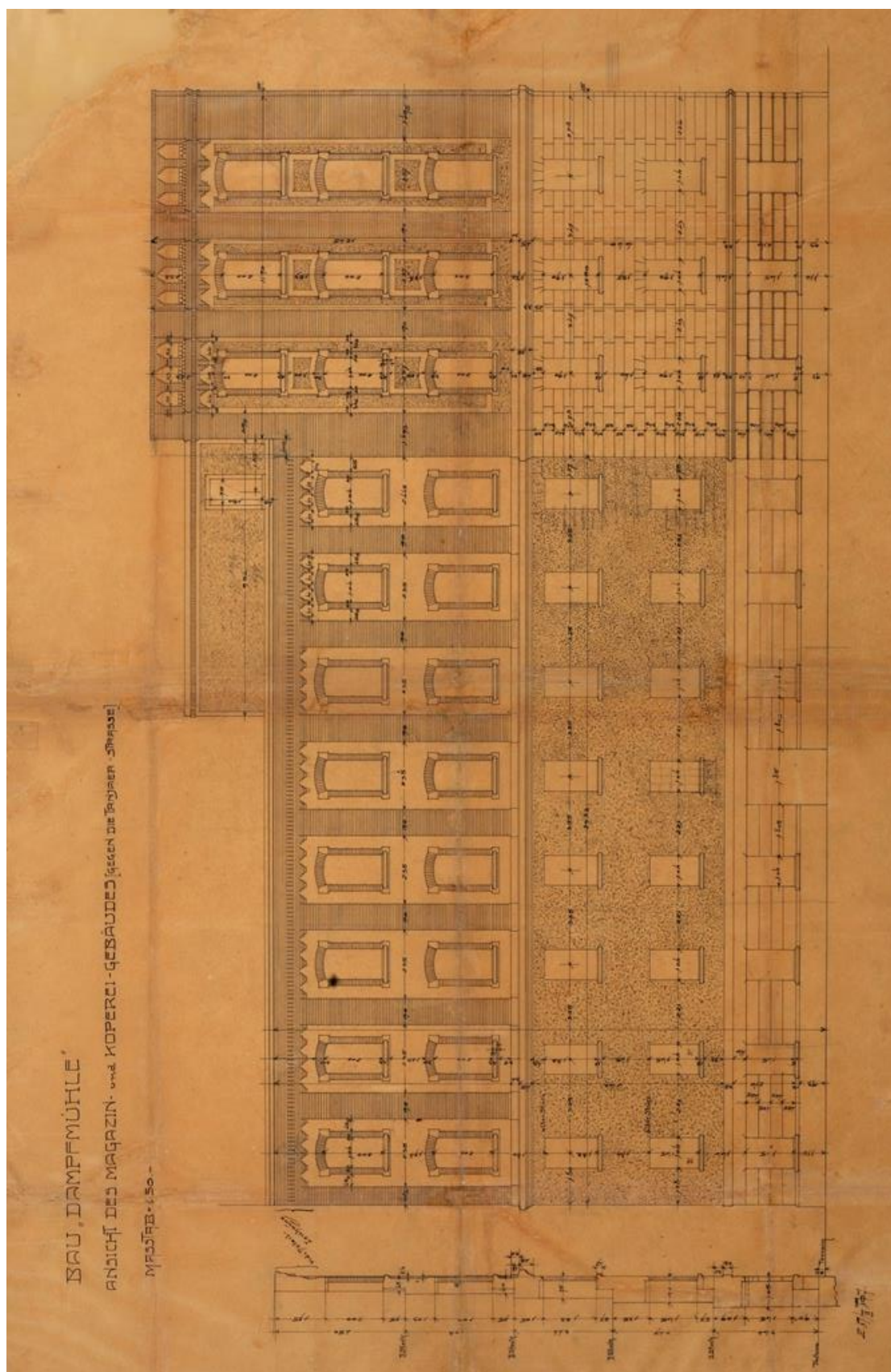

Sl. 44. Poduzeće Hönigsberg i Deutsch, situacioni plan paromlinškog kompleksa, 1907.

Sl. 45. Poduzeće Hönigsberg i Deutsch, Zagrebački parni i umjetni mlin, nacrt pročelja, 1907.

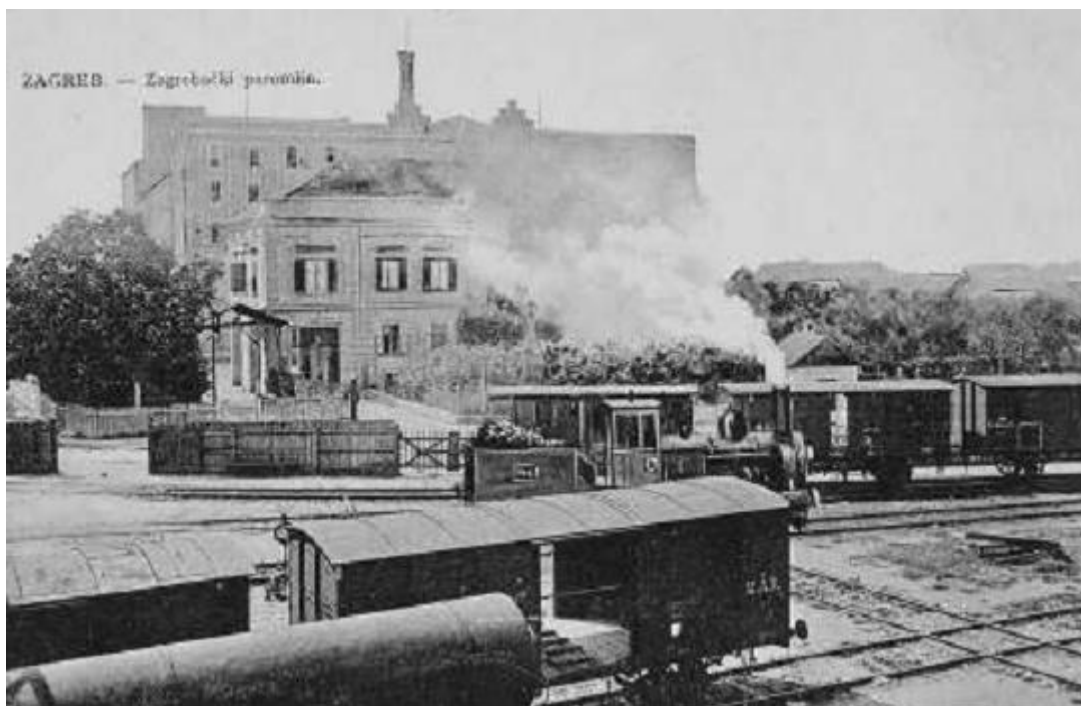

Sl. 46. Poduzeće Hönigsberg & Deutsch, studija istočnog pročelja, 1907.

Sl. 47. Zagrebački paromlin, album „Agramer Neubauten von Hönigsberg i Deutsch“, 1907.

Sl. 48. Paromlin, pogled s Glavnog kolodvora 1907.

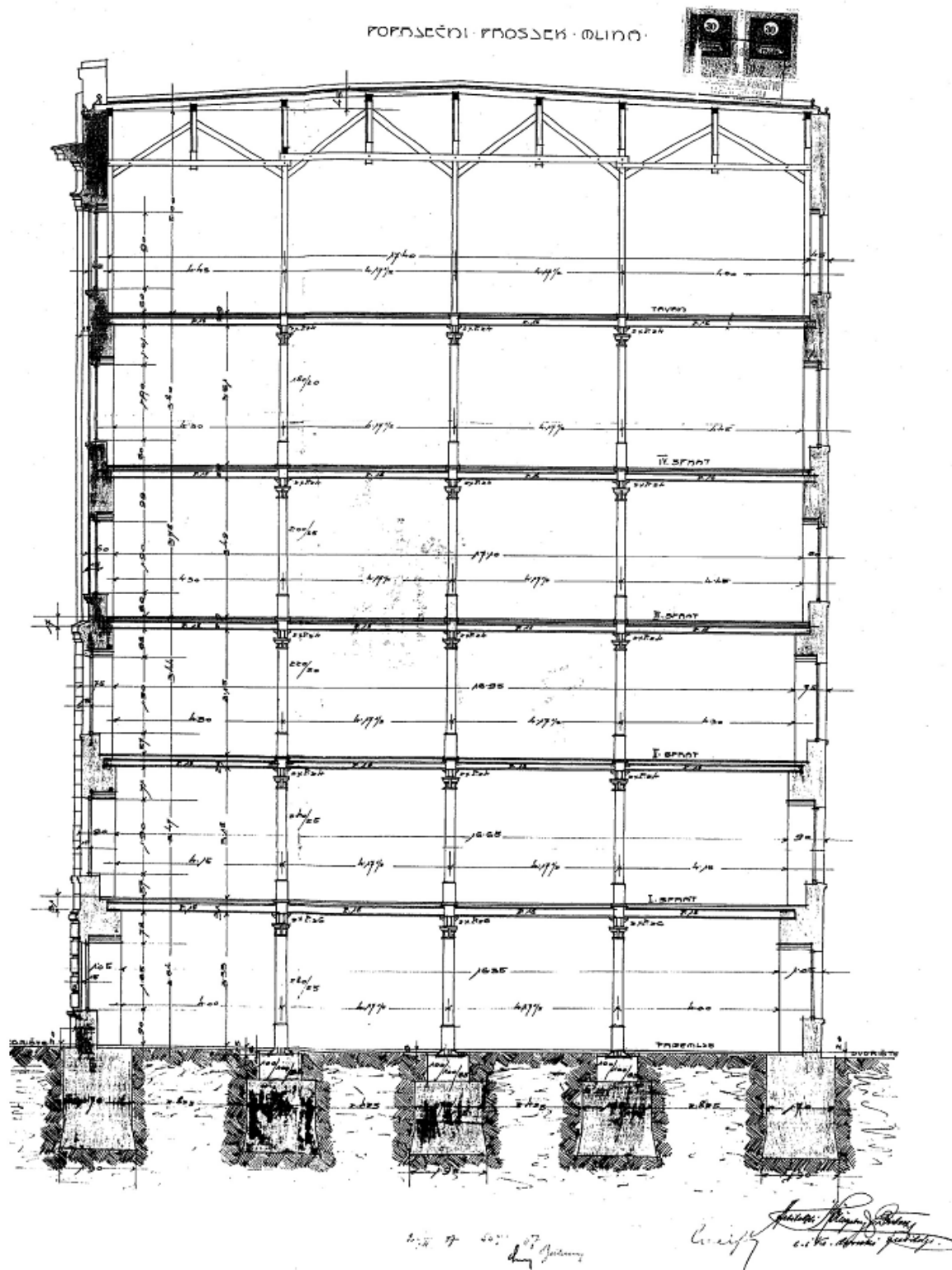

65

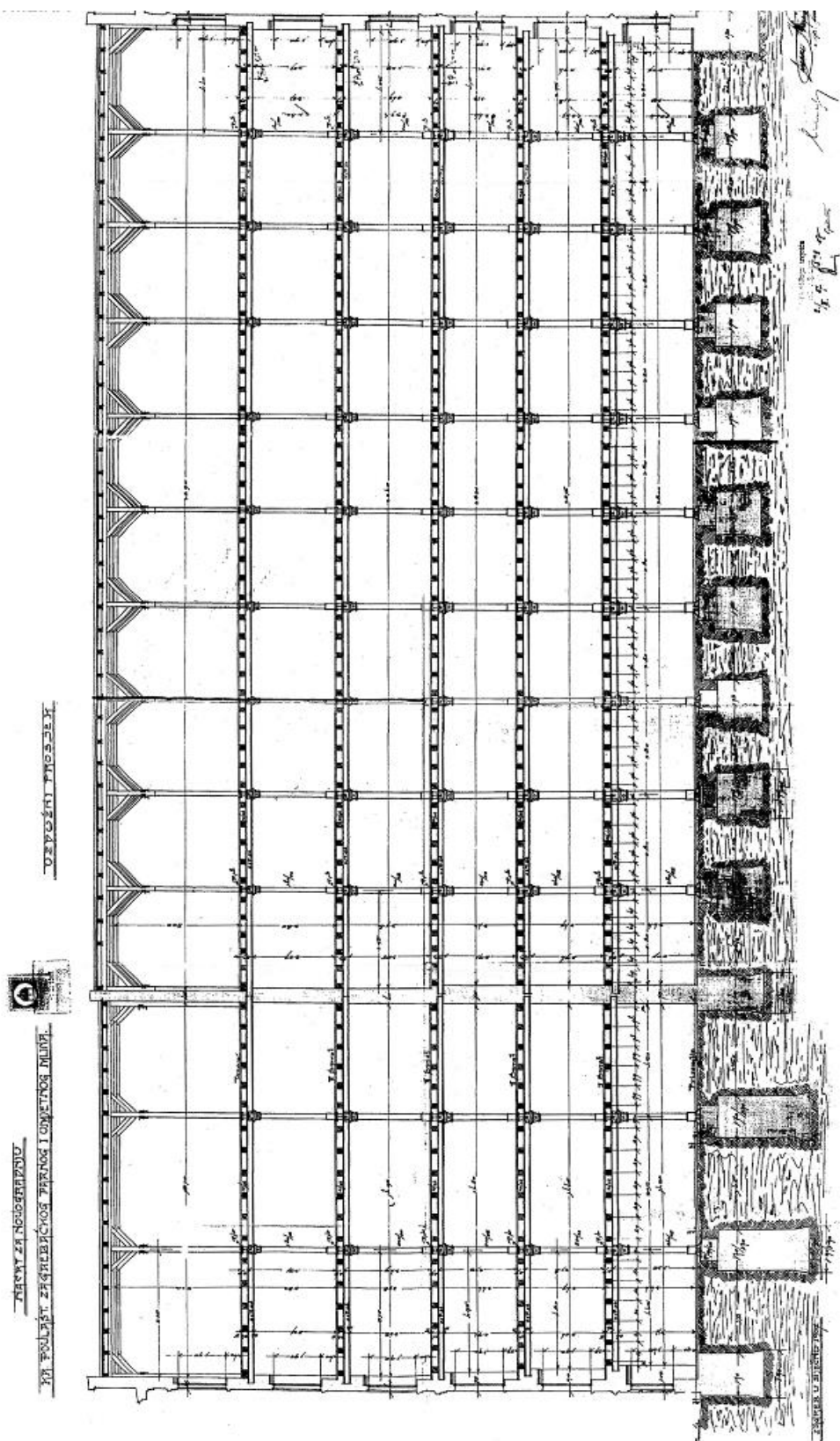
[illegible]

FORNACEONI · FROSZEEK · OLINGO ·

Sl. 50. Poduzeće Hönigsberg i Deutsch, Zgrada mlina, poprečni presjek, 1907.

Sl. 51. Poduzeće Hönigsberg i Deutsch, Zgrada mlina, uzdužni presjek, 1907.

S južne strane, istočni trakt novosagrađenog Paromlina zaključuje armiranobetonski silos

Sl. 52. Lav Hönisberg

izgrađen 1908. prema projektu Josipa Dubskog koji je bio projektant i armiranobetonskog krova mlina, izgrađenog kao osiguranje od požara, svih struktura između katova te skladišta s metalnom konstrukcijom. Uzme li se u obzir to da se armirani beton masovno počeo u Europi i Americi upotrebljavati nakon 1895., odnosno 1900., možemo ustvrditi da je primjena armiranobetonskih konstrukcija na zagrebačkom paromlinskom kompleksu jedna od ranijih. Tada je, s ponosom, na godišnjoj skupštini dioničkog društva bilo

rečeno: */.../U monarkiji ima doduše i većih mlinova, a li nema nijednoga, što možemo zadovoljstvom kazati, našem ravnoga./...*¹⁰⁴ Naknadno je silosu pridružena i zgrada skladišta te sušionica brašna arhitekta Kalde i graditelja

Štefana. Skladište je 1916. godine izvedeno kao trokatnica¹⁰⁵ i nakon novog požara 1925. godine, u kojem su izgorjeli prvi i drugi kat, obnovljeno kao jednokatni objekt na kojem je kasnije poduzeće Pionir d. d. napravilo novi krov. Iste godine kada je izvedeno skladište, Lav Kalda i Ivan Štefan su prema nacrtima bečke tvrtke H.R. Heinicke izveli i novi paromlinski dimnjak visok 45 metara.¹⁰⁶

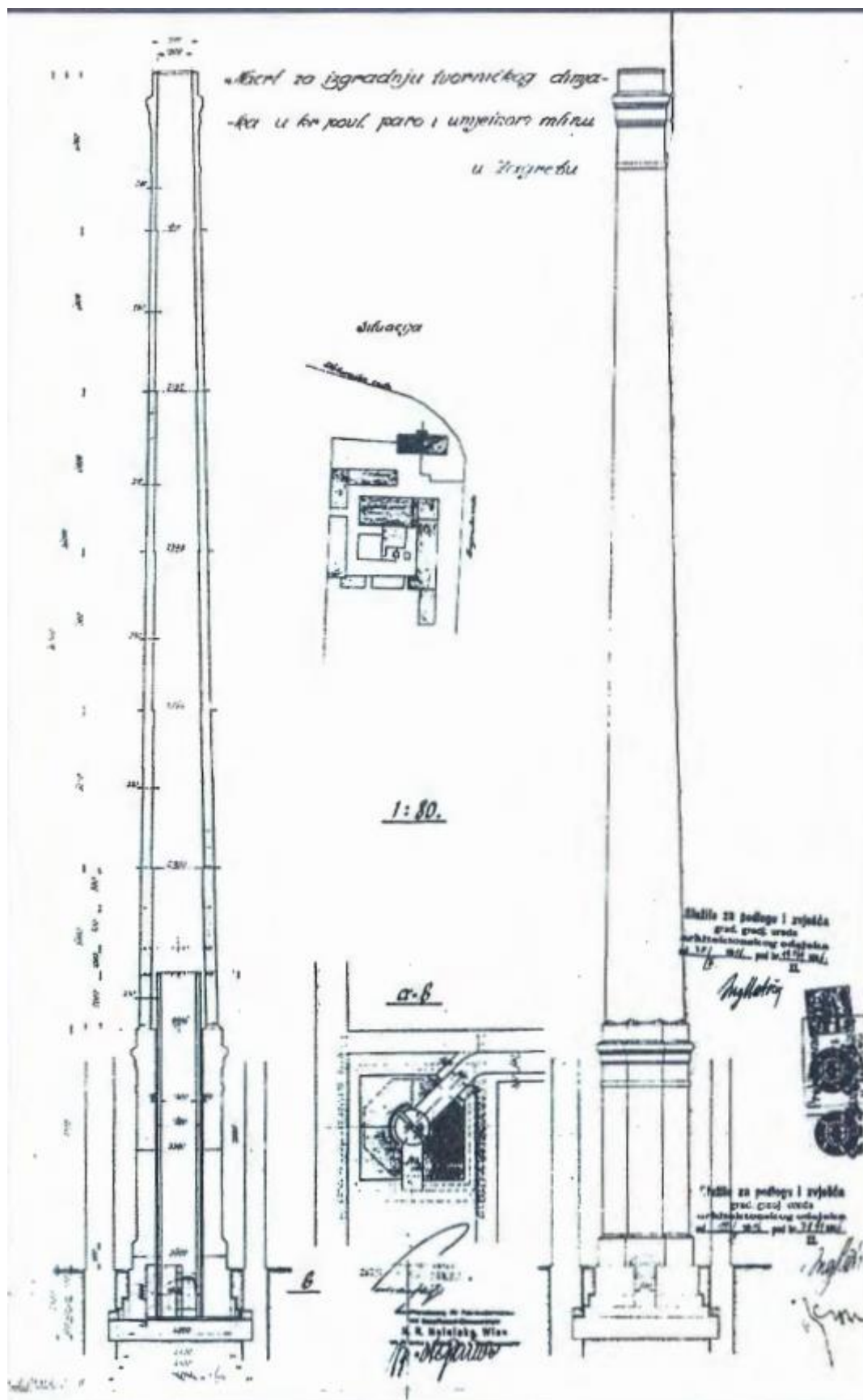

Sl. 53. Julio Deutsch

¹⁰⁴ Lisac, 1977.b: 300

¹⁰⁵ Građevinska dozvola odobrena 26. veljače 1916. godine, HR-DAZG 1122, GPZ, GO, Koturaška 1, Paromlin, sig. 1966_1, 1966_2

¹⁰⁶ Građevinska dozvola odobrena 7. travnja 1916. godine, HR-DAZG 1122, GPZ, GO, Koturaška 1, Paromlin, sig. 1966_1, 1966_2

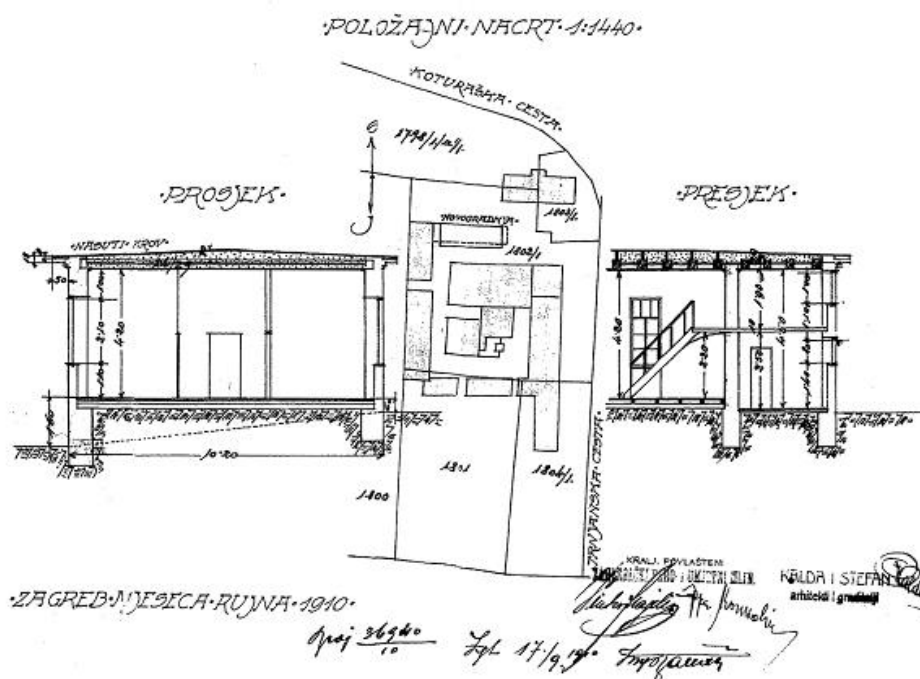
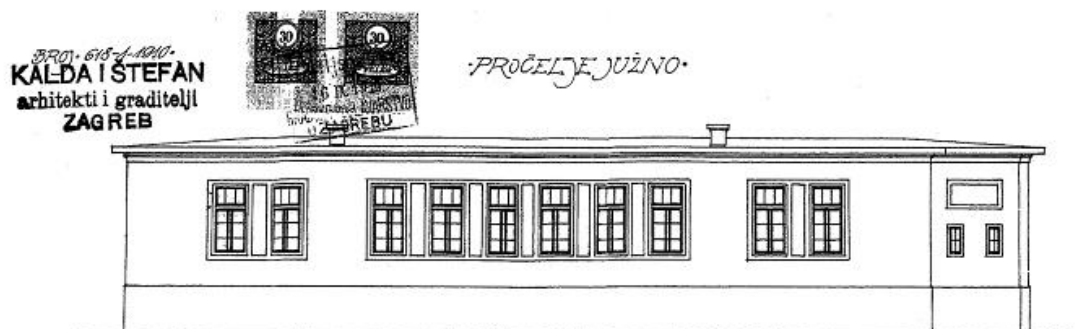

Sl. 54. *Lav Kalda i Ivan Štefan (prema nacrtima bečke tvrtke H.R. Heinicke), Dimnjak, presjek i pročelje, 1916.*

Poduzeće „Kalda i Štefan, arhitekti i graditelji“ izgradilo je i prizemnu zgradu poslovnice koja je podignuta 1911. godine i smještena između mlina i upravne zgrade.¹⁰⁷ Poduzeće gradi još jednu prizemnu poslovnicu 1920. godine uz Trnjansku cestu, no ona danas više ne postoji.

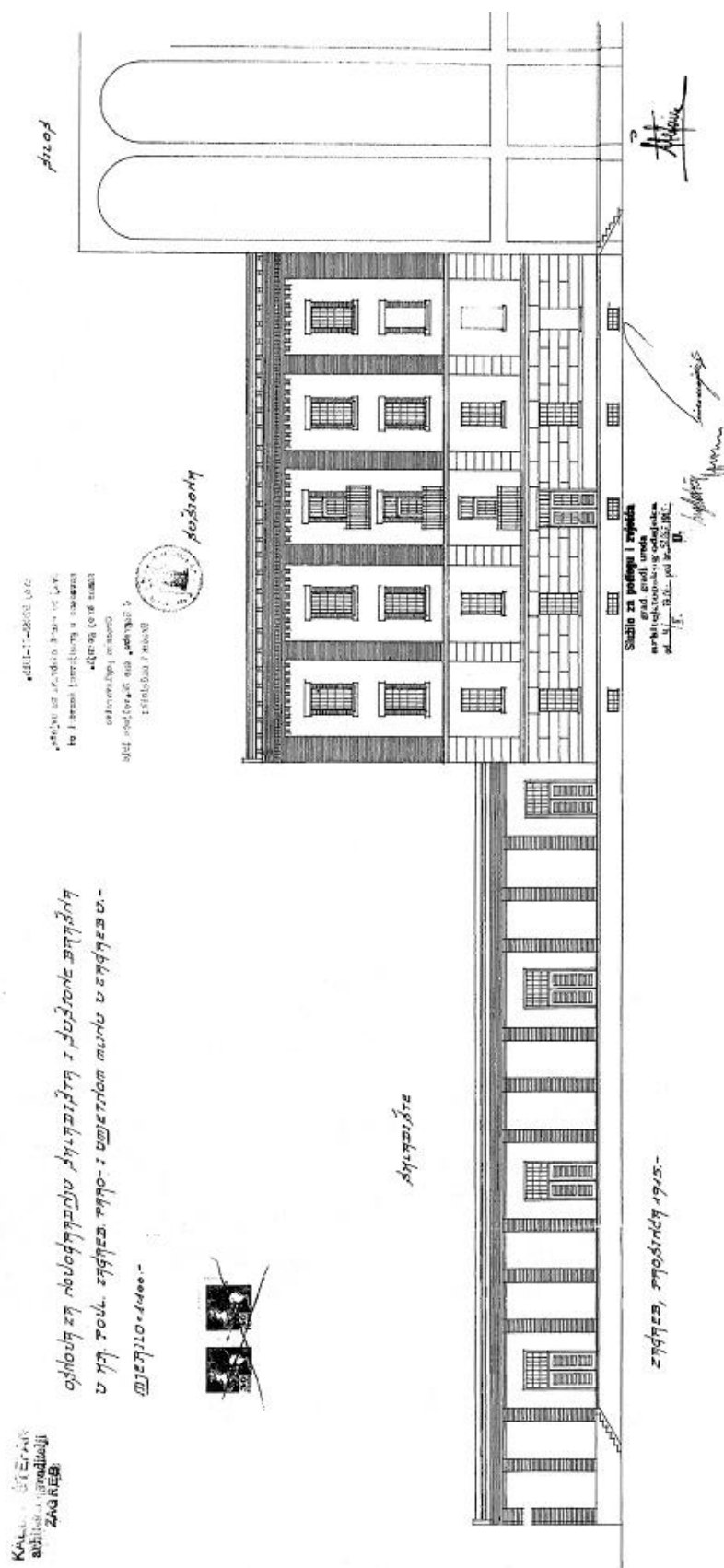
NACRT ZA NOVOGRADNJU PRIZEMNE POSLOVNICE PARO-I-UMJ. MLINA U ZAGREBU 1:10

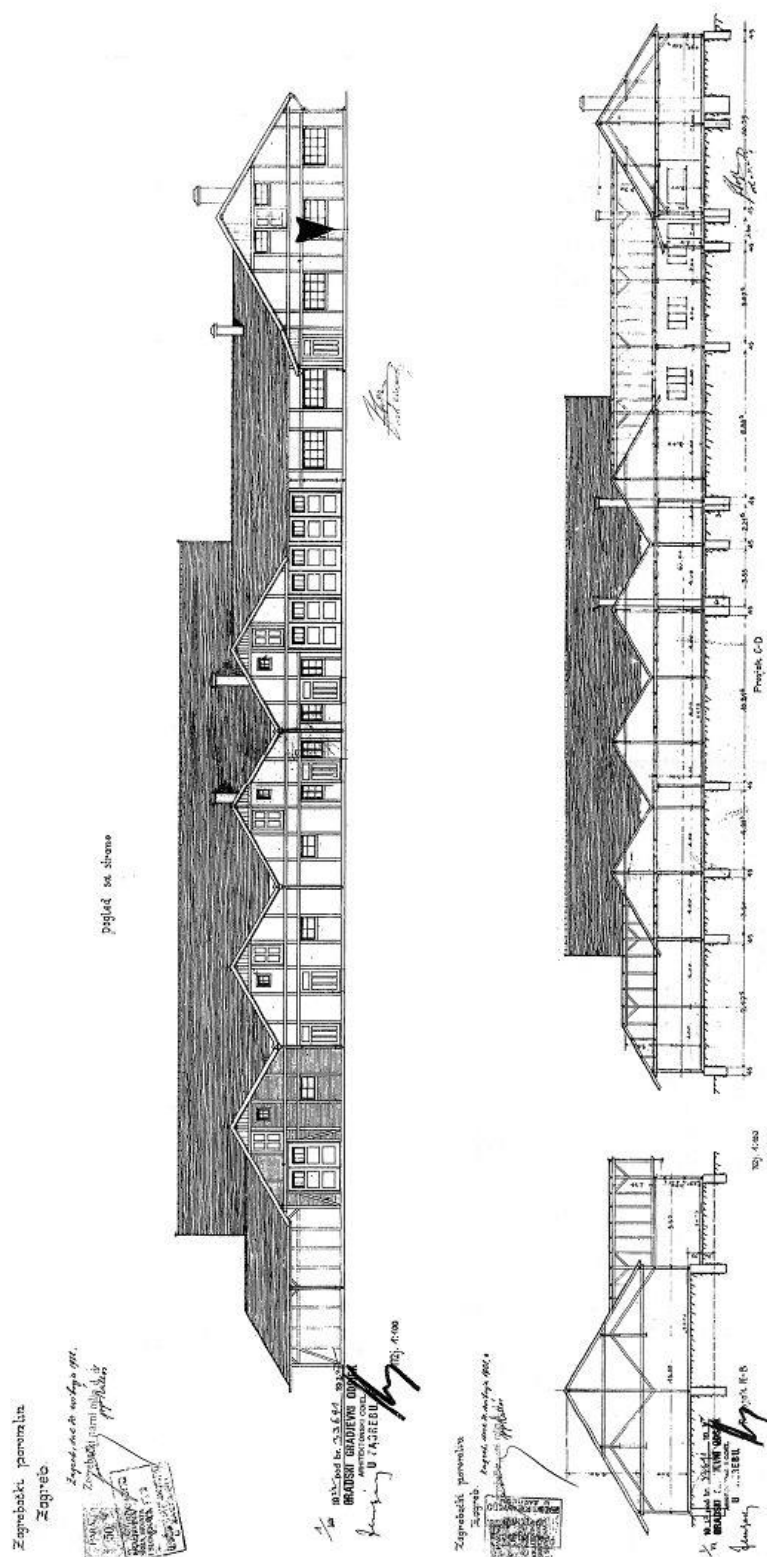
Sl. 55. Kalda i Štefan, Zgrada poslovnice, južno pročelje i poprečni presjek 1910.

¹⁰⁷ Građevinska dozvola odobrena 20. rujna 1910. godine, HR-DAZG 1122, GPZ, GO, Koturaška 1, Paromlin, sig. 1966_1, 1966_2

Sl. 56. *Kalda i Štefan, sušiona i skladište, pročelje, 1916.*

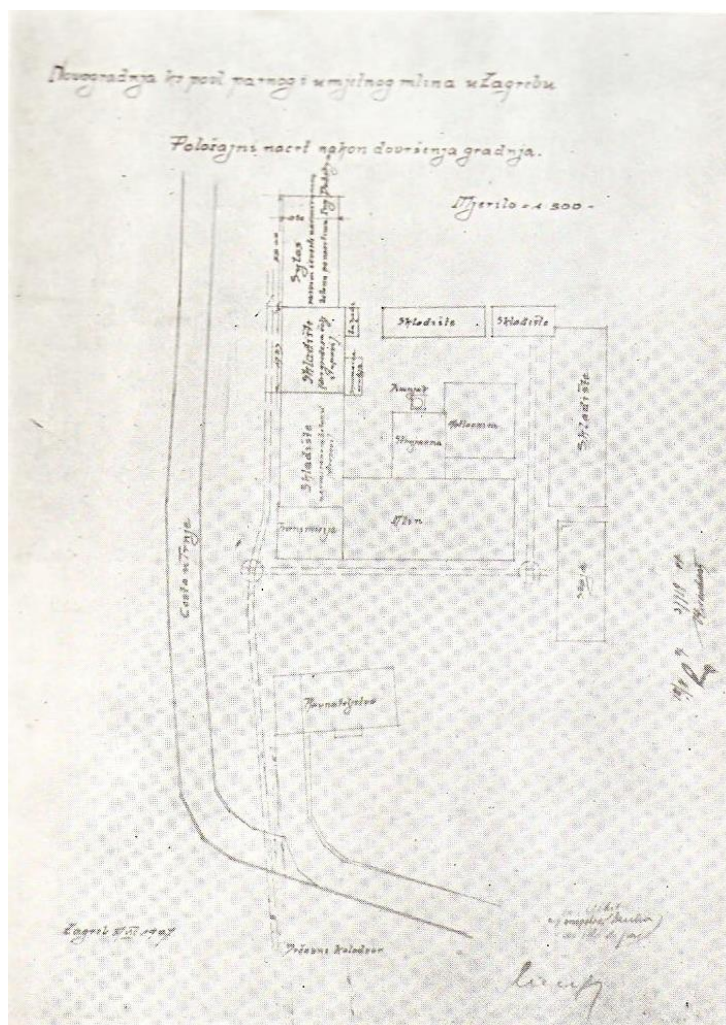

Sl. 57. Janko Holjac, Gospodarske zgrade i skladišta, pročelje te uzdužni i poprečni presjek, 1922.

Sl. 58. Paromlin, prema slici 1912.-1914., MgZ

Sl. 59. *Objekti Zagrebačkog paromlina prema situaciji iz 1920. godine (Grad. pogl. Zagreb br. 5325-XII/a-1920 od 17. veljače 1920.)*

Nakon Prvoga svjetskog rata (1921.) „Kaldi i Štefanu“ je odobrena dozvola za dogradnju poslovnice.¹⁰⁸ Godinu dana kasnije Janko Holjac toj zgradi, na južnoj strani, dograđuje niz prizemnih zgrada od opeke koje nisu služile stanovanju.¹⁰⁹ Tada mu je odobrena i građevinska dozvola za adaptaciju postojeće prizemnice na Trnjanskoj cesti 1 u mesnicu.¹¹⁰ Godine 1923., prema nacrtima arhitekta Janka Holjca, na sjevernom je rubu paromlinskog kompleksa, uz Koturašku ulicu, izgrađena i stambena jednokatnica s mansardnim stanovima.

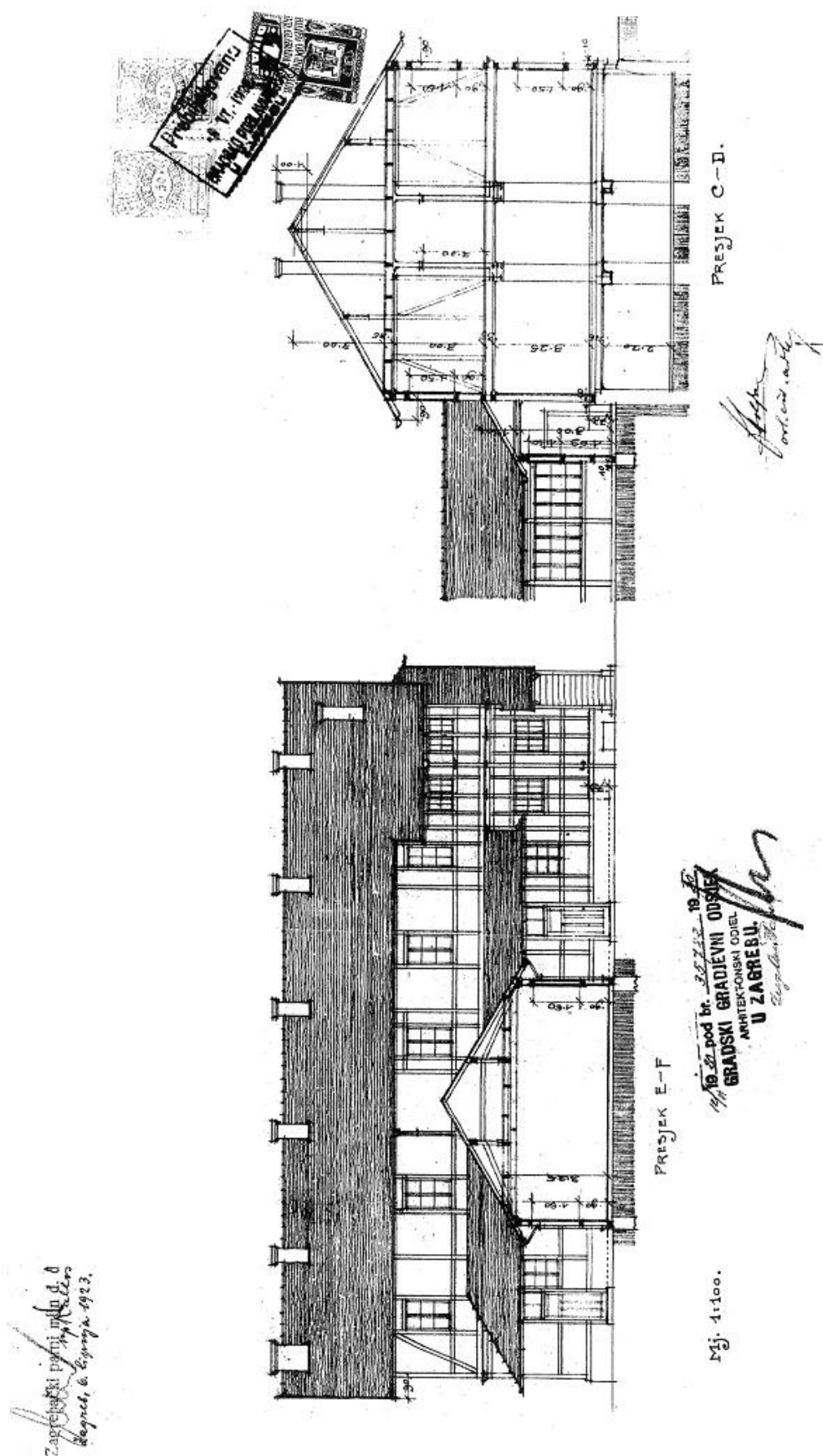
¹⁰⁸ *Građevinska dozvola odobrena 4. veljače 1921. godine*, HR-DAZG 1122, GPZ, GO, Koturaška 1, Paromlin, sig. 1966_1, 1966_2

¹⁰⁹ *Građevinska dozvola odobrena 20. srpnja 1922. godine*, HR-DAZG 1122, GPZ, GO, Koturaška 1, Paromlin, sig. 1966_1, 1966_2

¹¹⁰ *Građevinska dozvola odobrena 16. studeni 1922. godine*, HR-DAZG 1122, GPZ, GO, Koturaška 1, Paromlin, sig. 1966_1, 1966_2

75

Sl. 61. Janko Holjac, stambena zgrada, poprečni presjek E-F i C-D, 1923.

Godine 1926. građevno poduzeće Pionir d. d. radi krov na jednokatnom spremištu (Trnjanska cesta 2)¹¹¹, a 1928. i ogradni zid prema Trnjanskoj cesti.¹¹² Spomenimo da je kapacitet Paromlina u to vrijeme bio 17 vagona mljeve u 24 sata. Poduzeće je, specijalnim uređajem, moglo u 24 sata sruniti 10 vagona, a osušiti 5 vagona kukuruza. Tadašnja su skladišta pak mogla primiti do 1150 vagona brašna.¹¹³ Broj se radnika u Paromlinu od 1869., kada ih je bilo dvadeset, do 1929. godine popeo na 150,¹¹⁴ a položaj radnika u Paromlinu bio je neusporedivo bolji u odnosu na radnike drugih tvornica. Radnici su radili, danju i noću, raspoređeni u dvije smjene po 11 radnih sati s jednosatnim prekidom i zarađivali prosječno 1 forint i 10 novčića na dan (prema podacima iz 1891. godine). Zarada im se isplaćivala svake subote, a nadmlinar i mašinista su bili na mjesečnoj plaći i uživali stan od uprave Paromlina.¹¹⁵ Zagrebački paromlin je plaćao i osiguravajuću premiju za svoje radnike, a radnici su od 1888. godine bili i osigurani u slučaju nezgoda i posvemašnje nemoći, a njihove su */.../udovice i sirotčad poslije smrti dobivali mirovinu./...*¹¹⁶ Ipak, u radničkim novinama slika radništva nije bila najbolja. Kažu da ih se tjeralo na dulji rad pa čak i na poslove koje nisu znali raditi.¹¹⁷ Zato i ne čudi da je početkom ožujka 1912. godine zabilježen prvi štrajk radnika u skladištima Paromlina koji su tražili povišicu plaće.¹¹⁸

¹¹¹ *Građevinska dozvola odobrena 4. siječnja 1926. godine*, HR-DAZG 1122, GPZ, GO, Koturaška 1, Paromlin, sig. 1966_1, 1966_2

¹¹² *Građevinska dozvola odobrena 21. travnja 1928. godine*, HR-DAZG 1122, GPZ, GO, Koturaška 1, Paromlin, sig. 1966_1, 1966_2

¹¹³ Blažina (ur.), 1965: 296

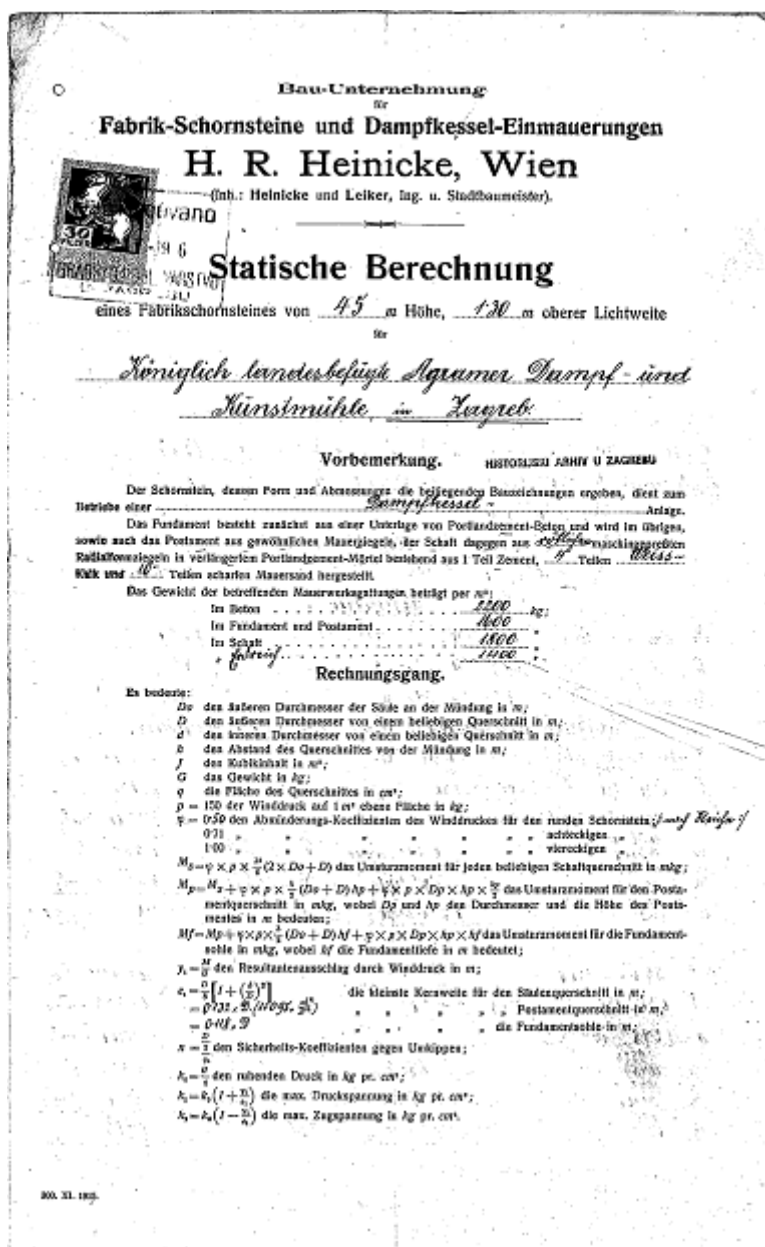
¹¹⁴ Lisac, 1977.b: 357

¹¹⁵ Lisac, 1977.b: 357

¹¹⁶ <http://kgzdz.arhivpro.hr/popsilverlight.php?id=11012909> [5.5.2013.]

¹¹⁷ Lisac, 1977.b: 357, 358

¹¹⁸ Lisac, 1977.b: 359

Sl. 62. H.R. Heinicke (Beč), *Statički proračun*, str.1, 30. XI. 1915.

4.3. Gradnja Paromlina III. faza (1928. – danas)

U kasnije vrijeme dogodio se niz manjih gradnji, adaptacija i obnova.¹¹⁹ Do Drugoga svjetskog rata nastao je i čitav niz manjih prizemnih pomoćnih objekata, skladišta i radionica, čime je čitav kompleks poprimio izgled koji je zadržao do nedavno. Tako je, na primjer, 30. prosinca 1939. godine odobrena građevinska dozvola za gradnju trokatne zgrade-postavnice na Koturaškoj cesti za koju je projekt napravio Rudolf Lunczer.¹²⁰ Nakon Drugog svjetskog rata, južno od zgrade mlina, kotlovnica su i strojarnica (na osnovu projekta arhitektonskog ureda Žerjavić) potpuno obnovljene 1954. godine i pretvorene u svlačionice, urede i stubišta. Građevinska dozvola od 17. studenog 1954. godine potvrđuje donošenje „*rješenja za privremenu adaptaciju tj. da zagrebački paromlin „8. maj“ izvede adaptaciju stepeništa i izgradnju nove kupaone i sanitarnih uređaja unutar zgrade na koturaškoj cesti 1.*“¹²¹ Dana 24. srpnja 1953. godine zagrebački paromlin „8. maj“ zatražio je odobravanje građevinske dozvole za gradnju bazena na Koturaškoj cesti 1 „*u svrhu sprovođenja vatro-sigurnosnih mjera*“ koja je i odobrena godinu dana kasnije.¹²² Najveći građevinski zahvat u ovom razdoblju veliko je skladište s lučnom drvenom konstrukcijom podignuto 1960. godine.

Godine 1945. Paromlin dolazi u vlasništvo Žitokombinata. Stvaranjem nove države FNRJ i slijedom novih zakona imovina Društva je nacionalizirana. Brisanje Društva provedeno je 22. lipnja 1946. u Registru XI. društvenih tvrtki Trgovačkog suda u Zagrebu (str. 265., Fi-3227/33–28). *Zagrebački parni mlin d.d.* nastavio je svoje poslovanje kao državno poduzeće pod nazivom *Zagrebački parni mlin „8.maj“* koje kompleks namjerava napustiti već 1980-ih godina. Paromlin u to vrijeme doživljava svoj najveći poraz – požar 1988. godine – nakon kojeg posve gubi funkciju.

¹¹⁹ Vidi: Popis svih postojećih objekata koji su postojali 1945. godine, u: Lisac, 1977.b: 301-302

¹²⁰ *Građevinska dozvola odobrena 17. studenog 1954. godine*, HR-DAZG 1122, GPZ, GO, Koturaška 1, Paromlin, sig. 1966_1, 1966_2

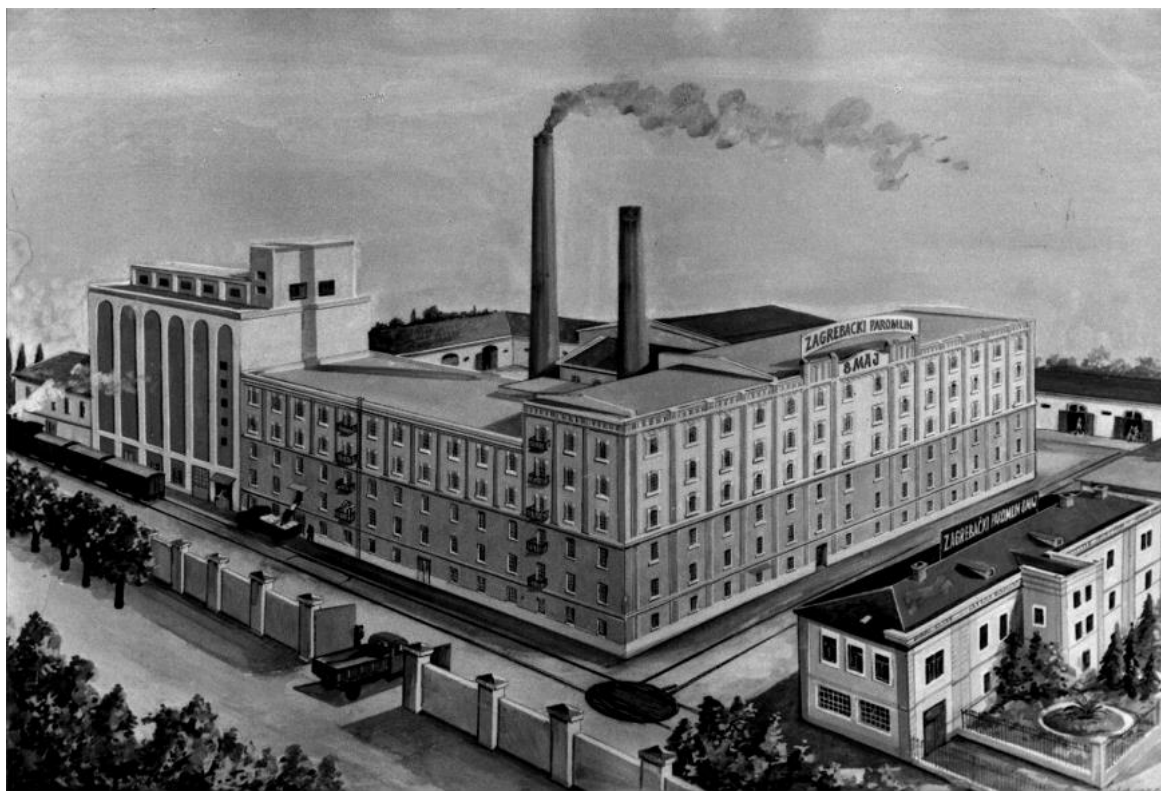
¹²¹ *Građevinska dozvola odobrena 24. srpnja 1953. godine*, HR-DAZG 1122, GPZ, GO, Koturaška 1, Paromlin, sig. 1966_1, 1966_2

¹²² *Građevinska dozvola odobrena 24. srpnja 1953. godine*, HR-DAZG 1122, GPZ, GO, Koturaška 1, Paromlin, sig. 1966_1, 1966_2

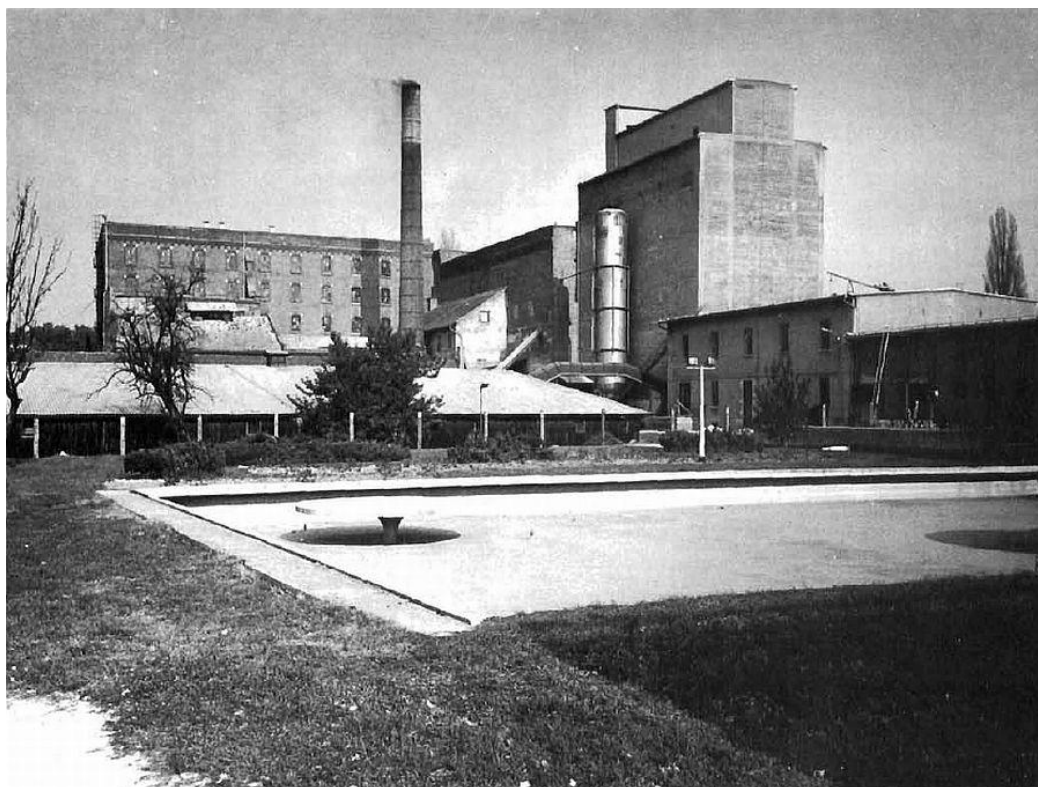

Sl. 63. Razglednica koja prikazuje Glavni kolodvor s Paromlinom u pozadini, 1940.

Sl. 64. Zagrebački Paromlin 1946. (prema uljenoj slici J. Poldrugača)

Sl. 65. Paromlin u pogonu 1984.

Sl. 66. Paromlin 2013. (mlin i silos) (Foto: Nika Šimičić)

5.0. POVIJEST DEGRADACIJE I PRIJEDLOGA REVITALIZACIJE TVORNIČKOG KOMPLEKSA PAROMLIN

5.1. Povijesno-arhitektonska znanstvena istraživanja kompleksa Paromlin od 1970. – 2013. godine

Povijesno-umjetnička literatura o kompleksu Paromlina uglavnom se svodi na pojedine projekte prenamjene i niz novinskih članaka koji prate kontroverze vezane uz ovu vrijednu parcelu u središtu grada. Do 1970-tih godina, a i u nekim kasnijim tekstovima, Paromlin se javlja tek kao usputni podatak o procesu razvoja industrije u gradu Zagrebu.¹²³ Najranije tekstove o valorizaciji industrijske baštine, pa tako i Paromlina, piše Lelja Dobronić. Ona 1974. godine cijeli jedan odlomak posvećuje Paromlinu, točnije povijesti njegova nastanka.¹²⁴ Nedugo nakon toga, 1976. godine, Ljiljana Šepić piše magistarski rad pod naslovom *Počeci razvoja industrijske arhitekture u Zagrebu*¹²⁵ te posvećuje jedno poglavlje Paromlinu i njegovoj lokaciji, tipu, konstrukciji i oblikovnom rješenju što je prvi takav slučaj. Ona je napisala i članak u časopisu *Čovjek i prostor* 1983. godine – *Pregled industrijske arhitekture u Zagrebu do 1918.*¹²⁶ Tekst Krešimira Galovića jedan je od rijetkih koji temeljito analizira povijest i perspektive Paromlina i, vjerujem, jedan od prvih takvih, a nalazi se u zborniku koji obrađuje teme domaće i strane industrijske baštine kao i njene valorizacije.¹²⁷ Prema riječima Marka Kružića /.../ *Rasprava o industrijskoj arhitekturi htjela je industrijsku baštinu postaviti na pravo mjesto, ukazati na nedopustive primjere njezinog zanemarivanja i namjernu destrukciju, stvoriti transparentnost u sustavu zaštite spomenika, afirmirati javni interes, pokušati naći način za primjenu stranih iskustava te inaugurirati industrijsku arhitekturu kao spomenik kulture. Načet je velik broj tema koje traže rješenja i odgovore, postavljena su brojna pitanja o ulozi industrijske baštine, njezinoj revalorizaciji, prenamjeni i kvalitetnu izboru novih sadržaja. Silno je važna katalogizacija te vrste baštine, svojevrsna arhitektonska topografija industrijske arhitekture koja je u Hrvatskoj sporadična i s neujednačenom*

¹²³ Bičanić, 1957: 266-269; Despot, 1974: 165-175; Kampuš, Karaman, 1994: 198 i 199

¹²⁴ Dobronić, 1974: 225-240

¹²⁵ Šepić, 1976: 46-50

¹²⁶ Šepić, 1983: 28

¹²⁷ Galović, 2001.a: 255-275

metodologijom [...]Neka druga revolucija, ona mentalna, trebala bi stvari pokrenuti nabolje. Knjiga Grad za 21. stoljeće kotačić je bez kojega ju je nemoguće pokrenuti./.,./¹²⁸ Tu je i tekst Ljiljane Šepić: *Industrijsko nasljeđe u Hrvatskoj u kontekstu svjetskog industrijskog nasljeđa* u istom zborniku¹²⁹ kao i njezin članak u časopisu Kaj.¹³⁰ Spomenimo i Galovićev tekst samo dvije godine ranije u časopisu *Čovjek i prostor* koji je zapravo manje opširna verzija gore navedenog rada.¹³¹ Još jedan od članaka koji se bavi problematikom industrijske arhitekture u suvremeno doba je i tekst Krešimira Galovića *Stari prostori – nove dimenzije: Industrijska arhitektura za postindustrijsko doba*.¹³² O Paromlinu, i industrijskoj baštini općenito, i dalje se pišu tekstovi,¹³³ snimaju kratki filmovi,¹³⁴ održavaju tribine i predavanja.¹³⁵ Objavljen je niz intervju sa Snješkom Knežević, koja se grčevito bori da se glas odumrle postindustrijske baštine čuje i koja je ujedno i formirala izborni predmet na doktorskom studiju Arhitektonskog fakulteta, predloživši profesoru Draženu Juračiću i voditeljici studija Hildegard Auf Franić temu: *Industrijska baština i transformacija*.¹³⁶ Intervjui su rađeni i s Krešimirom Galovićem i Goranom Arčabićem¹³⁷, a i oni su sâmi pisali o industrijskoj baštini¹³⁸ u brojnim radovima i na mnogim portalima¹³⁹.

¹²⁸ <http://www.matica.hr/vijenac/vij210.nsf/AllWebDocs/Arhite> [14.5.2013.]

¹²⁹ Šepić, 2001.b, str. 21-31

¹³⁰ Šepić, 2001.a: 56-59

¹³¹ Galović, 1998: 52

¹³² <http://www.matica.hr/vijenac/vij204.nsf/AllWebDocs/Industrijskaarhitektura> [14.5.2013.]

¹³³ Rogina, 2004: 301-306,

¹³⁴ http://max.tportal.hr/Kriza-spasava-Paromlin-Video_7682.aspx [14.5.2013.];

http://www.youtube.com/watch?v=_0q2TPhDdIQ [14.5.2013.]

¹³⁵ <http://www.culturenet.hr/default.aspx?id=37409> [14.5.2013.]; Fohl, 2011.

¹³⁶ <http://www.nacional.hr/clanak/109174/gredelj-i-paromlin-zasluzuju-da-budu-srediste-metropole> [5.5.2013.];

<http://www.jutarnji.hr/template/article/article-print.jsp?id=939587> [14.5.2013.]

¹³⁷ <http://pogledaj.to/arhitektura/intervju-goran-arcabic-o-industrijskoj-bastini/> [14.5.2013.]

¹³⁸ <http://liderpress.hr/arhiva/28428/> [14.5.2013.];

<http://www.matica.hr/Vijenac/Vij174.nsf/AllWebDocs/Odzatienogspomenikakulturedosimbolanekulture> [14.5.2013.]

¹³⁹ Arčabić, 2007: 22-29; Paladino, 2009./2010: 147-149

5. 2. Geneza prijedloga, natječaja i projekata za kompleks Paromlina od 1965. – 2013. godine

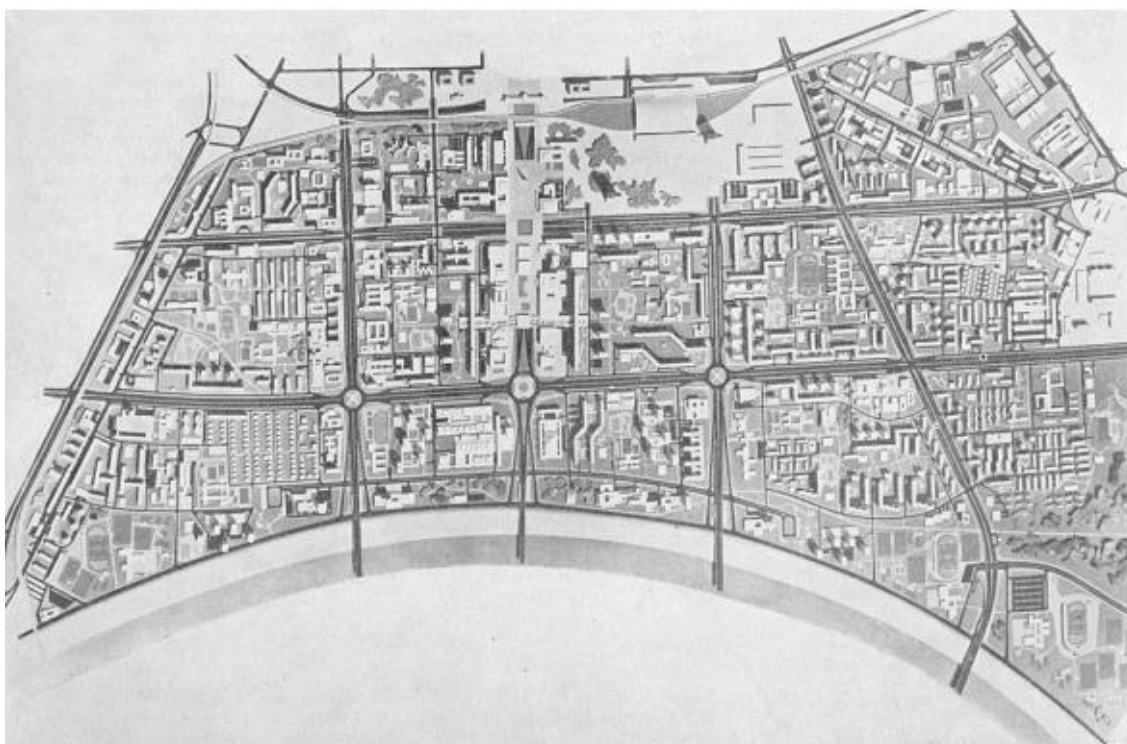
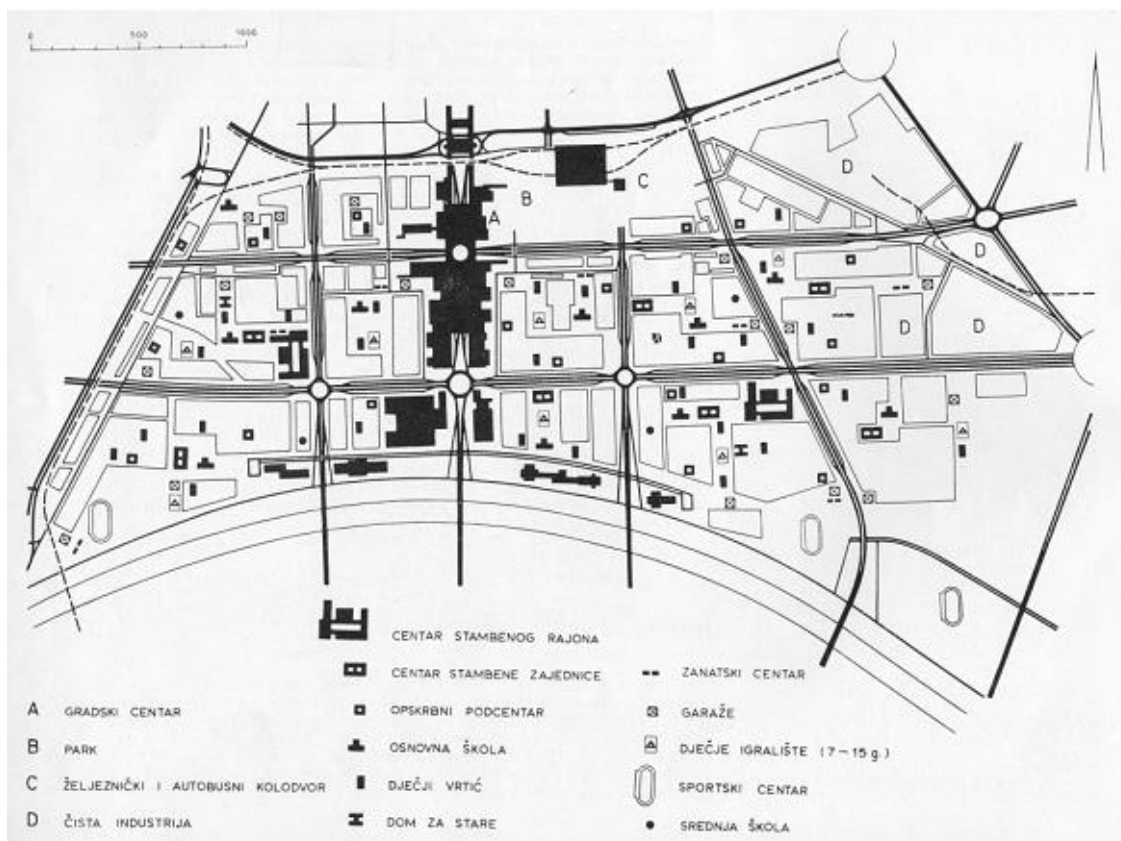
U više su se navrata javljali prijedlozi za prenamjenu paromlinskog kompleksa, no zbog atraktivne i skupe lokacije većina tih pokušaja bila je opstruirana. */.../Kad se govori o Paromlinu, stalno se govori samo o jednoj zgradi, ali tu je riječ o cijelom kompleksu. Jedan od argumenata za rušenje Paromlina bio je - to je ona zgrada koja je izgorjela, a zapravo je riječ o golemom kompleksu. To je slojevit objekt i zamka u koju se ljude navlači da se sve može sravniti sa zemljom. To je jedna velika manipulacija i javnost ne zna o čemu se radi/.../, kaže Krešimir Galović.*¹⁴⁰

Područje Trnja je još 1936. godine, regulacijom koja se nadovezuje na regulatornu osnovu Milana Lenucija iz 1907. godine i noviju iz 1923., zamišljeno kao centar grada XX. stoljeća.

U studiji Urbanističkog zavoda grada Zagreba „Idejno urbanističko rješenje Trnja“, iz 1965. Godine, kompleks Paromlina prvi se puta spominje kao „Centar za slobodno vrijeme“. Glavni koordinator tima bio je Mirko Maretić, a autor makete Zvonimir Tkalčić.

---

¹⁴⁰ <http://haw.nsk.hr/arhiva/vol4/5/35001/www.vjesnik.hr/Article.aspx%3fID%3DAF6ACECE-8330-4267-8DFF-4F0D7C640E14.html> [22.4.2013.]

Sl. 67. Urbanistički zavod Grada Zagreba, Idejno urbanističko rješenje Trnja, 1965.

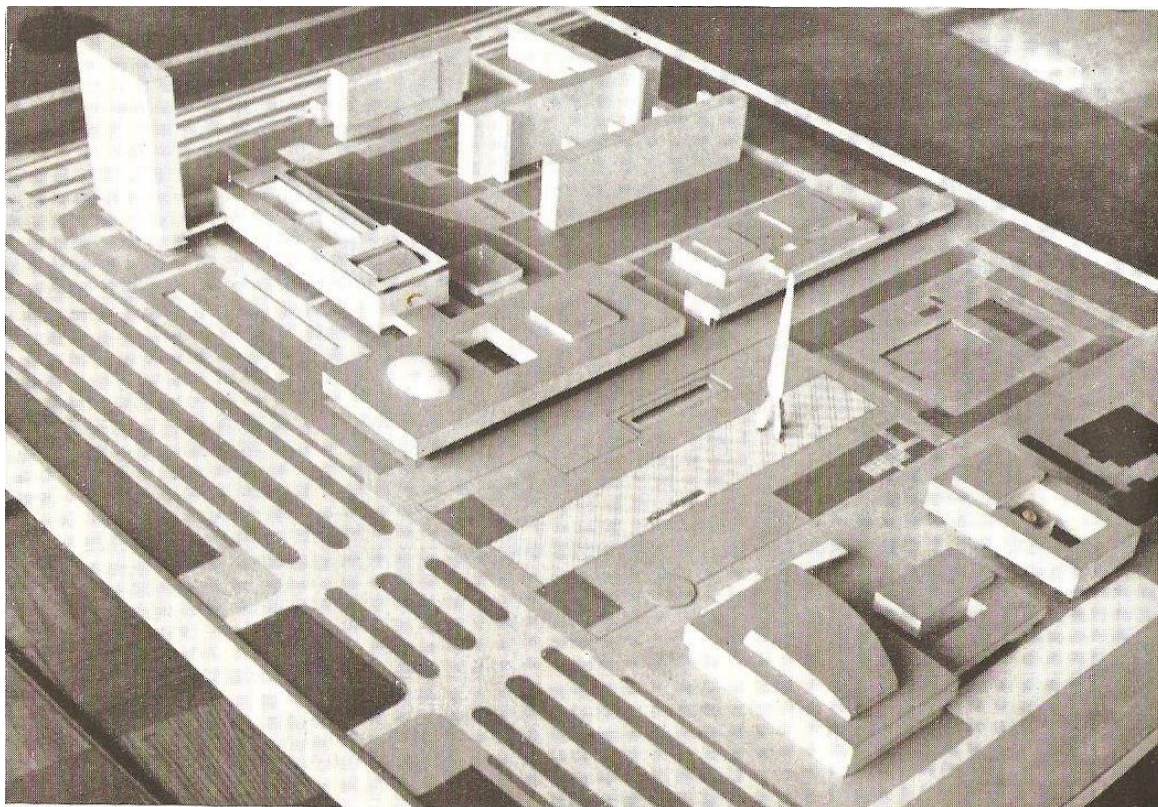
Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture u Zagrebu Paromlinom se bavi od 23. veljače 1980. godine, kada ga stručno valorizira i zaštititičuje, donoseći prijedlog *Zaštite i osnovne programske koncepcije buduće namjene*, a 14. ožujka 1980. i rješenje o preventivnoj zaštiti Paromlina kao spomenika kulture, odnosno spomenika industrijske arhitekture, predlažući koncept prenamjene u Dom radničkog pokreta i revolucije odnosno stalnu izložbu – *Zagreb našeg vremena*. U rješenju stoji da ga treba zaštititi kao jedinstveni primjerak paromlina u Zagrebu, te da se, očuvanjem tog tvorničkog postrojenja, koji je svjedok početka industrijalizacije, pokaže kontinuitet Zagreba kao industrijskog središta. Prema valorizaciji iz 1985. godine paromlinski je kompleks */.../...jedan od najkvalitetnijih prezentenata industrijske faze u razvoju grada i to njenih najranijih začetaka. [...] postao je organski dio gradske strukture i to jedan od naglašenijih akcenata u prostoru.*¹⁴¹ Potkraj 1985. godine izrađena je i konzervatorsko-urbanistička dokumentacija za izradu PUP-a tadašnjeg Trga revolucionara, odnosno prostora na kome se nalazi i paromlinski kompleks. U toj analizi istaknuto je da se */.../arhitektonska i estetska vrijednost kompleksa Paromlina očituje u primjeni suvremenih konstruktivnih rješenja — primjena skeletne konstrukcije: lijevano željeznih stupova i čeličnih profila na zgradi mlina i zgradi transmisije, odnosno kao prva primjena armirano betonske konstrukcije u graditeljstvu Zagreba na zgradi silosa./.../* Drugim riječima, naglašena je njegova uloga u povijesti razvoja arhitekture kao preteča moderne.¹⁴²

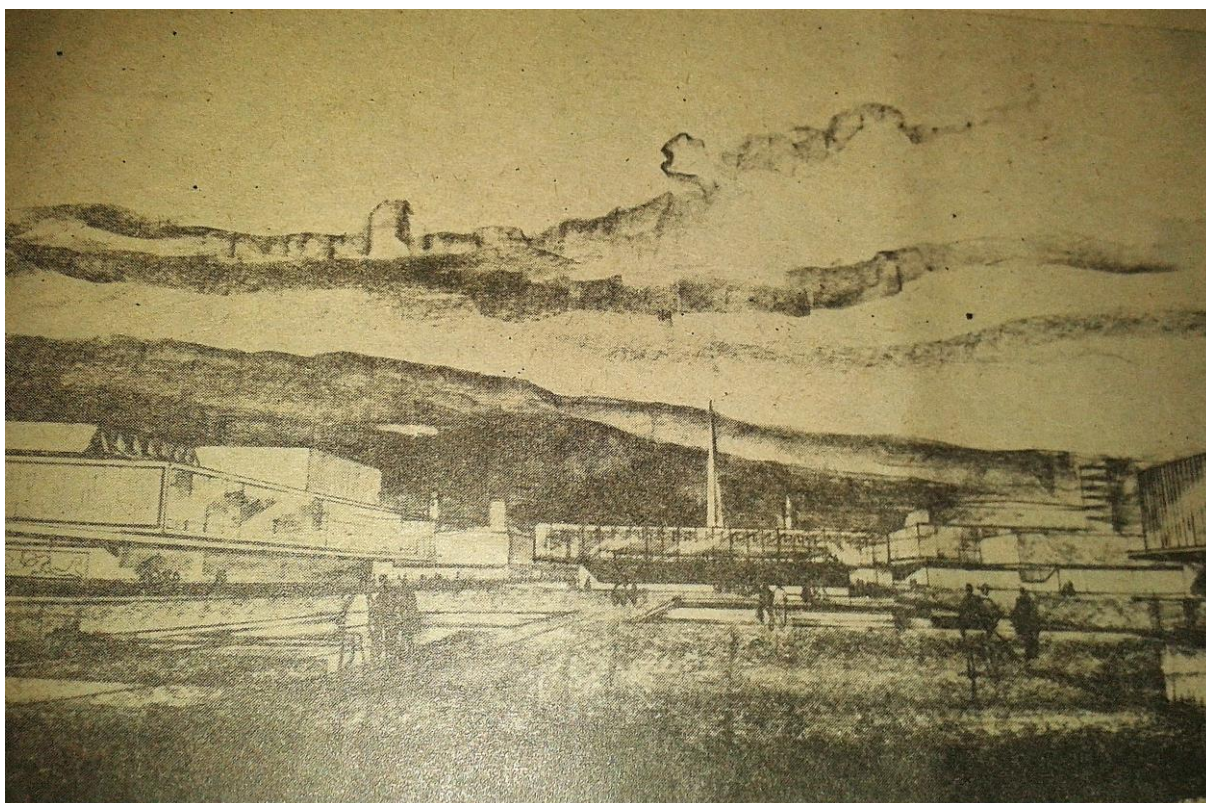
¹⁴¹ Galović, 2001.a: 261

¹⁴² Galović, 2001.a: 266

Sl. 68. Urbanistički zavod grada Zagreba, Trg revolucionara u blizini Gradske vijećnice, Idejno urbanističko rješenje Trnja, maketa urbanista (autor makete: Zvonimir Tkalčić), 1965.

Sl. 69. Urbanistički zavod grada Zagreba, Trg revolucionara u blizini Gradske vijećnice, Idejno urbanističko rješenje Trnja, 1965.

Prve projekte za izgradnju Muzeja suvremene umjetnosti još su 1970-tih godina predlagali Vjenceslav Richter i arhitekt Grujo Golijanin. Kao lokacija se predlagala Vila Zagorje, jedno ili dva krila Mimare, uz velesajamsko raskršće, na završetku Savske pa i parcela na Savi (Između Kockice i bivšeg CK i RTV-a) koja je bila možda najpovoljnija, s obzirom da je bila neizgrađena, ali i najudaljenija lokacija. No, 1985. godine, na prezentaciji kolekcije Muzeja suvremene umjetnosti u Jezuitskom samostanu, pod nazivom *U susret Muzeju suvremene umjetnosti*, a u sklopu tridesete obljetnice zagrebačke Galerije suvremenih umjetnosti, javlja se ideja Josipa Stošića te Davora Matičevića (ravnatelja Galerije suvremene umjetnosti) o smještanju Muzeja u Paromlin. Časopis *Čovjek i prostor* te Galerija suvremenih umjetnosti raspisali su anketni arhitektonski natječaj za idejno rješenje. Među inim neka od rješenja nudila su revitalizaciju i obnovu Paromlina za potrebe budućeg muzeja. Autorski tim Linardić-Nemet-Špiranović-Ostojić inzistira na preoblikovanju zgrade koja postaje ekspresionistički dizajnirana cjelina s novim fasadama i velikom staklenom pregradom, a uz ovu ideju javile su se još dvije varijacije na istu temu prenamjene Paromlina.¹⁴³ Zlatko Karač tom je prilikom rekao da do tada nije napravljen ni jedan */.../dovoljno maštovit ili ozbiljan arhitektonski model koji bi opravdao ovako specifičan smještaj muzeja./.../*¹⁴⁴ Kasnije je ova ideja o smještanju Muzeja u Paromlin prerasla u „Akciju Paromlin MSU“, a prema projektu arhitekta Ivana Crnkovića iz 1991. godine. Pod uvjetom da respektira zatečeno stanje i spomenik kulture te standarde izgradnje muzeja Crnković je zamislio ostakljivanje zgrade na strani dvorišta. Ideju je podržalo ondašnje Ministarstvo, ministar dr. Vlatko Pavletić i pomoćnik ministra dr. Slobodan Prosperov Novak¹⁴⁵.

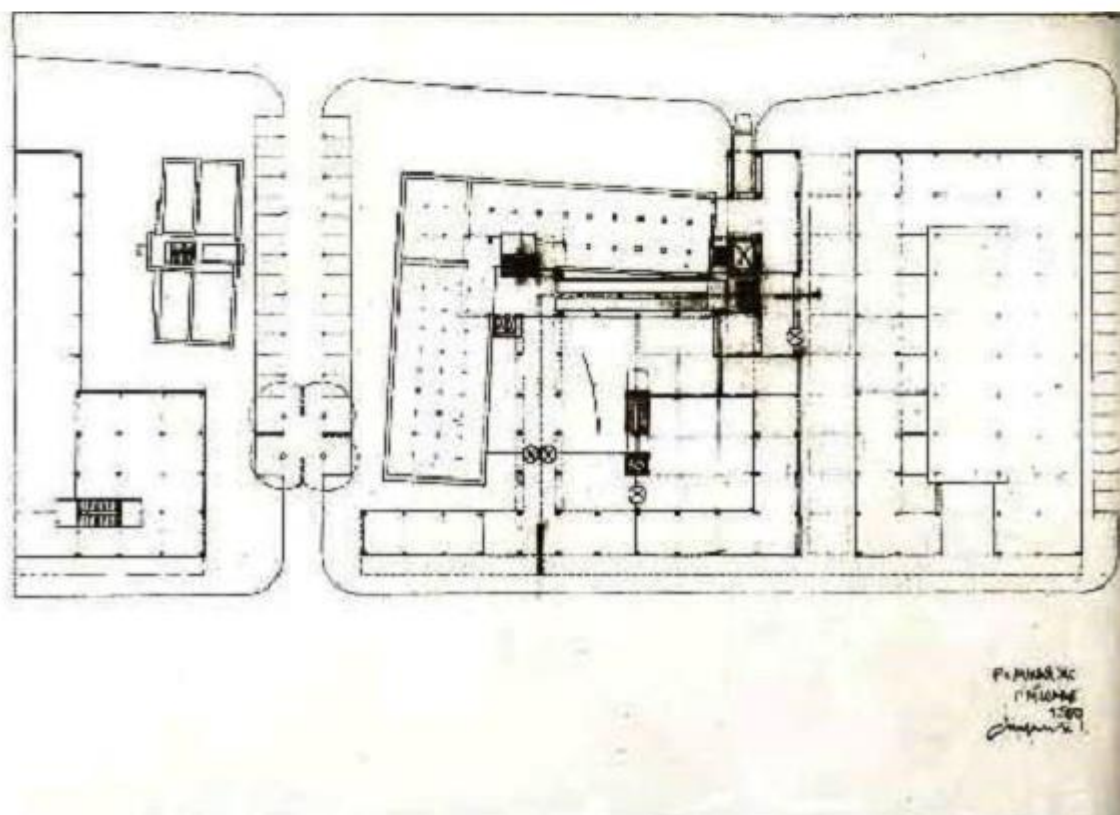
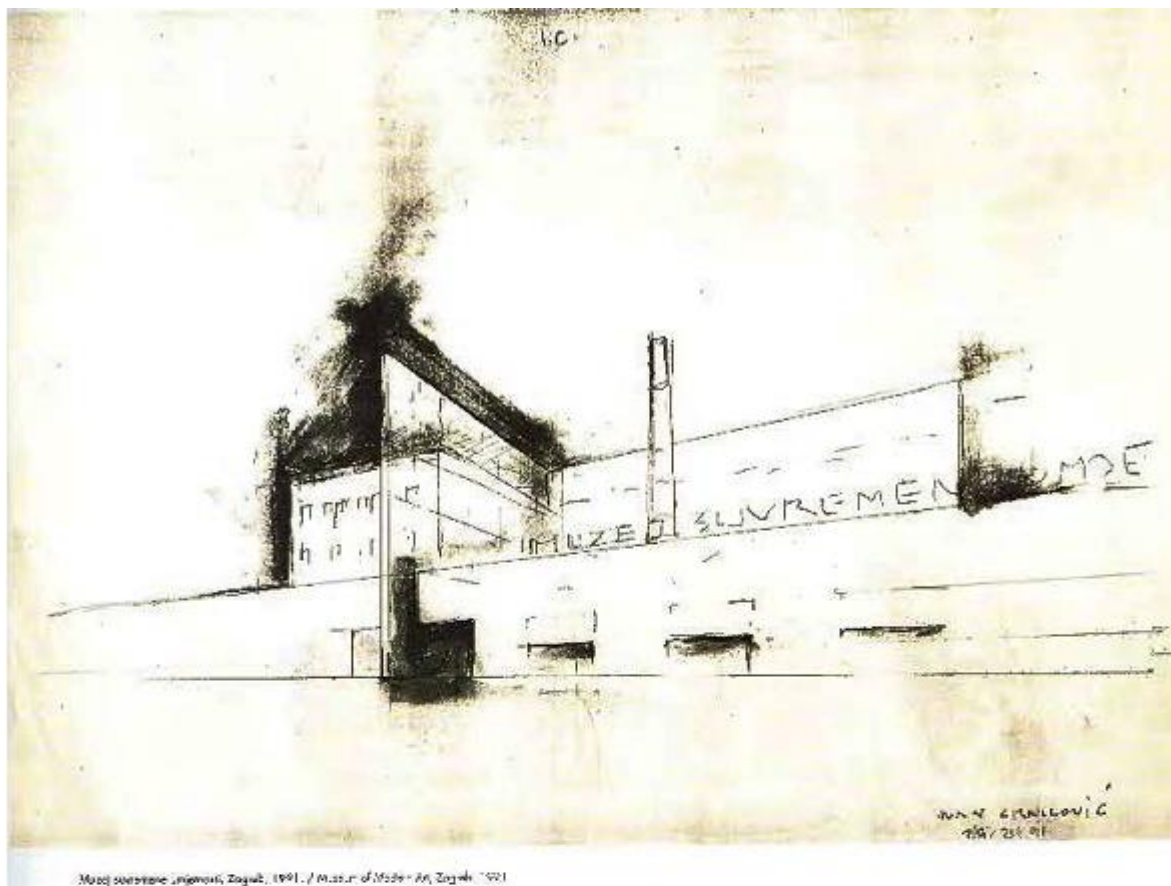
---

¹⁴³ Karač, 1986: 18

¹⁴⁴ Karač, 1987:42-43

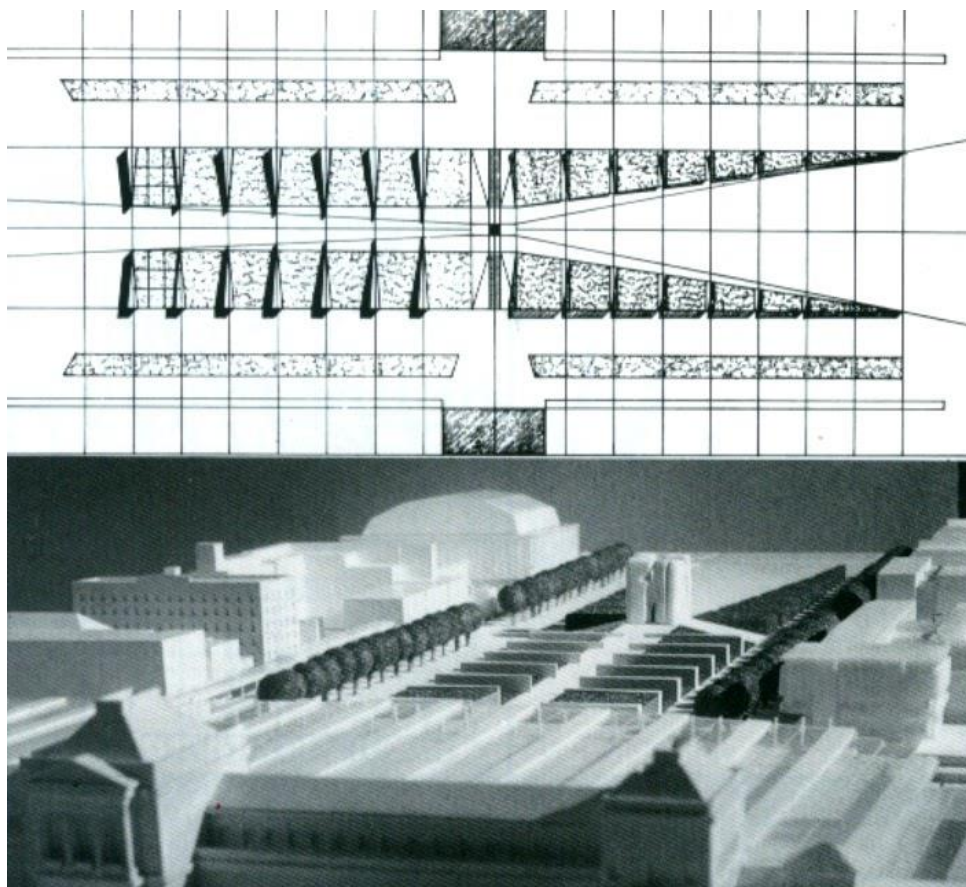
¹⁴⁵ Mihočinec, 1991: 4-7

Sl. 69. Ivan Crnković, Muzej suvremene umjetnosti, 1991.

Godine 1986. raspisan je natječaj za spomenik Josipu Brozu Titu i uređenje Trga Revolucionara u „multimedijalni centar“.

Sl. 70. Penezić i Rogina, Natječajni projekt Memorijalnog kompleksa Josip Broz Tito, 1987.

Na sastanku između muzealaca i predstavnika USIZ-a kulture, što je bio održan u tadašnjem Republičkom komitetu za prosvjetu, kulturu i fizičku i tehničku kulturu, nakon opširne je rasprave zaključeno da muzejsko galerijski sektor nije zainteresiran za taj prostor. Tada se javlja nova ideja da se prostor Paromlina dodijeli Arhivu Hrvatske. Samo dan prije katastrofalnog požara (1988.) održan je sastanak na kome je odlučeno */.../da bi u Paromlinu, kada pogoni presele u Resnik, trebalo smjestiti Arhiv./...*¹⁴⁶

¹⁴⁶ Galović, 2001.a: 255-275

Požar, jedan od najvećih u Zagrebu nakon Drugoga svjetskog rata. 8. je ožujka 1988. godine zapečatio sudbinu ovog spomenika industrijske baštine. /.../U 2,15 radnike treće smjene OOUR-a

Sl. 71. Plamen nad gradom, Vjesnik, četvrtak 10. ožujka 1988.

pronalazilo odgovarajuće rješenje. Natječaji za taj ili nešto širi lokalitet bili su mahom neuspjeli. Dana 20. travnja 1988. Građevinski institut izrađuje Studiju o upotrebljivosti zidova objekta Paromlin, prema kojoj /.../nagorjeli zidovi ugrožavaju okolinu pa se trebaju srušiti/.../¹⁴⁷. Regionalni zavod 15. travnja 1990. godine donosi *Prethodnu dozvolu za rušenje objekta mlina*, na zahtjev ondašnjeg vlasnika Paromlina – Žitokombinata, a koju je u jednom kasnijem dopisu pojasnio ističući da se nije /.../dozvolilo rušenje kompleksa Paromlina u cjelini, niti je doneseno Rješenje o prestanku svojstava spomenika kulture tog kompleksa./.../¹⁴⁸ Regionalni zavod je 29. studenog iste godine ponovno donio *Rješenje o rušenju Paromlina*, a donošenjem PUP-a tadašnjega Gradskog sekretarijata za prostorno uređenje, komunalne poslove, promet i veze, predviđa se i potpuno uklanjanje ne samo izgorjele zgrade nego i cijelog kompleksa U prosincu je Grad u Vjesniku, pod parolom „tržišne orijentacije“ raspisao *Natječaj za financiranje pripreme građevinskog zemljišta na novom trgu grada Zagreba*, čime je zapravo pokušao rasprodati zemljište na kojem je Paromlin. Na sreću Damjan Lapaine (ravnatelja tadašnjeg Zavoda za zaštitu spomenika

baštine. /.../U 2,15 radnike treće smjene OOUR-a Mlin Žitokombinata/.../, pisao je tadašnji dnevni tisak, /.../uzdrmao je potmuli prasak, a zatim su primijetili vatru na četvrtom katu zgrade. Ubrzo je zahvatila staru hrastovu konstrukciju pa iako su vatrogasne brigade brzo stigle, a i sami radnici pokušali lokalizirati požar, vatrenu stihiju više ništa nije moglo zaustaviti./.../ Tada je Stanka Domin iz Zavoda rekla kako svaki spomenik kulture, ako je to ikako moguće, treba restaurirati, a Aleksandar Bakal, iz Urbanističkog zavoda da bi Paromlin, koji se nalazi pod zaštitom, trebalo sačuvati. Sigurnost građevine je dovedena u pitanje, širom su otvorena vrata špekulacijama raznih potencijalnih investitora koji Paromlin žele srušiti, a razdoblje koje je uslijedilo nije

¹⁴⁷ http://kgalovic.blogspot.com/2013_02_11_archive.html [17.4.2013.]

¹⁴⁸ http://kgalovic.blogspot.com/2013_02_11_archive.html [17.4.2013.]

kulture) zaključio je da */.../provedbeni plan u predloženoj varijanti ne može biti donesen, jer predlagatelj njime uklanja jedan od malobrojnih preostalih zaštićenih spomenika kulture Zagreba, što je suprotno Zakonu o zaštiti spomenika kulture i svim aktima izdanim na temelju njega./...*¹⁴⁹ Zahvaljujući argumentima da u požaru nije stradao cijeli kompleks, da požar nije onemogućio očuvanje objekta, da oštećenja nisu promijenila spomenički status objekta te da bi Zagreb konačno mogao dobiti zgradu Muzeja suvremene umjetnosti, rušenje je spriječeno. Slavko Dakić (predstojnik tadašnjeg Zavoda za planiranje razvoja i zaštitu okoliša) 1991. godine ponovno pokreće pitanje prenamjene Paromlina, koji je tako postao najizgledniji kandidat, ne samo za Muzej suvremene umjetnosti ili Državni arhiv, nego i Muzičku akademiju te središnji nacionalni kongresno-kulturni centar pod nazivom „Paromlin – Lisinski”, koji je trebao biti pokretački pogon zagrebačkog središta za XXI. stoljeće. Do 1991. godine Paromlin je bio u nadležnosti Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture, no nakon 1991. oni više nemaju ingerenciju nad njim. Godine 1995. održan je i međunarodni seminar *Okviri metropole*, koji se bavio urbanim prostorom uz prugu, a koji su organizirali Berlage institut iz Amsterdama i Gradski zavod za planiranje iz Zagreba. Inicijativa da se Paromlin pretvori u Muzej suvremene umjetnosti, još uvijek aktualna 1998. godine, a koju je podržavala većina povjesničara umjetnosti na čelu sa Radovanom Ivančevićem, bila je trajno otklonjena u lipnju iste godine, kada Skupština grada prihvaća regulacijski plan Središća u Novom Zagrebu kao lokacije za gradnju Muzeja. Iste je godine objavljen i oglas kojim Klara-Zagreb, dioničko poduzeće za preradu i promet žitarica u suradnji s većinskim vlasnikom, Hrvatskim mirovinskim osiguranjem, upućuje poziv na natječaj zainteresiranim ulagačima za gradnju poslovnog objekta, na oko 70.000 m² prostora izgorjelog Paromlina.

---

¹⁴⁹ Galović, 2001.a: 255-275

Sl. 72. Paromlin on sale, 1998.

Četiri dana prije zaključenja roka za slanje natječajnih ponuda u javnosti se pojavio program luksuznih hotela Marriott koji svoje hotele smještaju u historicistička zdanja povijesnih jezgara gradova, a hotel bi pratili i komercijalni sadržaji. Dokumente koji svjedoče o namjerama tvrtke Aykler koja se bavi nekretninama, Franjo Šoltić, bivši direktor Klare-Zagreb d.d., ustupio je Večernjem listu, koji o tome piše članak u veljači 2013. godine.¹⁵⁰ Ingra je uz Grad Zagreb trebala biti treći partner i prema prijedlogu ugovora koji su Ingra i Aykler potpisali, Zagrebu bi, koji daje zemljište, pripalo 51 posto zarade, Ingri kao izvođaču 25 posto, a investitor Aykler dobio bi 24 posto. Radi se o investiciji vrijednoj 480 milijuna kanadski dolara. Kanađani su projektom Paromlin namjeravali sagraditi i tri stambena nebodera s apartmanima na istočnoj strani kompleksa za bogate klijente, a željeli su se proširiti i na zemljište Gredelja. Grad Zagreb bi prema predloženom ugovoru bio obvezan urediti zelenu površinu na zapadnoj strani kompleksa. Zlatko Canjuga, povjesničar i političar

¹⁵⁰ <http://www.vecernji.hr/zagreb/od-1998-zele-ulagati-paromlin-no-zagreb-ne-zeli-strani-kapital-clanak-509505>
[14.5.2013.]

podržao je ovaj projekt govoreći kako nas takve stvari vode u Europu, da Paromlin više nema kulturne vrijednosti te da ga više ne treba smatrati niti čuvati kao kulturni spomenik.¹⁵¹

6
Večernji list ČETVRTAK, 5. II. 1998.

**U ŠTO ĆE SE
PRETVORITI STARI
ZAGREBAČKI
PAROMLIN, U
NEPOSREDNOJ
BLIZINI ŽELJEZNIČ-
KOG KOLODVORA**

IZRASTA LI STARI MLIN U LUKSUZAN 'MARRIOTTOV' HOTEL

● Među zainteresiranim je stranim ponuđačima i jedna kanadska tvrtka, koja je na tome mjestu zamislila poslovno-stambeni kompleks u koji bi se uklopio i hotel iz 'Marriottova' lanca

Jedna od najžalovijih zagrebačkih glasila svakako je ona o skoroj gradnji hotela. Podgrajava je, bez sumnje, kronični manjak hotelskog prostora u glavnome gradu, a upućeniji već neko vrijeme tvrde kako u Zagreb stiže prestižni svjetski hotelski lanac »Marriott«. Trag vodi do građevinski vjerojatno najcjepijenije lokacije u gradu, koju je prije deset godina poharao veliki požar - Koturaške ceste 1, starog Paromlina. Da nagađanja ovaj puta nisu bez temelja, potvrdio je nedavno objavljeni oglas, kojim Klara-Zagreb, dioničko društvo za preradu i promet žitarica, proizvodnju tjestenina i drugih proizvoda od brašna i kruha, upućuje poziv zainteresiranim ulagačima za gradnju poslovnog objekta na mjestu izgorjelog starog mlina. U suradnji, naravno, sa svojim većinskim (pešesetdesetpostotnim) vlasnikom Hrvatskim mirovinskim osiguranjem.

Sedamdesetak tisuća poslovnih kvadrata

Ponuđena je parcela od 30.155 četvornih metara, a stiče se da bi na potezu između Koncertne dvorane »Vatroslav Lisinski« i željezničkog kolodvora smjeli niknuti hotel, trgovački centar i st. Otprije je poznato, prema okvirnom stavu zagrebačkog Zavoda za planiranje razvoja i zaštitu okoliša, da taj prostor ne bi trebao zgraditi više od četiri, a najviše šest katova. Procjenjuje se, inače, da bi se gradnjom u Koturaškoj došlo između sedamdeset i osamdeset tisuća poslovnih kvadrata, a potencijalni ulagači mogu birati hoće li se upustiti u zajedničko ulaganje s »Klarom« ili u kupnju. Ponude se primaju do subote. S ponuđačima će se, pak, razgovarati tijekom iduća dva tjedna po zaključenoj pozivi.

Neki ponuđači već su, međutim, izravno kontaktirali i vodstvo »Klare«. Uglavnom su to, kako doznajemo, bili predstavnici domaćih građevinskih tvrtki. Nekoliko je i zainteresiranih stranih ulagača, koji u pravilu imaju neke veze s našom zemljom preko iseljenih Hrvata. Među njima je, kako smo neslužbeno čuli, i jedna kanadska tvrtka, čiji predstavnici već više od godinu dana obilaze oko vlasnika lokacije u Koturaškoj. Upravo su oni zamislili poslovno-stambeni kompleks u koji bi se uklopio i hotel iz Marriottova lanca. Ideja je Kanadana da se postojeće, nakon požara preostale zidine paromline (spomenik inuđstrisrke arhitekture 19. st) pretvore u pročelje jednog hotelskog krila, s tim da drugo, dograđeno krilo bude posve identično. Takvo li slično rješenje zasigurno bi bilo najviše na tragu želja zaštitara, koji ne bi voljeli da Zagreb izgubi jednu od svojih prepoznatljivih vizura. U pozivu potencijalnim ulagačima nema, doduše, uvjeta da se stari zidovi sačuvaju, ali predstavnici vlasnika ne kriju da bi i oni bili zadovoljni takvim poslovno-hotelskim kompleksom.

Prodaja ili partnerstvo

Koliko je kanadski prijedlog konkurentan znat će se kad pristignu sve ponude, no poznato je da predviđa luksuzni »Marriott« s tri-stotinjak soba i apartmana. Hotel bi imao sve moguće prateće sadržaje, koji idu uz takve vrhunske smještajne objekte, a predviđena je uz poslovni prostor i gradnja podzemnih garaža sa 1700 parkirališnih mjesta. Kanadani su ambiciozno naumili kupiti zemljište i od »Klare« susjedne tvrtke »Janko Gredele«, gdje bi digli stambene zgrade s petsto stanova.

S koliko bi kuna potencijalni ulagači trebali zakucati na vrata većinskog vlasnika »Klare« javno se ne iznosi. U »Klari«, međutim, ne taje da bez prodaje lokacije u Koturaškoj li dobrog partnerskog aranžmana s napovoljnijim ponuđačem teško mogu završiti mlin u Resniku i planirati svoju poslovnu budućnost. Plan preseljenja iz Koturaške na primjenjenu lokaciju izvan središta grada, u Resnik, postoji od šezdesetih godina. Gradnja novog mlina i cjelokupnog postrojenja

Kanadani zainteresirani i za aerodrom

Ponuđači iz Kanade spremno su dočekali objavu poziva za gradnju poslovnog objekta u Koturaškoj 1. Kako doznajemo, već su kontaktirali i predsjednika zagrebačke Gradskve skupštine Željka Čančija, a navodno su zainteresirani i za ulaganje u gradnju poslovnog kompleksa (World Trade Centra) u glavnome gradu, te u zagrebačku zračnu luku.

teška je oko 24 milijuna maraka. Dosad je uloženo 16, nedostaje osam, a »Klari« je dosta dužna i Zagrebačkoj banci, te Gradu Zagrebu. Grad je, naime, na Resniku sagradio infrastrukturu, što još nije plaćeno. Prodajom ili partnerskim odnosom moralo bi se namaknuti za vraćanje dugova, završetak investicije u Resniku i ukupno osvajanje »Klare«, koja već treću godinu posluje s gubicima, na noge, nadaju se zaposleni.

R. Kovačević

Sl. 73. R. Kovačević, *Izrasta li stari mlin u luksuzan „Marriottov“ hotel, Večernji list, 5. veljače 1998.*

Sl. 74. *Projekt luksuznog hotela Marriott na području današnjeg Paromlina, 1998., Foto: Akler*

¹⁵¹ Marinković, 1998: 53

Godine 1999. Tihomir Milovac, Krešimir Dolenčić (ravnatelj DK Gavella) i Vinko Grubišić (ravnatelj OTV-a) predlažu prenamjenu Paromlina u multimedijски centar koji bi uključivao paviljon suvremene umjetnosti, Hrvatski filmski institut, kazalište i dijelove Sveučilišta. Tada je pročelnik Gradskog ureda za kulturu, Mladen Čutura rekao: */.../Napravljeno je nekoliko mogućih modela financiranja centra. U pitanju je nekoliko institucija koji će iza ovog projekta financijski stati./...*¹⁵² U Programu zaštite okoliša grada Zagreba, koju je donijela Gradska skupština Grada Zagreba 24. svibnja 1999. godine, pod točkom 2. *Osobito vrijedna područja i objekti*, spominje se i objekt Paromlina. Dana 30. prosinca iste godine raspisan je natječaj za uređenje tzv. Trga domovinske zahvalnosti, prostora na čijem se sjeveroistočnom rubu nalazi paromlinski kompleks. Natječaj je raspisalo Gradsko poglavarstvo, a provoditelji su bili Udruženje hrvatskih arhitekata i Društvo arhitekata Zagreba. Izradio ga je Gradski zavod za planiranje razvoja grada i okoliša, no poučen iskustvom PUP-a, natječajem „fizički“ ne ulazi u prostor kompleksa Paromlina. Ipak, pristigli radovi nisu zadovoljili kvalitetom. Što zbog nepostojanja kvalitetne valorizacije prostora, a što zbog ispolitiziranosti cijele priče.

Sl. 75. Jedna od tri jednakovrijedne 2. nagrade na natječaju za Trg domovinske zahvalnosti, Marijan Hržić, Tomislav Odak, Branko Siladin, 2000.

¹⁵² Marinković, 1998: 53, 54

Prema prijedlogu GUP-a od 23. ožujka 2000. godine, što ga je iznio Gradski zavod za planiranje razvoja grada i zaštitu okoliša, a u suradnji s Gradskim zavodom za zaštitu spomenika kulture i prirode, */.../s obzirom na opseg, vrstu i karakteristike nepokretnih kulturnih dobara, prostor Trnja, odnosno Paromlin, ušao je u tzv. „B“ područje, koje pokriva prošireni prostor prve kontaktne zone povijesne urbane cjeline grada na koju se proteže ukupan režim zaštite registriranog spomenika kulture/.../*. Paromlinski kompleks tim činom također ulazi u *Područje konsolidacije i urbane obnove*. Pritom je pri gradnji interpolacija, također prema strogim smjernicama, jedna od smjernica i */.../respektiranje vrijedne industrijske baštine/.../*. Na tom prostoru moguće je smjestiti */.../kombinirajući novu gradnju s rekonstrukcijom dijela industrijske arhitekture, a sve će se ideje provjeravat anketno urbanističko-arhitektonskim natjecajima/.../*¹⁵³ U Programu mjera za unapređenje stanja u prostoru Grada Zagreba za razdoblje 2005. - 2009., pod točkom 2. *Usmjeravanje gradnje i uređenja prostora grada*, te natuknicom 2.a *Temeljni projekti u unapređenju stanja u prostoru Grada* piše: */.../3. U pogledu projekata koji su važni za ukupni razvoj grada Programom se naglašavaju projekti: [...] - javna verifikacija programa i provođenje javnih arhitektonskih natjecaja, te uređenje kompleksa „Paromlina“, „Zagrepčanke“, „Badela“, „URIHO“ i „Gredelj“/.../* Također, pod točkom 3. *Zadaci i mjere na pojedinim područjima* i natuknicom 3.2.2. *Turizam* piše sljedeće: */.../Zgrada Paromlina je npr. atraktivan prostor u središtu grada koji može pridonijeti kongresnom turizmu pa je Poslovno-hotelski kompleks Paromlin jedna je od prioriternih investicija, za koju se u idućem razdoblju očekuje konkretizacija mogućnosti zahvata u prostoru dovršenjem međunarodnog natjecaja European, u kojem je ta lokacija istaknuta kao projekt Grada Zagreba koji bi se rješavao prema rezultatima i takvog međunarodnog natjecaja/.../*¹⁵⁴ Spomenimo da je u međuvremenu Paromlin postao mjesto održavanja različitih izložbi: *The Baltic times*,¹⁵⁵ *Dvije poruke* Dalibora Martinisa, promocija dječjeg muzeja udruge Eureka, međunarodna izložba ženske fotografije *Ženska soba-ženski pogled* u organizaciji ULUPUH-a, kao i dio izložbe *Here*

¹⁵³ Galović, 2001.a: 272

¹⁵⁴ <http://www1.zagreb.hr/slglasnik.nsf/VPD/C611EF9B81B295DCC1256FE300354F13?OpenDocument> [15.6.2013.]

¹⁵⁵ */.../Drugi dio izložbe, koji je postavljen u Paromlinu, privukao je također mnoštvo publike, ponajprije zbog toga što se već duže vrijeme pretendiralo da se taj atraktivan prostor iskoristi u izložbene svrhe. Tamo je postavom dominirao rad Letonca Olegsa Tillbergsa "Formula X". Riječ je o sovjetskom borbenom zrakoplovu MIG 27 koji je postavljen u hermetički zatvoren stakleni kubus ispunjen dimom, dok krila i rep aviona vire van iz kubus/.../, u: <http://www.monitor.hr/clanci/izlozbe-cokolada-kao-umjetnicki-medij/13020/> [14.5.2013.]*

Tomorrow 2002. godine kojim je prezentiran projekt Sanje Iveković *My Name is Nermina Zildžo* na gornjem katu Paromlina. Na ostacima Paromlina je i Aleksandra (Saša) Broz, krajem 1990-tih, postavila kazališnu predstavu *Salomé* Oscara Wildea.

Paromlin je 2006. godine bio tema natječaja *Revitalizacija i prenamjena urbanih prostora* Europeanovog ciklusa E8 za hrvatske lokacije - Paromlin u Zagrebu i Uvala Lapad u Dubrovniku, a koji je provela udruga European Hrvatska, članica nacionalnih organizacija sa sjedištem u Parizu.¹⁵⁶ Pritom je direktorica Europeanova međunarodnog natječaja, dr. sc. Borka Bobovec zaključila da se osim zaštite dijela kompleksa mora unijeti i nova arhitektura u postojeći prostor, ali bez narušavanja povijesnog konteksta. Prvu nagradu dobio je rad *Paromlin City*², a voditelj tima je bio Tom Cortoos iz Belgije. Evo kako Borislav Doklešić opisuje njegov projekt: */.../Kako bi se naznačila važnost položaja ove lokacije, u matrici grada hotelski će sadržaji biti smješteni u vitku visoku zgradu s koje će biti moguć pogled na grad u krugu od 360°. [...] Stare i nove zgrade postavljene su tako da se pojavljuje velika raznolikost trgova, aleja, prolaza i praznina. To rezultira ogromnim brojem prostornih odnosa. Paromlin postaje „grad unutar grada“. [...] Intimnost vanjskog prostora oblikovan mlinom, skladištem brašna, hotelom i toplanom jest idealna lokacija za kavanu/bar s pripadajućom terasom./.../*¹⁵⁷

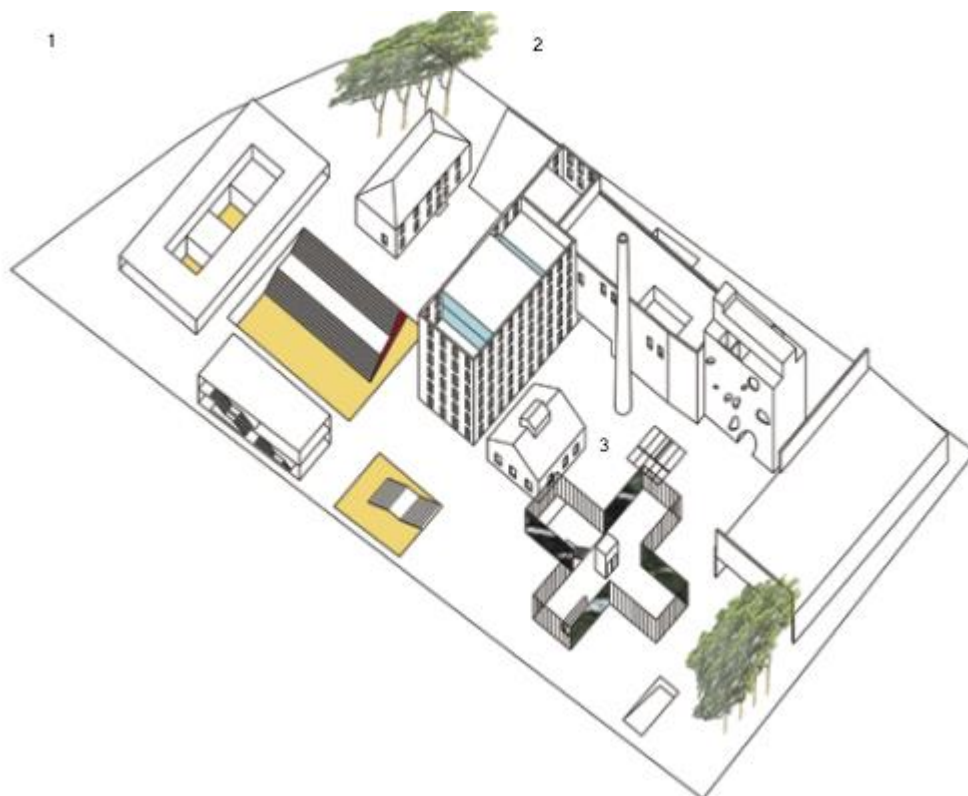
¹⁵⁶ http://www.european.hr/e8_about.htm [14.5.2013.]

¹⁵⁷ Doklešić, 2006: 6-8

Sl. 76. Tom Cortoos, Paromlin City2, Prva nagrada na natječaju Europan 8, 2006.

Sl. 77. Tom Cortoos, Paromlin City2, Prva nagrada na natječaju Europan 8, 2006.

Drugu je nagradu ponio *Stitch in Time* autora Russella Curtisa iz Velike Britanije u suradnji s Timom Rileyjem i Dieterom Kleinerom, čija je ideja bila */.../Uvezati zelenu transverzalu s divljim i zaštićenim ekološkim područjima Medvednice i Parka prirode i protegnuti niti tih prirodnih parkova kroz Zagreb, povezujući planinu s rijekom i dalje./...*¹⁵⁸

Sl. 78. Russell Curtis, Tim Riley i Dieter Kleiner, *Stitch in Time*, Druga nagrada na natječaju *European 8*, 2006.

Tako je Paromlin mogao, uz obnovu samog pogona, dobiti i neboder, ali i niske zgrade stilski slične obližnjem Gradskom poglavarstvu.¹⁵⁹ Godine 2009. Paromlin je bio i u sklopu ideje o Centru za nezavisnu kulturu i mlade. Emina Višnić, ravnateljica Centra, u jednom novinskom članku govori kako se za lokaciju prostora za nezavisnu kulturu */.../spominjalo i obećavalo Badel, Goricu, Zagrepčanku, Paromlin, Kulušić i Lapidarij, Uljaru, đачke domove, pa čak i podrum Gradske kavane i Grički tunel./...*¹⁶⁰ Godinu dana kasnije napravljena je izložba studentskih radova o konverziji paleoindustrijskih kompleksa u Zagrebu. Ona je, u kontekstu istraživanja i promocije zaštite industrijskog nasljeđa, predstavila moguća rješenja konzerviranja i konverzije visoke kvalitete. Igor Bosiljevac, tada student uključen u ovaj program, iznio je utopijsku viziju Paromlina kao multifunkcionalnog kulturnog centra, koji se sastoji od međusobno povezanih paviljona. Središnji bi paviljon bio Paromlin s Internet Caféom, muzejom, prodavaonicom umjetnina, dječjom igraonicom i knjižnicom. Južni dio

¹⁵⁸ Doklešić, 2006:10

¹⁵⁹ <http://www.jutarnji.hr/paromlin-bi-mogao-dobiti-kongresni-centar-i-kazaliste/22693/> [14.5.2013.]

¹⁶⁰ http://www.dnevnikulturni.info/vijesti/razno/2249/strpljen_nije_spasen_ako_je_nezavisan_i_mlad [14.5.2013.]

Centra bilo bi kazalište, sjeverni – plesni centar, a zapadni bi bio javni trg, koji bi sadržavao Internet Café, i galeriju.¹⁶¹ Arhitektonski časopis Oris, uz suglasnost grada Zagreba i ekskluzivno pokroviteljstvo tvrtke DuPont, u studenom je iste godine raspisao natječaj pod nazivom *Changing The Face*. Niz je to arhitektonskih i istraživačkih natječaja teoretskoga karaktera multinacionalne tvrtke DuPont kojima se potiče iznalaženje novih, kvalitetnih rješenja za objekte koji su kontroverznom pojavom prisutni u slici i tkivu grada. U raspisu natječaja stajalo je kako mu je cilj ispitati što definira gradski prostor danas i na koji način takav prostor može biti most između sadašnjosti i budućnosti. U ocjenjivačkom su se sudu našli direktor bečkog Architekturzentrums Dietmar Steiner, Matevž Čelik iz Maribora, Tomaž Pirman te Ante Nikša Bilić, Aleksander Laslo, Andrija Rusan i Alan Kostrenčić. Na natječaj je pristiglo trideset i osam radova iz devet europskih zemalja. Prva nagrada dodijeljena je timu NFO d.o.o., Kati Marunici i Nenadu Ravniću, druga Tinu Hršaku, Mirni Ivić i Goranu Jovanoviću, a treća Nini Miji Čikeš i Peri Vukoviću. Posebno priznanje ocjenjivačkog suda osvojila su tri rada: Rajana Garića i Nikole Stojkovića iz Beograda, ARCHIsquada iz Zagreba i Studia Non stop iz Sarajeva.¹⁶² Rad tima NFO arhitekata Kate Marunice i Nenada Ravnića iz Zagreba predlaže prenamjenu kompleksa u golemo javno kupalište uz koje je i shopping centar, uređen park, parkiralište, muzej i drugi sadržaji. Bivša industrijska lokacija postala bi tako ekološka oaza i energetska samoodrživi kompleks. Projekt predviđa da krov Paromlina u cijelosti pokrivaju fotonaponske ćelije i solarni kolektori kao i južni zid silosa dok se na već postojeći dimnjak/stup postavlja vjetroturbina. Postavljeni fotonaponski sustav za zagrijavanje tople vode direktno bi se koristio za napajanje kompleksa kupališta dok vjetroturbina uz proizvodnju energije postaje i parola energetske održivosti. Silos je zastakljen te prima direktno istočno i zapadno osvjetljenje postajući spremnik sunčeve energije. Arhitekti su izmjestili Autobusni kolodvor, približili ga Željezničkom kolodvoru i u njegovoj blizini smjestili komercijalne sadržaje. Kupalište je interpolirano u okvir zgrada Paromlina kao objekt koji koristi fasade kao kulise te stvara jasni kontrast između „prljave“ industrijske arhitekture i planirane namjene čistog kupališta. /.../Željeli smo pokazati da je moguće napraviti projekt koristan za grad koji ima i javni interes i moguću isplativost. Na toj površini mogla bi se urediti zelena oaza, kolodvor s parking-garažom bio bi na etaži -2, a trgovački centri na -1, a na području gdje je danas autobusni kolodvor mogli bi se izgraditi

¹⁶¹ *Izložba studentskih radova prenamjene paleoindustrijskih kompleksa u Zagrebu*, 2010.

¹⁶² http://www.matica.hr/Vijenac/vijenac420.nsf/AllWebDocs/Jos_akcija_za_kraljevski_mlin [14.5.2013.]

komercijalni sadržaji/.../, rekla je nagrađena arhitektica Kata Marunica.¹⁶³ Rezultati natječaja pobudili su velik interes javnosti.¹⁶⁴

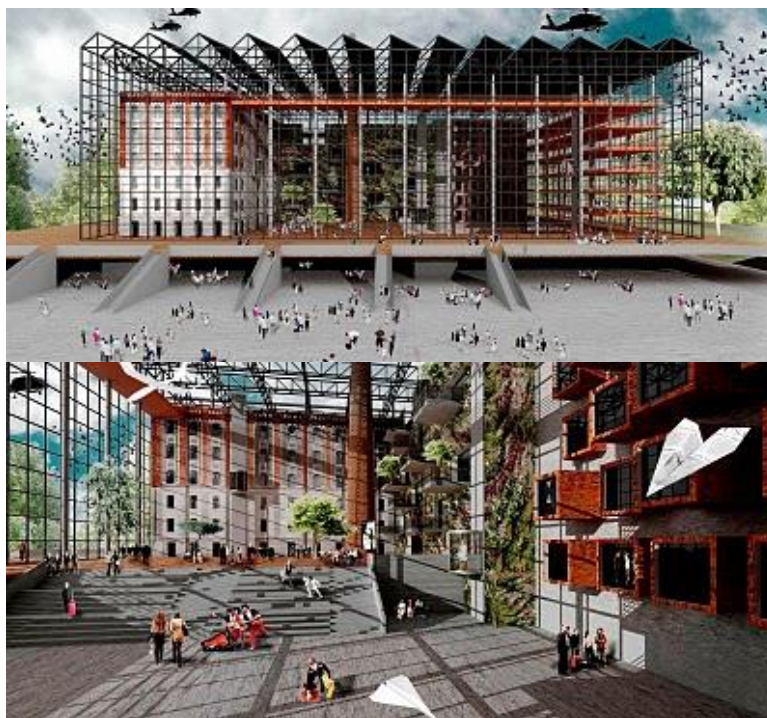

¹⁶³ http://www2.dupont.com/Changing_The_Face/hr_HR/ [14.5.2013.]

¹⁶⁴ <http://globus.jutarnji.hr/hrvatska/zagrebacki-paromlin-kao-gradsko-kupaliste> [14.5.2013.]; <http://www.d-a-z.hr/hr/projekti/kupaliste-paromlin,352.html#> [14.5.2013.]; <http://pogledaj.to/arhitektura/terme-u-paromlinu/> [14.5.2013.]; <http://www.zagrebonline.hr/bazen-u-gredelju-ili-paromlinu-moguce> [14.5.2013.]; <http://www.jutarnji.hr/shopping-centar-u-paromlinu--hotel-u-tvornici-dimic--/504603/> [14.5.2013.]; <http://www.archdaily.com/95607> [14.5.2013.]

Sl. 79. 1. nagrada na natječaju „Paromlin – changing the face“, Rad pod šifrom 113, Autori: NFO d.o.o., Kata Marunica, d.i.a., Nenad Ravnić, d.i.a, 2010.

Sl. 80. i 81. Posebno priznanje na natječaju „Paromlin – changing the face“ ARCHIsquad, Autori: Vedran Jukić, Mirna Horvat, Nikica Kronja, Suradnik: Vedran Družina, 2010.

Paromlin je danas obuhvaćen Razvojnomo strategijom Grada pod nazivom ZagrebPlan 2011.-2013., koja ima za cilj pridonijeti uspješnom i učinkovitom upravljanju razvojnim projektima čime prostor Paromlina postaje /.../ moguća lokacija tzv. zagrebačkog kreativnog klastera –

središnjeg mjesta zagrebačkih kulturnih i kreativnih industrija, koje osim potencijala za stvaranje dodane vrijednosti imaju i potencijal za unapređivanje gradskog „branda“. Naravno to uključuje i projekte vezane uz promet i infrastrukturu./.../¹⁶⁵ Da ne spominjemo kako je uspio postati i tema predizbornih obećanja i političkih programa: /.../SDP će kao jedan od svojih prioriteta u području baštine nastojati urbanističko i arhitektonski reafirmirati te zaštititi pojedinačne dijelove ranoindustrijske arhitekture kao što su Paromlin i Gredelj kao ključni dio nove centralne zone proširenja gradskog središta. Kulturno-kongresna namjena tih objekata baštine bila bi otvorena za pokretanje i promociju kulturnih/kreativnih industrija Zagreba./.../¹⁶⁶ Grad Zagreb posljednji je put u javnost s „ozbiljnim“ planovima izašao 2011. godine. Milan Bandić (gradonačelnik Zagreba) pritom je tvrdio da će Grad Paromlin prodati samo da osigura njegovu vrijednost, a ne kako bi zaradio. Grad bi u tom slučaju tražio tri tisuće eura po četvornom metru za zemljište od 45 tisuća četvornih metara, a ulagače bi ugovorom obvezao da na prostoru Paromlina realiziraju nagrađeni projekt *Paromlin City*² belgijskog arhitekta Toma Cortoosa.¹⁶⁷ U novije vrijeme, javila se i nova ideja prenamjene Paromlina u Trokutov Antimuzej s inventivnim postavom kao svojevrsnom svjetskom atrakcijom,¹⁶⁸ zatim prijedlog (studeni 2012. godine) Gradskog ureda za obrazovanje, kulturu i šport o smještanju Gradske knjižnice u kompleks Paromlina, kao i vojnog muzeja (siječanj 2014. godine). U međuvremenu, grad je odlučio dotjerati prostor Paromlina kako bi i tako privukao potencijalne investitore te je pritom otvoreno i javno parkiralište s 550 mjesta te je rečeno da /.../[...]se neke građevine jednostavno moraju ukloniti, s obzirom na to da predstavljaju opasnost za građane. Zadnja je srušena građevina koja je bila ispred poslovnice Zagrebačke banke, a s njezina su zabata doslovno padali veliki komadi zbog čega su bili ugroženi građani, te smo jednostavno morali hitno reagirati./.../¹⁶⁹ Tom je prilikom, u jednom svom tekstu, K. Galović rekao da primjer Paromlina nije paradigma samo (ne)odnosa gradske uprave prema graditeljskom nasljeđu, nego i urbanizmu i

¹⁶⁵ http://www.zagrebancija.com/hr-aktualnosti/paromlin-i-terme-obuhvaceni-razvojnou-strategijom_313291 [14.5.2013.]

¹⁶⁶ *Kultura znači sve*, 2011: 15

¹⁶⁷ <http://www.vecernji.hr/zagreb/grad-daruje-paromlin-investitor-mora-uloziti-milijardu-kuna-clanak-318125> [14.5.2013.]

¹⁶⁸ <http://zareh.hr/clanci/industrija-je-dio-identiteta-zagreba> [14.5.2013.]

¹⁶⁹ <http://haw.nsk.hr/arhiva/vol4/5/35001/www.vjesnik.hr/Article.aspx%3fID%3DAF6ACECE-8330-4267-8DFF-4F0D7C640E14.html> [22.4.2013.]

planiranju razvoja grada uopće.¹⁷⁰ Spomenimo da je Paromlin u međuvremenu ponovno gorio kad je planulo 40 metara četvornih smeća u prizemlju zgrade.¹⁷¹, a u najnovije vrijeme je ostao i bez južnog zida, koji se urušio pod težinom snijega.¹⁷² Velimir Panić se se na taj događaj osvrnuo riječima: */.../Cijeli jedan zid na spomeniku kulture Paromlin urušio se još prošli tjedan, a gradske službe kao da za to nije briga! Dok zaštićeno kulturno dobro i jedan od najvažnijih svjedoka zagrebačke industrijske povijesti propada, pročelnik Zavoda za zaštitu spomenika kulture Silvije Novak ne odaziva se ni Ministarstvu kulture, a kamoli novinarima. [...] nitko se iz Gradskog ureda za zaštitu spomenika nije odazvao na njihove pozive. Inspekcija je na terenu bila još u četvrtak i snimila stanje, a grad ima još nekoliko dana da sredi stanje ili će Ministarstvo stvar uzeti u svoje ruke./...*¹⁷³ Zvonko Maković (predsjednik Odbora za kulturu zagrebačke Gradske skupštine) u tom slučaju vidi znak za uzbunu,¹⁷⁴ baš kao što potvrđuje i Barbara Vujanović kad upozorava da se projektima maše, uglavnom, u razdobljima predizbornih kampanja dok je baštini prijeko potreban sustavan i ozbiljan pristup.¹⁷⁵ Nakon nemilog događaja Grad Zagreb je naručio Statički elaborat od Arhitektonskog fakulteta, odnosno građevinsko arhitektonsku ekspertizu s ocjenom građevinskog boniteta objekata nakon urušavanja. Prvu je, naime ekspertizu o statičkoj stabilnosti izradila Most gradnja 2009. godine. Novu je statičku ekspertizu izradio Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu i sadržana je u elaboratu *Glavni i izvedbeni projekt konsolidacije, ojačanja i prostorne stabilnosti dijelova nosive konstrukcije - dimnjak i kotlovnica* (ožujak 2013.) te Projektantski troškovnik za fazu projekta - *Glavni i izvedbeni projekt konsolidacije, ojačanja i prostorne stabilnosti dijelova nosive konstrukcije - dimnjak i kotlovnica*. Autor i projektant glavnog i izvedbenog projekta konsolidacije, ojačanja i prostorne stabilnosti dijelova nosive konstrukcije Paromlina s troškovnikom je profesor Egon Lokošek. Zaključak je ovih elaborata da su dimnjak i kotlovnica najugroženiji dijelovi Paromlina, a osim njih potpurnu konstrukciju potrebno je postaviti na zidove mlina i zgrade transmisije. Dimnjak, iako u najlošijem stanju, nije previše deformiran, a oštećenja su ozbiljna na završnih desetak metara zbog vertikalnih pukotina. Simulacija ponašanja dimnjaka na

¹⁷⁰ <http://www.matica.hr/Vijenac/vijenac240.nsf/AllWebDocs/kuca> [14.5.2013.]

¹⁷¹ <http://www.24sata.hr/reporteri/planulo-nagomilano-smece-u-napustenoj-zgradi-paromlina-268131> [14.5.2013.]

¹⁷² Panić, 12. veljače 2013: 20

¹⁷³ Panić, 12. veljače 2013: 20

¹⁷⁴ <http://www.jutarnji.hr/paromlin--zbog-nebrige-urusio-se-juzni-zid/1084210/> [14.5.2013.]

¹⁷⁵ Vujanović, 15. studenoga 2012.

jačem sjevernom vjetru pokazala su otklone pa bi trebalo ili skinuti gornju trećinu od ukupno 37 metara visokog dimnjaka ili pukotine popuniti materijalom jer ne bi izdržao potres. I u donjem dijelu dimnjaka postoje pukotine koje se lakše mogu sanirati. Prema prijedlogu sanacije uz zidove mlina i kotlovnice postaviti će se privremena rešetkasta konstrukcija s okomitim i vodoravnim nosačima za koje će se zidovi pričvrstiti. Potpornji za mlin, transmisiju i skladište stajali bi 1,580.000 kuna, a za dimnjak i kotlovnicu trebalo bi još pola milijuna kuna.¹⁷⁶

U vrijeme pisanja ovog diplomskog rada, a nedugo nakon napisanog Statičkog elaborata, Paromlin je doživio još jednu tragediju. U studenom 2013. godine jak je vjetar srušio i velik dio sjevernog zida glavne paromlinske zgrade.

Sl. 82. *Promlin bez južnog zida* (Foto: Nika Šimičić), 2013.

¹⁷⁶ <http://www.vecernji.hr/zagreb/dva-milijuna-kuna-oronuli-paromlin-kako-se-ne-bi-urusio-clanak-537232>
[09.09.2013.]

Sl. 83. Novo urušavanje Paromlina (Foto: Tomislav Krišto/Cropix), studeni 2013.

Ponekad ostaje dojam da zgrada Paromlina neće opstati dovoljno dugo kako bi se rasprava o mogućnostima okončala. Nastavak ideje javnih prostora i sadržaja duž središnje osi; izgrađeni prostor koji se mora nadopunjavati oblikovanjem javnog prostora – ovdje je to tematski park u središnjoj osi, mogućnost da se dio prostora iskoristi za inovativni rezidencijalni program (hotel), javni program koji se sastoji od sadržaja zabave, kulture, usluga i trgovine; show prostori, prostori za konferencije, gradska knjižnica, vojni muzej ili hrpa građevnog materijala?

6.0. KONZERVATORSKA STUDIJA

Na temelju provedenih istraživanja i valorizacije kroz napisane konzervatorske elaborate utvrđuje se zaštita povijesnog graditeljskog industrijskog sklopa Paromlin, te donose konzervatorski uvjeti za intervencije kojima će biti omogućena zaštita i očuvanje vrednovanih povijesnih struktura kroz suvremeni način korištenja prostora. U istraživanju geneze industrijskoga graditeljskog sklopa Paromlin korišteni su dostupni arhivski materijali te postojeća literatura. Potrebno je naglasiti da se u pravilu radi o kompleksima koji su građeni s naglašenom arhitektonskom kvalitetom, odnosno o djelima vrsnih i uglednih stvaralaca. S obzirom na svoju funkciju i značenje za grad, graditeljski se sklopovi održavaju, uređuju ili prema potrebi i proširuju odnosno dograđuju sukladno određenom sustavu zaštite. Kako i piše u posljednjem elaboratu o Paromlinu Gradskog ureda za strategijsko planiranje i razvoj grada Zagreba: */.../Osnovni je cilj ispitati mogućnosti transformacije zapuštenog područja u samom središtu grada u prostor intenzivnog javnog života, s dominantnim javnim sadržajima. Osnovni cilj je ispitati što definira gradski prostor danas, te na koji način takav prostor može predstavljati poveznicu između sadašnjosti i budućnosti, uz uvažavanje tradicije, odnosno, odabir najkvalitetnijih prijedloga za revitalizaciju i uspostavljanje novog urbanog žarišta u povijesnom dijelu grada./.../*¹⁷⁷

Sl. 84. Paromlin u Koturaškoj ulici, 2000. godine (Fototeka GZZSKP-a, foto: Damir Fabijanić)

¹⁷⁷ http://www.zagreb.hr/UserDocsImages/PAROMLIN_elaborat_final.pdf [1.5.2013.]

6.1. Paromlin – zaštićeno kulturno dobro (2004.)

Paromlinski kompleks obuhvaća nešto više od 3 hektara (oko 33823 m²), a nalazi se u središnjem dijelu grada Zagreba, južno od željezničke pruge i oko 1.100 m južno od središnjeg gradskog trga (Trga bana Josipa Jelačića). Smješten je u blizini važnih javnih zgrada – Koncertne dvorane Vatroslav Lisinski, Gradske vijećnice, te zelene Lenucijeve potkove s građevinama javne namjene.

Kartografskim prikazom *Promet*¹⁷⁸ određeni su koridori prometne infrastrukture. Sa sjeverne strane Paromlina nalazi se Glavni zagrebački željeznički kolodvor i južno od njega Koturaška cesta kao glavna gradska ulica. S južne je strane kompleksa postojeća Ulica grada Vukovara kao gradska avenija s tramvajskim javnim prometom. Sa zapadne je strane Paromlinska cesta kao gradska ulica, a s istočne Trnjanska cesta kao glavna gradska ulica. Na sjeverozapadnoj strani kompleksa nalazi se i pruga tramvaja i lakošinske željeznice.

Konzervatorskim elaboratima utvrđene su prostorne međe zaštite graditeljskih sklopova unutar povijesne urbane cjeline grada Zagreba kao i izvan tog područja. Oni su, za kompleks Paromlina višekratno izrađivani od studenoga 2000. do listopada 2002. godine, a onda je naposljetku 24. svibnja 2004. Paromlin upisan pod rednim brojem 1533 (Klasa: UP/I-612-08/02-01/498)¹⁷⁹ kao povijesni i građevinski sklop. U ovu kategoriju nepokretnih kulturnih dobara uvršteni su i prema namjeni razvrstani građevinski ansambli različitih namjena (javne namjene specifičnih funkcija i sadržaja, poslovne i stambene namjene, industrijska postrojenja i sl.). Za paromlinski je kompleks konzervatorsku dokumentaciju izrađivala grupa autora GZZSKP-a, Odjela za istraživanje i planiranje: Aleksander Laslo, dipl. ing. arh.; Ankica Nišević, dipl. ing. arh. i Hrvoje Vrsalović, dipl. ing. arh. U NN broj 111/04 naveden je Izvod iz registra kulturnih dobara RH gdje je pod oznakom Z-1533 navedena Povijesna cjelina industrijskog kompleksa Paromlin sa slijedećim granicama: */.../sjeverna granica kreće od raskrižja Paromlinske i Koturaške ceste, te ide sjevernim međama k.č. 414/1, k.č. 414/4 i k.č. 414/5 do raskrižja Koturaške i Trnjanske ceste. Granica se dalje nastavlja prema jugu istočnom međom k.č. 414/2, i k.č. 415/1 do ograde prema zgradi Matice hrvatskih iseljenika, te tom ogradom nastavlja do istočne međe k.č. 418. Istočnom, južnom i zapadnom međom k.č. 418 i zapadnom međom k.č. 417/1 granica ide*

¹⁷⁸ <https://geoportal.zagreb.hr/Karta?tk=2> [05.09.2013.]

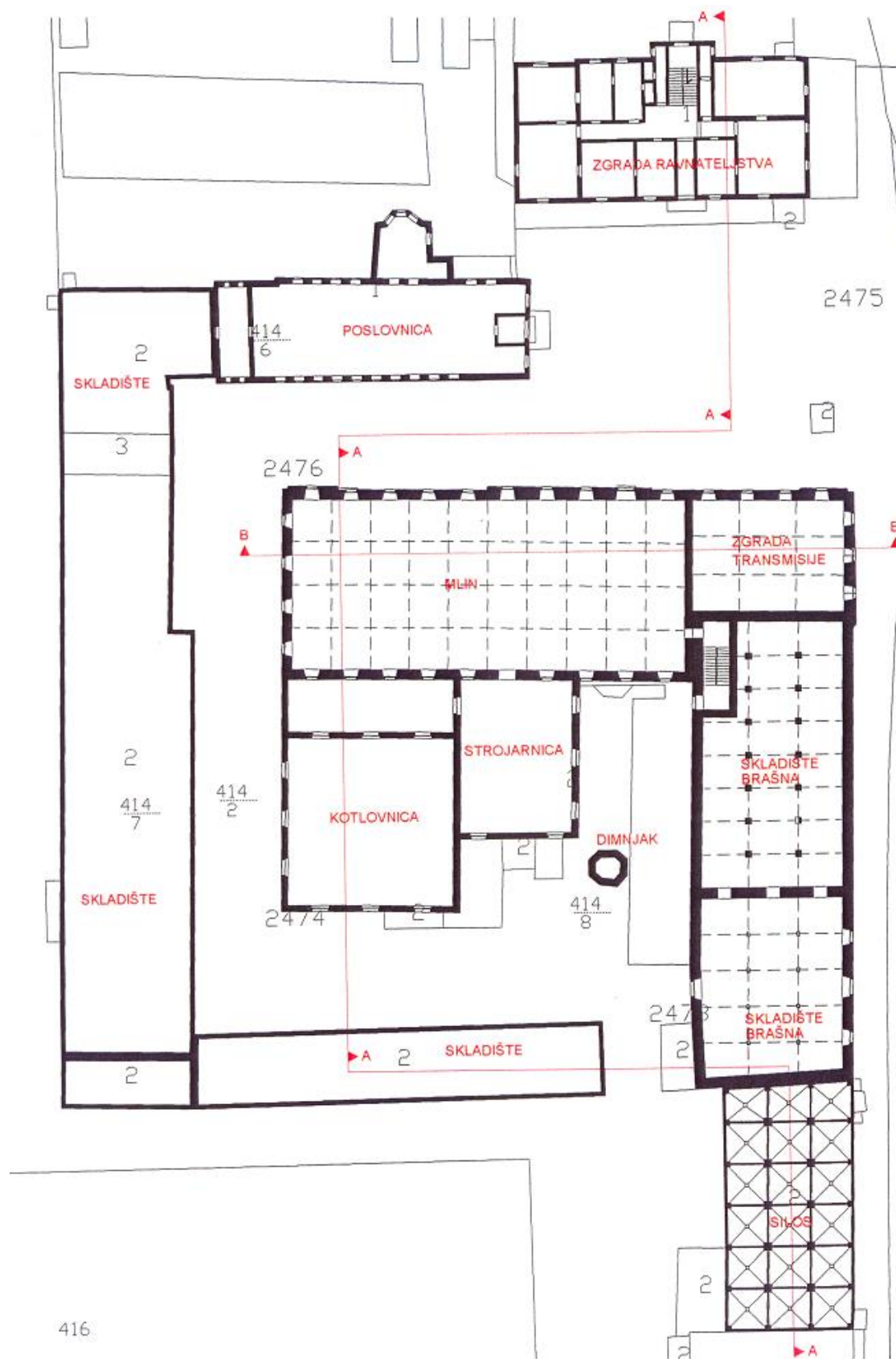
¹⁷⁹ 1. Industrijska arheologija upisana u Registar kulturnih dobara RH, lista 2, 1.1. Sklopovi, 1.1.1. Industrijski krajolik – Povijesna cjelina industrijskoga sklopa »Paromlin«, Koturaška cesta 1a: u: Paladino, 2009./2010: 148

*prema sjeveru do spoja s južnom međom k.č. 414/1, te tom međom prema zapadu do njezinog sjeverozapadnog ugla, odnosno do početne točke opisa./.../*¹⁸⁰

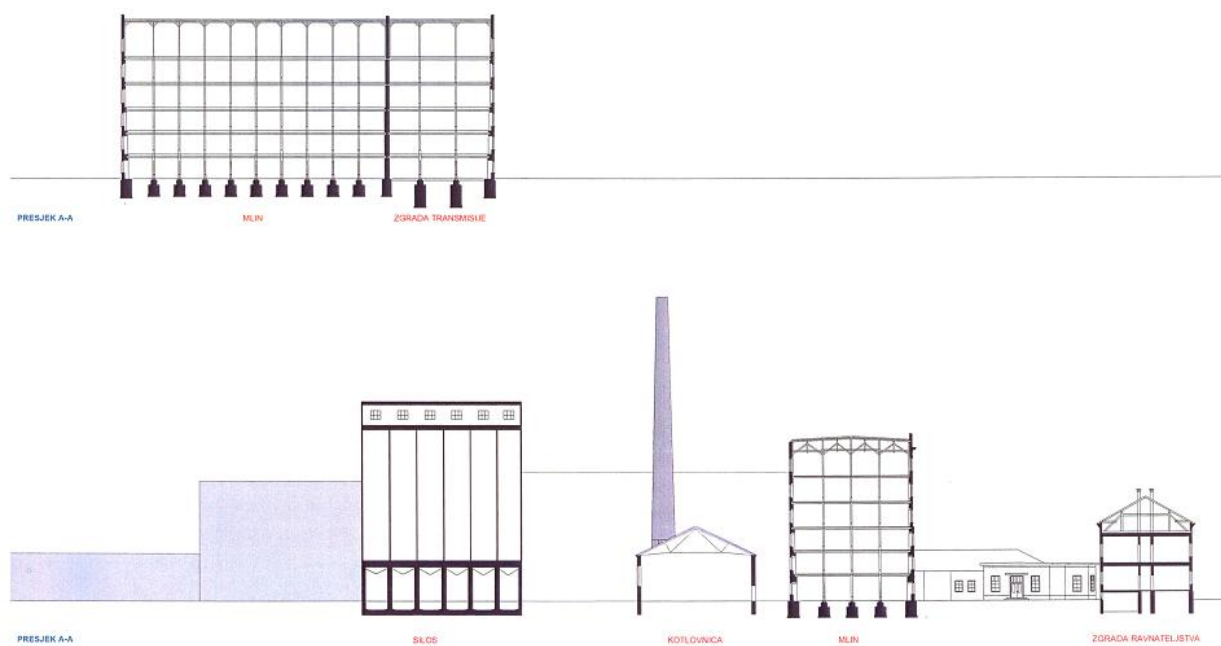
---

¹⁸⁰ Izvod iz Registra kulturnih dobara Republike Hrvatske br. 4/2004. - Lista zaštićenih kulturnih dobara (NN 111/04), URL: <http://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/312770.html> [16.5.2013.]

Sl. 85. Gradski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode u Zagrebu, Situacija zgrada kulturnog dobra Paromlin, M 1:500, 2002.

Sl. 86. Gradski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode u Zagrebu, Uzdužni i poprečni presjeci kulturnog dobra Paromlin, M 1:500, 2002.

6.2. GUP Grada Zagreba (2009.) – izvodi iz prostorno planske dokumentacije

Na kartografskom prikazu *Namjena*¹⁸¹ – prostor Paromlina predviđen je za mješovitu namjenu, pretežno poslovnu, oznake M2¹⁸². Za isto područje, prema kartografskom prikazu *Pravila*¹⁸³, predviđen je način uređenja i izgradnje uređenje i urbana obnova prostora visoke gradnje oznake 2.9.¹⁸⁴ Također, unutar granica zone urbanih pravila kompleks Paromlina predstavlja gradski projekt oznake GP.¹⁸⁵ Gradski se projekti izrađuju za zahvate u prostoru gdje je Grad partner u realizaciji, bilo da je vlasnik zemljišta bilo da je već uložio ili će tek ulagati kako bi stvorio novu gradsku kvalitetu. Za gradske projekte se raspisuju javni anketni urbanističko-arhitektonski ili drugi stručni natječaji. U ostalom dijelu industrijskog kompleksa predviđene su javne gradske površine – tematske zone oznake Z4¹⁸⁶ s mogućim površinama infrastrukturnih sustava oznake IS. Na kartografskom prikazu koji tumači prostore kulturnog dobra, sustav zaštite i detaljne mjere (*Kultura*¹⁸⁷), prostor Paromlina označen je kao graditeljski sklop pod brojem 328, preventivne zaštite Z-1533. Na kartografskom prikazu

¹⁸¹ <https://geoportal.zagreb.hr/Karta?tk=2> [05.09.2013.]

¹⁸² II Odredbe za provođenje: 1. Uvjeti određivanja i razgraničenja površina javnih i drugih namjena: 1.2.

Korištenje i namjena prostora, čl. 8, na:

[http://www1.zagreb.hr/SIGlasnik.nsf/52e5cbe929e7b66fc125696500452b27/fc7bc5b1e3f36f97c12573a90032dc3d/\\$FILE/Odluka%20o%20dono%C5%A1enju%20Generalnoga%20urbanisti%C4%8Dkog%20plana%20grada%20Zagreba.pdf](http://www1.zagreb.hr/SIGlasnik.nsf/52e5cbe929e7b66fc125696500452b27/fc7bc5b1e3f36f97c12573a90032dc3d/$FILE/Odluka%20o%20dono%C5%A1enju%20Generalnoga%20urbanisti%C4%8Dkog%20plana%20grada%20Zagreba.pdf) [05.09.2013.]

¹⁸³ <https://geoportal.zagreb.hr/Karta?tk=2> [05.09.2013.]

¹⁸⁴ 8.2. Uvjeti za korištenje, uređenje i zaštitu prostora: Članak 57., 2. Konsolidirana gradska područja, na:

[http://www1.zagreb.hr/SIGlasnik.nsf/52e5cbe929e7b66fc125696500452b27/fc7bc5b1e3f36f97c12573a90032dc3d/\\$FILE/Odluka%20o%20dono%C5%A1enju%20Generalnoga%20urbanisti%C4%8Dkog%20plana%20grada%20Zagreba.pdf](http://www1.zagreb.hr/SIGlasnik.nsf/52e5cbe929e7b66fc125696500452b27/fc7bc5b1e3f36f97c12573a90032dc3d/$FILE/Odluka%20o%20dono%C5%A1enju%20Generalnoga%20urbanisti%C4%8Dkog%20plana%20grada%20Zagreba.pdf) [05.09.2013.]

¹⁸⁵ I. Temeljne odredbe: Polazišta i ciljevi, čl. 6, na:

[http://www1.zagreb.hr/SIGlasnik.nsf/52e5cbe929e7b66fc125696500452b27/fc7bc5b1e3f36f97c12573a90032dc3d/\\$FILE/Odluka%20o%20dono%C5%A1enju%20Generalnoga%20urbanisti%C4%8Dkog%20plana%20grada%20Zagreba.pdf](http://www1.zagreb.hr/SIGlasnik.nsf/52e5cbe929e7b66fc125696500452b27/fc7bc5b1e3f36f97c12573a90032dc3d/$FILE/Odluka%20o%20dono%C5%A1enju%20Generalnoga%20urbanisti%C4%8Dkog%20plana%20grada%20Zagreba.pdf) [05.09.2013.]

¹⁸⁶ II Odredbe za provođenje: 1. Uvjeti određivanja i razgraničenja površina javnih i drugih namjena: 1.2.

Korištenje i namjena prostora, čl. 8, na:

[http://www1.zagreb.hr/SIGlasnik.nsf/52e5cbe929e7b66fc125696500452b27/fc7bc5b1e3f36f97c12573a90032dc3d/\\$FILE/Odluka%20o%20dono%C5%A1enju%20Generalnoga%20urbanisti%C4%8Dkog%20plana%20grada%20Zagreba.pdf](http://www1.zagreb.hr/SIGlasnik.nsf/52e5cbe929e7b66fc125696500452b27/fc7bc5b1e3f36f97c12573a90032dc3d/$FILE/Odluka%20o%20dono%C5%A1enju%20Generalnoga%20urbanisti%C4%8Dkog%20plana%20grada%20Zagreba.pdf) [05.09.2013.]

¹⁸⁷ URL: <https://geoportal.zagreb.hr/Karta?tk=2> [05.09.2013.]

*Procedure*¹⁸⁸, vidljivo je da je za lokaciju Paromlina propisana provedba arhitektonsko-urbanističkog natječaja, te su naznačene zone urbanih pravila. Osim toga, prostor je označen slovom „B“ koje predstavlja područje različitog stupnja očuvanosti povijesne strukture.¹⁸⁹ Prema kartografskim prikazima *Energetski sustav, Promet - pošta i telekomunikacije* te *Vode* na području kompleksa Paromlina nalazi se sljedeća postojeća i planirana komunalna infrastruktura: kanalizacijski razvod u Vukovarskoj aveniji i u Paromlinskoj ulici; vodoopskrbni razvod koji se proteže Vukovarskom avenijom i Paromlinskom ulicom, a potrebe protupožarne vode na ovom području osigurava cjevovod sa zapadne strane Trga; elektroenergetski NN razvod i u neposrednoj blizini četiri trafostanice; plinski opskrbeni NT sustav koji prolazi Vukovarskom avenijom s ishodišnom točkom u redukcionalnoj stanici i toplovodni razvod koji se proteže Vukovarskom avenijom.

Sl. 87. Kompleks Paromlina Zagreb, Prostorni plan, GUP, Namjena, M 1:2880, 2009.

¹⁸⁸ <https://geoportal.zagreb.hr/Karta?tk=2> [05.09.2013.]

¹⁸⁹ 9. Mjere očuvanja i zaštite krajobraznih i prirodnih vrijednosti i nepokretnih kulturnih dobara: 1. Povijesne graditeljske cjeline, čl. 91., 1.a. Povijesna urbana cjelina Grad Zagreb, "B" - Područje različitog stupnja očuvanosti povijesne strukture, na:

[http://www1.zagreb.hr/SIGlasnik.nsf/52e5cbe929e7b66fc125696500452b27/fc7bc5b1e3f36f97c12573a90032dc3d/\\$FILE/Odluka%20o%20dono%20C5%A1enju%20Generalnoga%20urbanisti%C4%8Dkog%20plana%20grada%20Zagreba.pdf](http://www1.zagreb.hr/SIGlasnik.nsf/52e5cbe929e7b66fc125696500452b27/fc7bc5b1e3f36f97c12573a90032dc3d/$FILE/Odluka%20o%20dono%20C5%A1enju%20Generalnoga%20urbanisti%C4%8Dkog%20plana%20grada%20Zagreba.pdf) [05.09.2013.]

Sl. 88. Kompleks Paromlina Zagreb, Prostorni plan, GUP, Pravila, M 1:2880, 2009.

Sl. 89. Kompleks Paromlina Zagreb, Prostorni plan, GUP, Procedure, M 1:2880, 2009.

Sl. 90. Komplex Paromlina Zagreb, Prostorni plan, GUP, Kultura, M 1:4000, 2009.

6.3. Valorizacija paromlinskog kompleksa

U Registru kulturnih dobara Hrvatske Paromlin je opisan na sljedeći način: */.../Povijesna cjelina Paromlina izgrađena je u dugoj polovici XIX. i početkom XX. stoljeća. Građevine proizvodnog sklopa oblikovane su utilitarno-racionalističkim formalnim govorom, isprva s osloncem na protoindustrijsku arhitektoniku klasicističke stilizacije (projekti poduzeća Hönigsberg & Deutsch, graditelja Ivan Štefana), a potom u duhu postsecesijskog modernizma (projekti ateliera Kalda i Štefan). Zgrada ravnateljstva, jedini očuvani objekt prvog Paromlina (projekt Janka Jambrišaka, 1880., pregradnja i preoblikovanje Gjurio Cernelutti, 1895./1900.), nosi značajke reprezentativnog visokog historicizma. Tvornički dimnjak (projekt tvrtke H. R. Heinicke, 1916.), atraktivni je kompozicijski akcent paromlinskog sklopa./...*¹⁹⁰

Kompleks zagrebačkog Paromlina jedno je od prvih modernih industrijskih postrojenja i u funkcionalno-sociološkom smislu polazišna točka opće modernizacije i razvoja grada Zagreba. Tehnološko-tehnička konstruktivna rješenja, primijenjena u nosivom sustavu metalnog skeleta, a posebno armiranobetonska konstrukcija silosa, s obzirom na vrijeme nastanka, vrlo su rane suvremene inženjerske konstrukcije u Hrvatskoj.

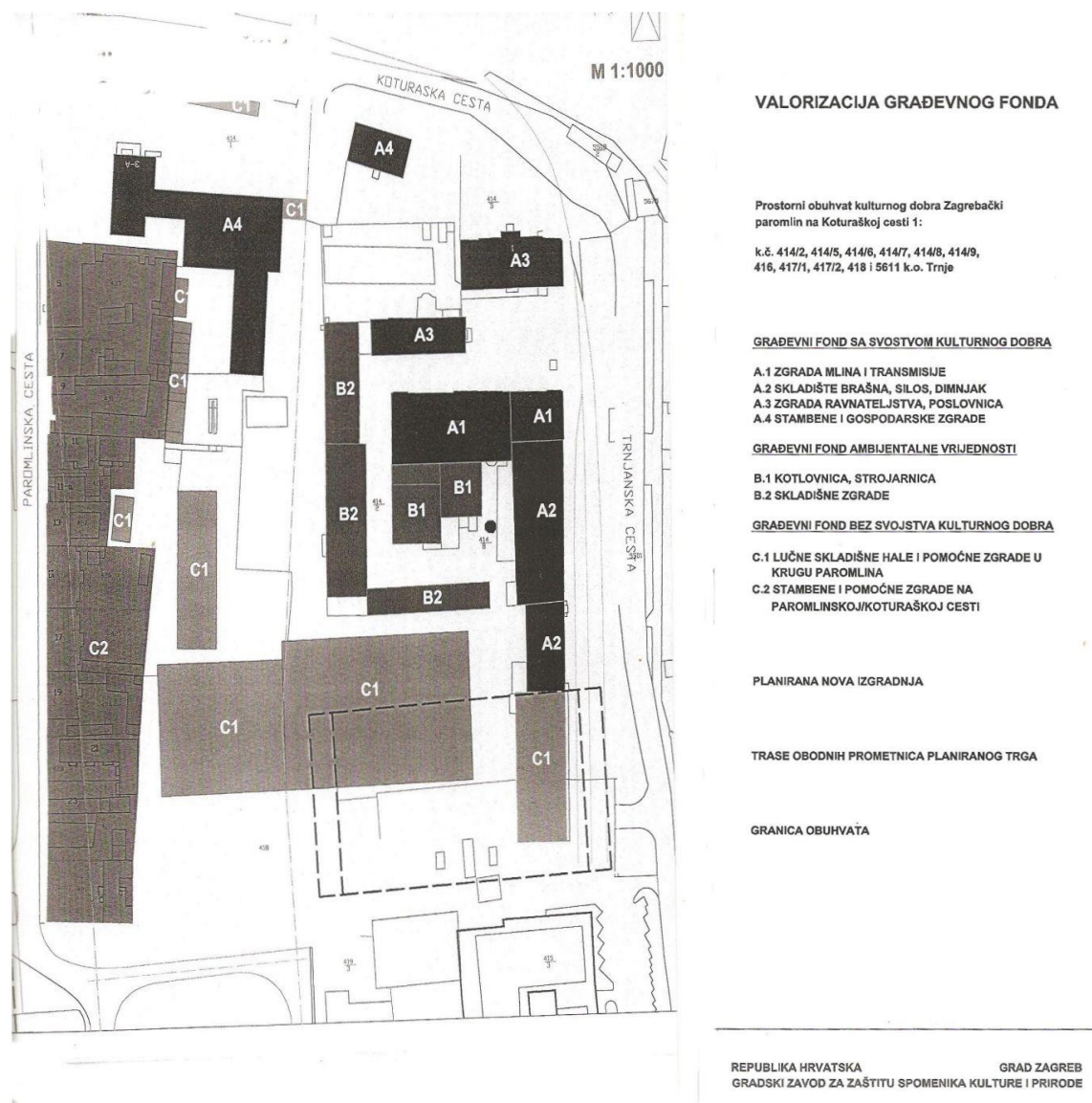
Vodeći se podjelom vrijednosti graditeljskog nasljeđa, po Tomislavu Marasoviću,¹⁹¹ možemo ustvrditi kako Paromlin ima povijesnu vrijednost jer je jedan od reprezentativnih primjera industrijske arhitekture s kraja XIX. i početka XX. stoljeća u kontekstu razvoja industrije na našim prostorima. Kompleks također ima starosnu i umjetničku vrijednost koja proizlazi iz estetskih karakteristika sâmihih građevina, a svojim smještajem između Glavnog kolodvora i koncertne dvorane Vatroslav Lisinski posjeduje i ambijentalnu vrijednost. Značajnu ulogu, u tom kontekstu, ima i vertikala tvorničkoga dimnjaka koja čini prostorni simbol grada te je element njegovoga vizualnog identiteta. Arhitektonsku strukturu najstarijih građevina tvorničkoga sklopa karakterizira primjena tada suvremenih građevinskih materijala i tehničkih dostignuća (čelik, Hennebiqueova armiranobetonska konstrukcija...) zbog čega Paromlinu treba pripisati i vrijednost reprezentativnosti.

Svojstva, dakle, kulturnog dobra za kompleks Paromlina proizlaze iz kumulativnog vrednovanja funkcionalno-socioloških, tehnološko-tehničkih te prostorno-oblikovnih obilježja, u kontekstu razvitka grada Zagreba, kao i povijesnog razvitka zagrebačke moderne

¹⁹⁰ <http://www.min-kulture.hr/default.aspx?id=6212&kdId=76250185> [16.5.2013.]

¹⁹¹ Marasović, 1985:12-13

arhitekture¹⁹² te on zauzima istaknuto mjesto unutar hrvatske graditeljske baštine. Mlađi stambeni objekti (građeni prema projektima arhitekta Janka Holjca od 1921. do 1922. godine) kao ni postrojenja iz kasnijeg razdoblja nemaju posebna obilježja kulturnog dobra te su danas uklonjeni. Bez obzira na požar i urušavanje zida, zahvaljujući cjelovitosti, Paromlin dokumentira značajno povijesno razdoblje u razvoju grada Zagreba.

Sl. 91. Gradski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode u Zagrebu, *Valorizacija građevnog fonda*, 2002.

Paromlin zahtjeva transformaciju postojeće izgrađene strukture uz poštivanje utvrđenih vrijednosti koje posjeduje. Cilj je povezati Donji grad, novu izgradnju, ali i stvoriti novi atraktivan dio grada. To je prostor sa zaštićenom industrijskom arhitekturom, ali i

¹⁹² Paladino, 2009./2010:148

velikim potrebama grada. Treba ga otvoriti prema javnosti te osigurati pristupačnost i protočnost. S druge strane, to je projekt koji traži značajna ulaganja, te su potrebni sadržaji koji će osigurati ekonomsku isplativost.

6.4. Analiza stanja

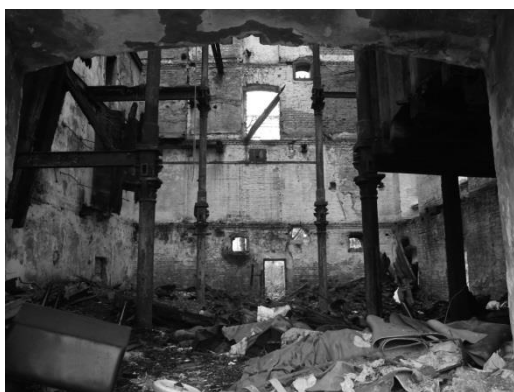
Dva velika požara i dugotrajno zanemarivanje oslabili su građevni fond, koji je statički i građevinski u prilično lošem stanju. Zgrada mlina danas je samo parcijalna kulisa od tri ostataka vanjskih zidova dok je unutrašnjost posve nestala i zarasla u drveću. Unutar

Sl. 92. Unutrašnjost mlina, Foto: D. Fabijanić 1991.

kompleksa Paromlin nedavno se, zbog velike količine snijega, urušio, u cijeloj svojoj visini i dužini, južni zid mlinskog bloka, a pod naletima vjetra i dio sjevernog zida. Paromlin je devastirani kompleks koji je nekada bio uokviren pratećim i pomoćnim skladišnim objektima. Na sjevernom dijelu nalazi se zgrada ravnateljstva i poslovnice. Sadašnjim uklanjanjem dijela dogradnji oslobodile su se izvorne fasade i ponovo se pokazale u svojoj punoj arhitektonskoj vrijednosti. Na dijelu prostora uređeno je i javno gradsko parkiralište. Današnju jezgru nekadašnjeg industrijskog sklopa čini građevni korpusi visoke vrijednosti: zgrada mlina, transmisije, skladište brašna, silos, dimnjak, upravna zgrada, zgrada poslovnice, zgrade kotlovnice i zgrada strojarnice. Uz Koturašku i Paromlinsku ulicu, a rubno unutar i izvan prostorne granice kulturnog dobra, pojedini ruševni stambeni objekti su u korištenju. Autentičan inventar, na žalost, nije očuvan kao svjedočanstvo tehnološke memorije koja bi posvjedočila o arhitektonskoj i povijesnoj vrijednosti građevine te apostrofirala njezinu intaktnost. Cjelokupna komunalna infrastruktura postoji u široj zoni obuhvata.¹⁹³

¹⁹³ /.../Područje obuhvata u blagom je nagibu od sjevera prema jugu, a visinska kota terena iznosi oko 114,0 m.n.m. Kota podzemnih voda evidentirana na ovom prostoru je oko 110,5 m.n.m./.../, na: http://www.zagreb.hr/UserDocsImages/PAROMLIN_elaborat_final.pdf [1.5.2013.]

Sl. 93. Paromlin 2013., foto: Nika Šimičić

6.5. Konzervatorske metode i modeli prezentacije

Ivo Maroević govori o četiri moguća modela prezentacije:¹⁹⁴ prezentiranje posljednjeg živog sloja, prezentiranje posljednje cjelovite faze u životu zgrade, prezentiranje najvrednijeg sačuvanog sloja te prezentiranje slojevitosti kao temeljne vrijednosti zgrade.

Prezentiranje posljednjeg živog sloja ne znači i negiranje ranijih slojeva, što je osobito važno za naglasiti. Prezentiranje posljednje cjelovite faze u životu zgrade podrazumijeva da posljednji živi sloj nije ona vrijednosna granica na kojoj bi se trebalo zadržati. Kod ovog modela prezentacije u spomeniku tražimo kvalitetu cjelovitosti kao selekcionirani faktor. Pri prezentiranju najvrednijeg sačuvanog sloja treba uzeti u obzir i činjenicu da je i taj najvredniji sačuvani sloj također cjelina. I. Maroević svoju podjelu zaključuje najkontroverznijim modelom prezentiranja slojevitosti kao temeljne vrijednosti zgrade što je ujedno i najrjeđi slučaj te se primjenjuje tek kada su sve ostale mogućnosti iscrpljene.

Michael Petzet navodi sljedeće metode intervencije pri zaštiti kulturne baštine¹⁹⁵: održavanje; konzervacija, restauracija, renovacija; nadomještanje i dovršavanje; replika; dislokacija; te rekonstrukcija i ponovna izgradnja.

Pod održavanjem M. Petzet podrazumijeva kontinuirano održavanje spomenika, neovisno o tome za koji smo se model prezentacije ili pak metodu intervencije opredijelili. Održavanje u osnovi ne zahtjeva pretjerani angažman vlasnika, a produljuje život spomenika. Na žalost, kad vlasnik, kao što je slučaj i s Paromlinom, to uopće ne čini, zahtjevnost potrebnih zahvata se, kao i financijski izdatak, s trajanjem nebrige proporcionalno povećava. Tada na red dolazi popravak, kao nužan odgovor na neadekvatno održavanje. Pravilo koje se pritom mora poštovati jest ono da sve učinjeno mora biti ograničeno samo na ono neizbježno. Uvijek treba izabrati popravak pred obnovom, kaže Petzet. Također, trebalo bi primijeniti tradicionalne metode, ako je to moguće, a sve učinjeno mora biti reverzibilno. Mora se iskoristiti svo tehnološko znanje koje trenutno posjedujemo kako bi građevinu stabilizirali i osigurali. Još je Dvořák u svom *Katekizmu zaštite spomenika*,¹⁹⁶ prije gotovo sto godina, rekao da ruševine treba poduprijeti, a odlomljene dijelove osigurati, dok prigradnje i dogradnje ne smiju imati historijskih reminiscencija. Petzet spominje i treći oblik prve metode koji bi se doslovno mogao prevesti kao rehabilitacija, no bliže mu je značenje adaptacija,

¹⁹⁴ Maroević, 1986: 78-89, 205

¹⁹⁵ Petzet, 1999: 11-33

¹⁹⁶ Dvořák, 1988: 793-820

odnosno prilagodba objekta novim, suvremenim potrebama. Takav pristup prelazi granicu popravaka u svrhu očuvanja. To pak ne znači da za ovu metodu treba zaboraviti na sve ranije rečeno. Ova metoda zahtjeva iste principe očuvanja. Primjena moderne tehnologije dopustiva je, ali samo ako to ne podrazumijeva i uništenje spomenika. Sjetimo se samo nedavnog primjera na tvrđavi svetog Mihovila u Šibeniku gdje su uz postojeći, sada probijena još tri ulaza te se povijesna utvrda iz XIII. stoljeća prilagođava novom sadržaju umjesto da bude suprotno, a sve uz financijsku potporu Europske unije. U drugu je skupinu metoda Petzet uvrstio konzervaciju, restauraciju i renovaciju. Konzervirati pritom znači čuvati i održavati, a sama metoda kao takva ima prednost pred svim ostalim metodama. Tamo gdje tradicionalna tehnologija nije dostatna, konsolidacija spomenika može se ostvariti primjenom moderne tehnologije, ali pod uvjetom da je njezina učinkovitost znanstveno dokazana. Konzervirati znači i očuvati spomenik iako je on u fragmentarnom stanju. Restaurirati znači ponovno uspostaviti. Moderno restauriranje uključuje dodavanje novih elemenata, no ne i oduzimanje autentičnog materijala, čime se znatno razlikuje od omraženog stilskog restauriranja XIX. stoljeća, koje je, da parafraziram Viollet-le-Duca, vraćalo spomenik u stanje prvotne cjelovitosti, koje u datom trenutku možda nikad i nije postojalo. Obnova pak podrazumijeva uspostavljanje estetske cjelovitosti spomenika, što znači i dovršavanje, gdje je to potrebno, a time se ne razlikuje previše od restauracije. Kod ove metode, kao i kod restauracije posebnu pažnju treba dati starosnoj, a ne samo povijesnoj, vrijednosti spomenika kako bi se spriječila „obnoviteljska euforija“. Kod nadomještanja i dovršavanja elementi koji se dodaju moraju činiti estetsku cjelinu s ostatkom spomenika, no istovremeno se moraju jasno razlikovati od originala. Ipak, ne smijemo zaboraviti da je ponekad bolje konzervirati i fragmente kako bi se očuvala starosna vrijednost i autentičnost nego se zanositi perfekcionističkim zamislima. Nikada ne smijemo falsificirati original. Replika, odnosno stvaranje kopije originala kako bi se isti sačuvao, prihvatljiva je jer ne narušava estetiku spomenika, a autentični materijal štiti. Ipak replika je moguća za skulpturu, za što je dobar primjer portal s crkve sv. Marka u Zagrebu, i dekoraciji općenito, no ne i za spomenike u cijelosti. Čak i kad se tako nešto i napravi, postavlja se pitanje koje si je još Boito 1884. godine postavio: hoće li kopije dovesti do zapuštanja izvornika i jesu li one doista vjerodostojne.¹⁹⁷ Dislokacija, odnosno premještanje povijesnog spomenika rijetko je moguće, a i kad jest spomenik se zapravo izmiješta iz svog ambijenta i kao takav neupitno gubi dio svoje vrijednosti. Kao posljednju metodu intervencije Petzet navodi rekonstrukciju i ponovnu izgradnju. Rekonstrukcija

---

¹⁹⁷ Boito:250-270

zapravo i znači ponovnu izgradnju, ali se ona odnosi na ponovnu izgradnju spomenika srušenih zbog ratova ili prirodnih katastrofa dok se ponovna izgradnja kao pojam koristi za novu izgradnju koja ne mora nužno izgledati kao prethodnik. Rekonstrukcija nije opravdana ako ona znači i uklanjanje postojećeg spomenika, ali jest dopuštena u slučajevima u kojim spomenik od velike nacionalne važnosti nestane, a njegovo „uskrnuće“ znači i psihološku dobrobit za stanovništvo, čega je dobar primjer središte Varšave nakon II. svjetskog rata.

6.6. Konzervatorski uvjeti

Ovako oštećen, Paromlin je nejasan pa čak i uznemirujuć. Nužno je osigurati funkcionalni, ali i estetski integritet građevine, uzeti u obzir oblikovne značajke građevine, ali i njenu ambijentalnu i simboličku vrijednost. Pritom građevini treba dati novu uporabnu i ekonomsku vrijednost koja ni u kojem slučaju ne smije postati dominantna težnja pri obnovi.

Nužni koraci koji moraju biti učinjeni jesu: I. registracija i valorizacija Paromlina kroz pravni postupak zaštite (što je i učinjeno), II. dokumentacija postojećeg stanja – arhitektonski snimak, znanstveno-stručna obrada (stanje konstrukcije, stupanj ugroženosti, društveno-ekonomski značaj...), III. studija povijesnog razvitka (što se nastojalo učiniti s ovim radom), IV. planovi i projekti zaštite (koje tek treba donijeti), V. realizacija, odnosno izvedba planiranih projekata te, na kraju, VI. održavanje i inspekcija.

Do sada je, kao što smo već rekli, kulturno dobro valorizirano i registrirano te se ovim radom nastojalo obuhvatiti sva postojeća znanja iz literature kao i prethodnih elaborata. Ono što tek treba učiniti jest dokumentirati stanje na terenu. To obuhvaća statičku analizu postojećih konstrukcija, treba utvrditi i sva oštećenja, te utvrditi koje elemente građevine treba ojačati, proanalizirati i popuniti nastale pukotine, te popraviti prozore.¹⁹⁸ Uz dokumentiranje je potrebno donijeti planove i projekte zaštite, iste realizirati te učinjeno nadzirati i održavati. Za bilo koju od mogućih prenamjena, kao i zaštitne radove na području kulturnog dobra poput Paromlina nužno je zatražiti prethodno odobrenje nadležnog tijela, odnosno nadležnog Konzervatorskog odjela.

¹⁹⁸ Beckmann, Bowles, 2004: 188-266

KARTA MJERA ZAŠTITE KULTURNOG DOBRA M 1:1000

Sl. 94. Gradski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode u Zagrebu, Karta mjera zaštite kulturnog dobra Paromlin, M 1:1000, 2002.

Evo kako su *Odlukom o donošenju GUP-a Grada Zagreba* određene opće mjere zaštite za graditeljske sklopove koji su valorizirani sustavom zaštite „B“¹⁹⁹: */.../Potpuna zaštita odnosi se na očuvanje fizionomije, gabarita izgradnje, urbanih interijera i sl., uz mogućnost nužnog prilagođavanja postojeće supstance suvremenim potrebama. U slučaju gradnje ili pojedinačne interpolacije, kao i kod rekonstrukcije postojećih zgrada, svi elementi relevantni za određivanje zahvata u prostoru. Oblik i veličina građevinske parcele, namjena, veličina i oblikovanje građevine te njezin smještaj na parceli, uređenje parcele, način priključenja parcele i objekta na javnopr prometnu površinu i komunalnu infrastrukturu - moraju se podrediti ograničenjima i obvezama koje proizlaze iz urbanističkih i arhitektonskih specifičnosti svakoga pojedinog naselja, odnosno lokalnim uvjetima. Za gradnju uličnih objekata, te za uređivanje gradskih trgova preporuča se provedba urbanističko-arhitektonskog natječaja. Za sve zahvate potrebno je ishoditi posebne uvjete i prethodno odobrenje nadležnog tijela za zaštitu kulturnih dobara./.../*²⁰⁰

Vodeći modelima prezentacije po I. Maroeviću zaključujem da je za Paromlin najprihvatljivije prezentirati posljednju cjelovitu fazu u životu ovog kulturnog dobra, iz vremena prije požara 1988. godine, no bez pripadajućih gospodarskih zgrada iz kasnijih faza gradnje Paromlina, koje su u međuvremenu uklonjene u korist parkirališta.

Nakon što su učinjene sve, ranije opisane, terenske analize možemo ustvrditi koje bi metode intervencije (po M. Petzetu) bile prihvatljive. Najprije je, dakle, potrebno napraviti neizbježne popravke te sve zgrade osigurati i stabilizirati kako bi se moglo krenuti u obnovu.

¹⁹⁹ Sustav zaštite „B“ se primjenjuje */.../na graditeljske cjeline s vrijednom prostornom i građevnom strukturom te pretežno očuvanom kvalitetnom građevnom supstancom, odnosno gradske predjele unutar kojih su cjelovito zaokružene njegove temeljne prostorno-urbane i arhitektonsko-graditeljske značajke./.../, u: 9. Mjere očuvanja i zaštite krajobraznih i prirodnih vrijednosti i nepokretnih kulturnih dobara: 1. Povijesne graditeljske cjeline, čl. 91., 1.a. Povijesna urbana cjelina Grad Zagreb, "B" - Područje različitog stupnja očuvanosti povijesne strukture, na:*

[http://www1.zagreb.hr/SIGlasnik.nsf/52e5cbe929e7b66fc125696500452b27/fc7bc5b1e3f36f97c12573a90032dc3d/\\$FILE/Odluka%20o%20dono%C5%A1enju%20Generalnoga%20urbanisti%C4%8Dkog%20plana%20grada%20Zagreba.pdf](http://www1.zagreb.hr/SIGlasnik.nsf/52e5cbe929e7b66fc125696500452b27/fc7bc5b1e3f36f97c12573a90032dc3d/$FILE/Odluka%20o%20dono%C5%A1enju%20Generalnoga%20urbanisti%C4%8Dkog%20plana%20grada%20Zagreba.pdf) [05.09.2013.]

²⁰⁰ 9. Mjere očuvanja i zaštite krajobraznih i prirodnih vrijednosti i nepokretnih kulturnih dobara: 1. Povijesne graditeljske cjeline, čl. 91., 1.a. Povijesna urbana cjelina Grad Zagreb, "B" - Područje različitog stupnja očuvanosti povijesne strukture, na:

[http://www1.zagreb.hr/SIGlasnik.nsf/52e5cbe929e7b66fc125696500452b27/fc7bc5b1e3f36f97c12573a90032dc3d/\\$FILE/Odluka%20o%20dono%C5%A1enju%20Generalnoga%20urbanisti%C4%8Dkog%20plana%20grada%20Zagreba.pdf](http://www1.zagreb.hr/SIGlasnik.nsf/52e5cbe929e7b66fc125696500452b27/fc7bc5b1e3f36f97c12573a90032dc3d/$FILE/Odluka%20o%20dono%C5%A1enju%20Generalnoga%20urbanisti%C4%8Dkog%20plana%20grada%20Zagreba.pdf) [05.09.2013.]

Paromlinu je potrebna ponovna uspostava estetske cjelovitosti, no ne predlažem restauratorski (osim u detaljima) niti rekonstrukcijski postupak. Ta bi obnova uključivala konzervaciju postojećih zidova mlina, transmisije i silosa, izgradnju suvremenih objekata u unutrašnjosti te obnovu fasada (tek iznimno metodom rekonstrukcije oštećenih elemenata). Pri izgradnji novih objekata dopušteno je korištenje modernih materijala i tehnika, no uz poštivanje postojećih odnosa masa, mjerila, ritma i primjerenih načina završnog oblikovanja građevina. Moraju se poštivati visinski i prostorni gabariti postojećih zgrada te suvremeni objekti ne bi smjeli dodirivati zidove postojećih zgrada. Drugim riječima, treba poštivati zadani prostorno konstruktivni okvir zgrade, a unošenje novih građevnih struktura treba biti jasno odvojeno od izvornih u pogledu konstruktivnih i oblikovnih rješenja. Uz postojeću infrastrukturu (prometnice, struju, vodu i sl.), te izgradnjom odgovarajućih objekata unutar zidova gore navedenih zgrada daljnje adaptacija vjerojatno ne bi niti bila potrebna. Na zgradama poslovnice i ravnateljstva treba napraviti odgovarajuće popravke, obnoviti fasade, a moguća je i njihova prenamjena, no uz očuvanje građevnog korpusa. Zgrade kotlovnice i strojarnice moguće je rekonstruirati te prenamijeniti. Dimnjak, kao simbol modernog Zagreba, treba konzervirati u njegovim izvornim strukturama, bez opterećenja s novom infrastrukturom antena i reklama. Karakter i obilježja nekadašnjeg industrijskog sklopa trebaju se očuvati kroz reinterpretaciju elementa opreme unutrašnjeg i vanjskog prostora (rasvjetnih tijela interijera i eksterijera, namještaja, natpisnih ploča itd.).

Dakle, za prostor industrijskog kompleksa Paromlin nova je namjena dobrodošla sve dok ne razara povijesnu strukturu i cjelovitost ambijenata. Prije izrade samog projekta, podsjetimo, treba provesti terenska istraživanja i statičku ekspertizu nosivosti i stabilnosti konstrukcija. Prilagodbe interijera za novu namjenu treba ostvariti zasebnim konstruktivnim rješenjima montažnog karaktera. Dakle, svi građevni elementi koji bi se unijeli u kompleks unutar postojećih konstrukcija moraju biti izvedeni tako da ih se može po potrebi ukloniti, a da se ne oštete izvorne građevne strukture, a nova izgradnja ne bi smjela dodirivati postojeće zidove, već bi oni trebali činiti „kulisu“ nove gradnje.

Sl. 95. Mlin (Foto: Nika Šimičić), 2013.

Sl. 96. Silos (Foto: Nika Šimičić), 2013.

Sl. 97. Zgrada poslovnice (pogled s istoka) (Foto: Nika Šimičić), 2013.

Sl. 98. Upravna zgrada (Foto: Nika Šimičić), 2013.

Sl. 99. Kotlovnica, dimnjak i transmisija (pogled s juga) (Foto: Nika Šimičić, 2013).

Sl. 100. Stambena i gospodarska zgrada (Foto: Nika Šimičić, 2013).

Gradski ured za strategijsko planiranje i razvoj Grada, u okviru područja omeđenog Paromlinskom, Koturaškom i Trnjanskom cestom te sjevernom granicom javne površine Trga Stjepana Radića i Koncertne dvorane Lisinski sa zgradom Matice iseljenika, unutar prostornih međa nepokretnog kulturnog dobra Zagrebački paromlin, predlaže */.../zamjensku novogradnja u neposrednom dodiru s južnim rubnim blokom paromlinskog sklopa. Tipologija novogradnje određena je oblikovnim konceptom postojeće obodne izgradnje središnjeg gradskog prostora - budućeg Trga domovinske zahvalnosti - tzv. breitfuss-kompozicija s širokim niskim korpusom i vitkom visokom vertikalnom masom. Tlocrtni gabariti novogradnje pritom su određeni postojećim građevnim pravcima Koncertne dvorane Lisinski i zgrade Matice iseljenika, a visine izgradnje s visinama zgrade Matice iseljenika, te planiranog*

*uredskog tornja palače Gradskog poglavarstva. Uklanjanjem postojeće izgradnje na istočnoj fronti Paromlinske ceste otvara se javni gradski prostor u potezu kardinalne zagrebačke urbane osovine. Produženjem postojećih obodnih prometnica ispred Koncertne dvorane Lisinski i budućeg bloka skupštinskih dvorana Gradskog poglavarstva utvrđuje se prostorni okvir otvorene promenadne ili parkovne plohe središnjeg gradskog trga, a zadržana zaštićena građevina paromlinskog sklopa unutar ove površine, po prenamjeni i obnovi sukladno utvrđenim mjerama zaštite, poprima prostorna obilježja soliterne gradnje na perivojnom potezu donjogradske Zelene potkove./.../*²⁰¹

Prihvatljiva je, dakle, javna namjena čime bi ovaj prostor mogao postati novo središte Zagreba. Transformacija ovog područja u novi sadržajno i oblikovno prepoznatljivi urbani ambijent može pridonijeti kvaliteti buduće urbane slike grada. Sklop treba urediti i oblikovati na način koji će afirmirati i očuvati duh prostora povijesne zagrebačke industrije. Za bilo koje od rješenja uređenja ovog prostora preporučuje se provedba javnog arhitektonskog natječaja čiji program treba sadržavati elemente valorizacije industrijske baštine i konzervatorske uvjete. Također, nužno je prostor Paromlina maksimalno otvoriti za kolanje pješaka i ukloniti automobile.

Javna, namjena, iako najlogičnija, zbog odustajanja od prenamjene u Arhiv i izgradnje Muzeja Suvremene Umjetnosti u Novom Zagrebu, što su bila najizglednija rješenja, ekonomski i nije najisplativija. Zbog toga predlažem drugačiju prenamjenu i to u spalionicu otpada. Hrvatskim je građanima vjerojatno vrlo teško zamisliti spalionicu otpada koja ujedinjuje funkcije korisnog, lijepog i ekološki prihvatljivog. U kontekstu brojnih problema koji iskaču na površinu kada se spominje bilo koja spalionica ili deponij u Hrvatskoj, estetski riješen problem zbrinjavanja otpada zvuči gotovo kao utopija. Vođena bečkim primjerom, gdje se spalionica komunalnog i neopasnog industrijskog otpada nalazi u centru grada u Spittelauu te je ujedno i gradska toplana koja opskrbljuje jednu četvrtinu grada strujom, grijanjem i toplom vodom, uvjerenja sam da bi se zapušteni kompleks mogao prenamijeniti u vrlo funkcionalan objekt koji bi svojim obnovljenim izgledom mogao parirati svom položaju u centru grada. Kod takve bi prenamjene bilo potrebno dati i smjernice za prijedlog prometnog rješenja prometnice u obuhvatu, kao i mogući prikaz obodnih prometnica izvan obuhvata, a koje bi omogućile normalnu opskrbu novih objekata. U ovom bi se slučaju možda mogao iskoristiti i postojeći dimnjak, a nova gradnja, u modernim oblicima, ne bi morala dodirivati postojeće zidove što olakšava i postavljanje instalacija. Grad Zagreb ima velik

²⁰¹ http://www.zagreb.hr/UserDocsImages/PAROMLIN_elaborat_final.pdf [1.5.2013.]

problem s otpadom koji bi se lako mogao riješiti kroz ovakav projekt. Doduše skupi tehnički standardi i pročišćivači dugoročno su ipak isplativi, a za takav „ekološki“ projekt vjerojatno ne bi bilo teško dobiti niti poticaje iz Europske Unije. Otpad bi se gotovo u potpunosti mogao iskoristiti za proizvodnju energije – za grijanje i struju. Potreba za korištenjem fosilnih goriva efikasno bi se mogla smanjiti iskorištavanjem otpadaka za proizvodnju energije čime se smanjuje i emisija CO₂ kao i ovisnost o isporuci energije. Plin koji nastaje od izgaranja pročišćava se, položaj spalionice smanjuje troškove odvoženja otpada jer se nalazi u stambenom okruženju, a sama tvornica ne ispušta smrad, što se ne bi moglo reći za postojeće odlagalište „Jakuševac“. Suvremena tehnologija koja bi poštivala ekološke standarde današnjeg vremena i kvalitetna arhitektonska izvedba pridonijeli bi očuvanju kulturnog dobra (jer bi bio u funkciji), ekološkoj održivosti grada, a objekt bi mogao, baš poput onog Friedensreicha Hundertwassera, postati i turistička atrakcija.

Sl. 101. *Friedensreich Hundertwasser, Spittelau spalionica smeća, Beč, 1998.*

7.0. ZAKLJUČAK

Živimo u /.../ nekoj vrsti *permanentne sadašnjosti*, bez ikakve organske veze sa *zajedničkom prošlošću vremena u kojem živimo./...*²⁰² Građevine, izgrađene s ciljem da obavljaju funkciju, a ne da budu lijepe, teško dobivaju baštinske epitete. Paromlin je izgrađen kao proizvodni pogon pa ne čudi da je nestankom njegove prvotne funkcije i njegovo postojanje postalo upitno. To ni u kojem slučaju nije izolirani slučaj u povijesti. Najljepša ostvarenja u povijesti sakralne arhitekture u vrijeme su svoga nastanka bila tek funkcionalni prostori koje je trebalo prilagođavati novim potrebama zajednice. Novo viđenje tih građevina razvilo se s velikim vremenskim odmakom. Možda je to slučaj i s industrijskom arhitekturom. Možda javnost još nije stigla postati svjesna njezine vrijednosti. Ljudi, fokusirani na problematičnu sadašnjost, reagiraju po naučenim obrascima. Michelangelov David je lijep i treba ga sačuvati, ali Paromlin je samo još jedna zgrada na mjestu, toliko potrebnog, gradskog parkirališta. Ipak dužnost je stručnjaka usmjeriti interes javnosti prema ostvarenjima poput Paromlina, kao dijelu povijesti ovoga grada, dijelu povijesti ove države, ali i svakog pojedinca koji u njoj živi. Jer bez povijesti nema niti identiteta, a bez identiteta nema niti naroda.

Paromlin je danas i službeno proglašen kulturnim dobrom, što zasigurno, polako, ali sigurno, mijenja one spomenute naučene obrasce, te bi pristupanje njemu kao svjedočanstvu prošlosti, u tehničkom, ali i kulturnom smislu, trebalo obuhvaćati nekoliko faza. Od prvotnog posrednog (kroz dokumente, publikacije, arhive i svjedočanstva) i neposrednog (istraživanje na samoj građevini) istraživanja, preko dokumentiranja, analize (povijesne, arhitektonske, urbanističke, tehničke, ekonomske, sociološke i antropološke) i sinteze (vrednovanja), pa sve do *master plana*, odnosno konzervatorske studije i provedbe konzervatorskog projekta. Ovaj je diplomski rad nastojao obuhvatiti većinu navedenog.

Početak rada obuhvaća kratak pregled povijesti razvoja industrije, kako u svijetu, tako i u nas. Proces industrijalizacije je izrazito značajan trenutak u povijesti čovječanstva. On je značio tehnološki i gospodarski napredak te nevjerojatne društvene promjene. Životni standard „običnih“ ljudi pratio je ovaj razvoj kao nikad prije. Odjednom je hrane bilo dovoljno, cijene odjeće i smještaja su se snizile, a gradnja željeznica omogućila je lakšu dostupnost proizvoda. Bilo je to vrijeme procvata „srednje klase“, koja se odjednom počela koncentrirati u gradovima, što je pak dovelo do brze urbanizacije i širenja gradova. Širenje gradova dovelo je do razvoja stambene gradnje, a sama je industrija potaknula veliki

²⁰² Hobsbawm, 2009: 14

arhitektonski napredak. Zato bi trebalo odati počast podsjetnicima na to vrijeme, jer bez tog prijelomnog trenutka ništa od našeg komfornog i praktičnog svijeta ne bi postojalo.

I dok je svijet odavno prepoznao industrijsku baštinu kao vrijedan artefakt društvene i umjetničke povijesti te ju štiti i prenamjenjuje, Hrvatska tek počinje uočavati njezinu vrijednost. U industrijskom je razvoju možda kaskala zbog povijesnih i političkih okolnosti, no za trenutnu situaciju ne postoji opravdanje. Trebalo bi učiti iz međunarodnih iskustava gdje su slični projekti donijeli financijsku dobit, ali i potaknuli interes, kako građana, tako i investitora. Sjetimo se samo galerije Tate Modern, tek jednog, u moru drugih, uspješnih primjera revitalizacije objekata koji su izgubili svoju prvotnu industrijsku namjenu.

Zagrebački paromlin ogledni je primjer, kako munjevitog industrijskog i arhitektonskog razvoja, tako i dugoročnog sustavnog zanemarivanja.

U daljnjem je tekstu diplomskog rada napravljen pregled povijesti gradnje i dograđivanja paromlinskog kompleksa. Povijest Paromlina, uz dva velika požara, obilježili su značajni graditelji i arhitekti XIX. i XX. stoljeća. Primjena novih materijala i tehnika, kvalitetna arhitektonska izvedba i estetska privlačnost, stavljaju ga u sam vrh industrijske graditeljske baštine u Hrvatskoj.

Kontinuirano zadržavanje iste namjene omogućilo je da se vrlo vrijedni objekti, pa čak i iz prve faze gradnje, unatoč požarima, sačuvaju do danas. U skladu s time, Paromlin je, i prije velikog požara 1988. godine, postao tema povijesnoumjetničkih tekstova. Netom prije požara postao je i tema rasprava o odgovarajućoj prenamjeni. Rezultat je to želje ondašnjeg vlasnika da kompleks napusti. Požar je nažalost uništio dio kompleksa i doveo u pitanje njegov opstanak, no zalaganjem stručnjaka, umjesto da bude srušen sa zemljom, biva zaštićen.

Od tog trenutka javile su se brojne ideje o tome što bi u Paromlin trebalo smjestiti. Najizglednija ideja o smještaju Muzeja suvremene umjetnosti neslavno je propala izgradnjom novog objekta u Novom Zagrebu. Svi natječaji od tada bili su tek idejni. Niti jedan od mogućih projekata nije bio niti blizu realizacije, a Paromlin je nastavio biti tema prepucavanja i lažnih predizbornih obećanja.

Znajući kako su za vrijeme velikih ratova postojale skupine ljudi koje su bile spremne i poginuti kako bi zaštitile baštinu, nevjerojatno je da u mirnodopsko vrijeme vrijedna svjedočanstva naše povijesti padaju u zaborav i ruše se sama od sebe. Ovakav oblik „baštinske amnezije“ posve je nejasan.

Smješten nadomak Glavnog kolodvora, u srcu glavnog grada Hrvatske, estetski je i tehnološki jedan je od najboljih primjeraka industrijske arhitekture u nas. Ipak, više od

dvadeset godina nakon sudbonosnog požara on i dalje stoji prepušten na milost i nemilost vremenskim prilikama i zubu vremena polako gubeći dio po dio svoje arhitektonske cjelovitosti. I unatoč nizu tekstova i apela za njegovo očuvanje i revitalizaciju do sada za njega nije napisan pravi konzervatorsko-restauratorski projekt. U članku 20. *Zakona o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara* pod obvezama vlasnika kulturnoga dobra piše da je on obavezan: */.../postupati s kulturnim dobrom s dužnom pažnjom, a osobito ga čuvati i redovito održavati; provoditi mjere zaštite utvrđene ovim Zakonom i drugim propisima; o svim promjenama na kulturnom dobru, oštećenju ili uništenju, te o nestanku ili krađi kulturnoga dobra, odmah, a najkasnije sljedećeg dana obavijestiti nadležno tijelo; dopustiti stručna i znanstvena istraživanja, tehnička i druga snimanja, kao i provedbu mjera tehničke zaštite; omogućiti dostupnost kulturnoga dobra javnosti; očuvati cjelovitost zaštićene zbirke pokretnih kulturnih dobara; te izvršavati sve druge obveze propisane ovim Zakonom i drugim propisima./...*²⁰³

Tužna je činjenica da je vlasnik Paromlina Grad Zagreb. Dakle, ne neki pojedinac kome je profit jedino polazište, nego grad, čija je temeljna dužnost štititi tragove vlastite povijesti, ako ne za sebe, onda za buduće naraštaje.

Iako nisu poznati uzroci ravnodušnosti, odnosno sveopće građanske indolencije, dužnost je svake osobe koja je imalo upoznata s poviješću gradnje, korištenja i uništenja Paromlina, upozoriti na njegovo postojanje.

Konzervatorska studija u ovom diplomskom radu nastojala je obuhvatiti sve relevantne informacije o kompleksu Paromlina te dati konzervatorsku koncepciju, kako bi budući istraživači i, nadajmo se, izvođači radova lakše ustanovili što im je činiti.

Ono što je sasvim sigurno, Paromlin više ne može čekati neka druga ili bolja vremena. Ne učini li se nešto, vrlo brzo bi mogao postati hrpa građevnog materijala. Posve je sigurno da Grad ne može financirati nove projekte, koji bi zauvijek ostali ovisni o priljevu gradskog novca. Za početak, zanemarimo vrijednost parcele na kojoj se nalazi jer iako samourušavanje možda i jest najlakši način na Grad riješi problem i kratkoročno nešto i zaradi, postoje i drugi načini koji bi ujedno omogućili i očuvanje povijesne i estetske vrijednosti kompleksa. Prijedlog koji je dâan u ovom diplomskom radu, o prenamjeni Paromlina u spalionicu otpada, možda jest kontroverzan i zahtjeva da se izađe iz uobičajenih okvira razmišljanja, no nije i jedino rješenje. Recimo, Paromlin bi mogao dobiti i stambenu namjenu. Luksuzne bi stanove Grad mogao prodati, a od stanara tražiti ugovornu obvezu o daljnjoj brizi za jedan od

²⁰³ <http://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/271022.html> [14.5.2013.]

najreprezentativnijih primjeraka hrvatske industrijske baštine. No prije svega treba informirati građane.

Osnovni preduvjet za očuvanje „željeznih žila rasprostrtih po zemlji“ (kako ih naziva John Ruskin)²⁰⁴, a među kojima je i Paromlin, svakako je edukacija o industrijskom naslijeđu kao vrijednom segmentu lokalne, nacionalne i univerzalne baštine te njegovom potencijalu za gospodarski razvoj. Osim toga, trebala bi postojati strategija zaštite i upravljanja industrijskim naslijeđem na lokalnoj i državnoj razini. Također, primjena pozitivnih inozemnih iskustava te uključivanje stručne javnosti, zainteresiranih subjekata i organizacija civilnog društva u procese odlučivanja o sadržajnoj prenamjeni lokacija industrijske baštine svakako bi pridonijeli njezinu očuvanju. Vođeni pozitivnim stranim primjerima možemo zaključiti da dobro istražena i dokumentirana industrijska baština vrlo lako može postati i dodatni element turističke ponude, što pridonosi, ne samo očuvanju te baštine, nego i gospodarskom napretku grada i države.

Začudo, unatoč svemu, Paromlin još uvijek stoji i opire se svim crnim prognozama, svim špekulacijama i zubu vremena, no upitno je koliko će još dugo to moći.

Svaki oblik angažmana, od kojih su stručni skupovi i izložbe dobar primjer, pridonose razvoju svijesti među građanima ovoga grada. Svaki oblik razmišljanja pridonosi rješenju problema. Što više ljudi počne razmišljati, to će više ovakvih objekata biti spašeno. Vrijeme je da zaustavimo tu „induciranu komu“ među građanima koji svakodnevno prolaze kraj Paromlina – gledaju ga, a ne vide. Vrijeme je da preuzmemo odgovornost za svoju baštinu.

---

²⁰⁴ Marko Špikić, *Duh u stroju: industrijski krajolici od zaborava do kulta*, Stručni skup: *Industrijska baština: od prepoznavanja do prenamjene*, 11.-12.04.2013., Zagreb, 2013.

8.0. KRONOLOŠKA TABLICA

- **12. lipanj 1862.** - deset zagrebačkih privrednika („Društvo zagrebačkog paro-i umietnog mlina“, koje se nazivalo i „Društvo paro-i Umetnog mlina“, „Društvo paromlina“ ili, ukratko, „Paromlinsko društvo“) formiralo je konzorcij za izgradnju Paromlina. U ime „Društva“ Vatroslav Egersdorfer je zatražio od Graditeljnog i Vatrogasiteljnog odbora grada Zagreba odobravanje građevne dozvole „*glede sagrađenja paromlina uz Ternjansku cestu*“.
- **16. lipanj 1862.** – obavljen komisijski očevid na zemljištu odabranom za gradnju Paromlina.
- **17. lipanj 1862.** – odobrena dozvola za gradnju.
  - izgrađena glavna dvokatna zgrada prema Trnjanskoj cesti prema projektu Janka Jambrišaka.
  - nacrt prigradnje magazinske zgrade J. Jambrišaka
- **1862.** – u „Pozor“-u, broj 265, objava uprave zagrebačkog Paromlina o početku poslovanja.
- **rujan 1862.** – konzorcij paromlinskog društva u Beču nabavio tri parna kotla za pogon zagrebačkog Paromlina.
- **10. listopada 1862.** – kotlovi su prema propisima bili kod policijske direkcije u Beču komisijski pregledani i žigosani čime je ovaj Paromlin postao najveći i najmoderniji u zemlji.
- **29. studeni 1862.** – izdana obrtnica.
- **veljača 1863.** – Paromlin započeo s redovnom proizvodnjom.
- **1863.** – sagrađena nova dvokatna zgrada glavnog skladišta i presvođen podzemni kanal, zbog kojega je došlo do spora sa susjednim vlasnikom zemljišta, koje je uprava Paromlina zatim otkupila.
- **1864.** – Paromlin je s velikim uspjehom prikazao proizvode na Prvoj gospodarskoj izložbi u Zagrebu.
  - nadograđuje se tridesetmetarski dimnjak.
- **1865.** – Paromlin je s velikim uspjehom prikazao proizvode na izložbi filijale K.k.Steierm Landwirtschafts Gesellschaft u Mariboru.
- **1867.** – Paromlin je s velikim uspjehom svoje proizvode prikazao na izložbi u Parizu (Exposition universellea Paris), gdje su proizvodi zagrebačkog Paromlina svrstani u

grupu I kao i proizvodi velikog mlina iz Budimpešte, koji se ubrajao među prve na svijetu.

- **studeni 1872.** - neimenovani „koncesionari“ su putem dnevnih novina uputili poziv na supskripciju dionica zagrebačkog Paromlina što znači da je trebao postati dioničarsko društvo.
- **14. lipanj 1873.** – stvoreno je dioničko društvo s temeljnom glavnicom od 500.000 forinti koje je postalo vlasnikom *Kraljevskog Povlašćenog zagrebačkog parnoga i umjetnog mlina*.
  - Paromlin je svoje proizvode s velikim uspjehom prikazao na izložbi u Beču (Weltaustellung Wien).
- **6. srpanj 1876.** – Kraljevski povlašteni zagrebački parni i umjetni mlin kao poduzeće je na osnovu sudske *odluke* br. 2692 upisano u Registar I. str. 52 društvenih tvrtki Trgovačkog suda u Zagrebu (FI-3227/33-28).
  - dioničkom društvu odobrena dozvola za gradnju pobočne željezničke pruge koja je povezivala Paromlin sa žakanjsko-zagrebačkom željeznicom.
- **1878. – 1880.** – projekt Janka Jambrišaka za prizemnu prigradnju za stanovanje, staje, komore i jednokatnu zgradu magazina.
- **1882.** – izgrađen je magazin i jednokatnica na sjevernoj strani prema željezničkoj pruzi čime se tvornički četverokut gotovo zatvorio pa je služio kao sjeverno pročelje prema gradu.
- **1885.** – Paromlin je s velikim uspjehom prikazao proizvode na izložbi u Budimpešti (Orszagosat alanos kiallitas Budapesten).
- **16. listopada 1886.** – Paromlin dobiva vlastitu električnu rasvjetu što je svakako značajna činjenica, ako se uzme u obzir da je grad Zagreb dobio javnu električnu rasvjetu tek 6. studenog 1907. godine.
- **1888.** – radnici se osiguravaju za slučaj nezgode.
  - Paromlin je s velikim uspjehom prikazao proizvode na izložbi u Bruxellesu (Exposition Internationale a Bruxelles).
- **1889.** – uprava je nabavila novi parni stroj.
- **1891.** – Paromlin je s velikim uspjehom prikazao proizvode na Jubilarnoj izložbi Hrvatsko-slavonskoga gospodarskoga društva u Zagrebu. Ban Dragutin Khuen-

Héderváry svečano ju je otvorio 15. kolovoza, a 15. listopada zaključio ju je Ljudevit pl. Vukotinović, predsjednik izvršnog izložbenog odbora.

- **1895.** – 16. listopada izlazi tekst Josipa Glesingera u časopisu *Obrtnik* koji dokazuje veliki ugled paromlinskog kompleksa.
- **1895. - 1905.** – građevni radovi izvršeni su prema projektu graditelja Gjura Carneluttija. Podigao je jednokatnu upravnu zgradu na uglu Trnjanske ceste i Koturaške ulice s pročeljem ukrašenim detaljima od opeke, a koja je ujedno i jedini sačuvani objekt iz prve faze izgradnje kompleksa te nadogradnju samoga mlina. Administrativna zgrada je pritom potpuno preuređena i nadograđena.
- **1896.** – Paromlin je s velikim uspjehom prikazao proizvode na Milenijskoj izložbi kraljevine Ugarske.
- **1900.** – izgrađeno jedno skladište uz Paromlinsku cestu.
- **listopad 1902.** – odluka uprave Paromlina da prema projektu Gjura Carneluttija produlji glavnu zgradu Paromlina za 18 metara prema jugu i dobivene prostorije upotrijebi za skladište površine 5.500 m².
 - zapisnik o komisijskom očevidu u kojem saznajemo ponešto i o staroj glavnoj zgradi Paromlina.
- **travanj 1903.** – dovršena je izgradnja peterokatne skladišne zgrade uz samu zgradu mlina.
- **travanj 1904.** – arhitekti Hönigsberg i Deutsch nadogradili drugi kat na postojećem jednokatnom spremištu prema Trnjanskoj cesti.
- **25. svibanj 1906.** – katastrofalni je požar prekinuo proizvodnju na dulje vrijeme i uništio ne samo mlin, nego i prepuna skladišta pšenice i brašna.
- **9. srpnja 1906.** – Kraljevski povlašteni zagrebački paro i umjetni mlin zamolio je podneskom građevinsku dozvolu za dogradnju požarom uništenog mlina uz Trnjansku cestu.
- **12. kolovoza 1907.** – Gradsko poglavarstvo odobrilo gradnju.
- **1907.** - gradnja potpuno novog kompleksa „Kraljevskog povlaštenog zagrebačkog parnog i umjetnog mlina“. Projektanti i izvođači su atelje i građevinsko poduzetništvo Hönigsberg & Deutsch, voditelj projekta je Ivo Štefan
- **1908.** – s južne strane istočni trakt zaključuje armiranobetonski silos izgrađen prema projektu Josipa Dubskog koji je autor i amiranobetonskog krova mlina, izgrađenog

kao osiguranje od požara, zatim svih struktura između katova te skladišta s metalnom konstrukcijom.

- **1911.** - poduzeće „Kalda i Štefan, arhitekti i graditelji“ izgradilo je prizemnu zgradu poslovnice.
- **1916.** – izvedeno trokatno skladište i sušiona, a Lav Kalda i Ivan Štefan su prema nacrtima bečke tvrtke H.R. Heinicke izveli i novi paromlinski dimnjak visok 45 metara.
- **1921.** - izgrađena je, prema nacrtima arhitekta Janka Holjca, na sjevernom rubu paromlinskog kompleksa, uz Koturašku ulicu, stambena jednokatnica s mansardnim stanovima, a Kalda i Štefanu je odobrena dozvola za dogradnju poslovnice uz Trnjansku cestu.
- **1922.** - Holjac toj zgradi, na južnoj strani, dograđuje niz prizemnih zgrada od opeke koje nisu služile stanovanju te mu je odobrena građevinska dozvola za adaptaciju postojeće prizemnice na Trnjanskoj cesti 1 u mesnicu.
- **1925.** - izbija novi požar u zgradi skladišta pri čemu su izgorjeli prvi i drugi kat.
- **1926.** - građevno poduzeće Pionir d. d. radi krov na jednokatnom spremištu (Trnjanska cesta 2).
- **1928.** - građevno poduzeće Pionir d. d. gradi ogradni zid prema Trnjanskoj cesti.
- **30. prosinca 1939.** - odobrena građevinska dozvola za gradnju trokatne zgrade-postavnice na Koturaškoj cesti za koju je nacrt napravio R. Lunczer.
- **1945.** - Paromlin dolazi u vlasništvo Žitokombinata (Stvaranjem nove države FNRJ i slijedom novih zakona imovina Društva je nacionalizirana. Brisanje Društva provedeno je 22. lipnja 1946. u Registru XI. društvenih tvrtki Trgovačkog suda u Zagrebu (str. 265., Fi-3227/33-28).
- **24. srpnja 1953.** - Zagrebački paromlin „8. maj“ zatražio je odobrenje građevinske dozvole za gradnju bazena na Koturaškoj cesti 1 „u svrhu sprovođenja vatro-sigurnosnih mjera“, koju je i dobio godinu dana kasnije.
- **17. studenog 1954.** – odobrena građevinska dozvola kojom se kotlovnica i strojarnica (temeljena na projektu arhitektonskog ureda Žerjavić) potpuno obnavljaju i pretvaraju u svlačionice, urede i stubišta.
- **1960.** – gradnja velikog skladišta s lučnom drvenom konstrukcijom.

- **1974.** - Lelja Dobronić u IV. svesku zbornika *Iz starog i novog Zagreba* piše tekst *Zgrade i pogoni nekih zagrebačkih tvornica devetnaestog stoljeća u očima suvremenika* te cijeli odlomak posvećuje povijesti nastanka Paromlina.
- **1976.** - Ljiljana Šepić piše magistarski rad pod naslovom *Počeci razvoja industrijske arhitekture u Zagrebu* te posvećuje jedno poglavlje Paromlinu i njegovoj lokaciji, tipu, konstrukciji i oblikovnom rješenju.
- **23. veljače 1980.** Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture u Zagrebu Paromlin stručno valorizira i zaštićuje, donoseći prijedlog *Zaštite i osnovne programske koncepcije buduće namjene*.
- **14. ožujka 1980.** Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture u Zagrebu donosi rješenje o preventivnoj zaštiti Paromlina kao spomenika kulture, odnosno spomenika industrijske arhitekture, predlažući koncept prenamjene u Dom radničkog pokreta i revolucije odnosno stalnu izložbu – *Zagreb našeg vremena*.
- **1983.** - Ljiljana Šepić u časopisu *Čovjek i prostor* piše članak *Pregled industrijske arhitekture u Zagrebu do 1918.*, a među kojima je i Paromlin.
- **1985.** - izrađena konzervatorsko-urbanistička dokumentacija za izradu PUP-a tadašnjeg Trga revolucionara, odnosno prostora na kome se nalazi i paromlinski kompleks.
  - na prezentaciji kolekcije Muzeja suvremene umjetnosti u Jezuitskom samostanu, pod nazivom *U susret Muzeju suvremene umjetnosti*, a u sklopu tridesete obljetnice zagrebačke Galerije suvremenih umjetnosti javlja se ideja Josipa Stošića te ravnatelja Galerije suvremene umjetnosti, Davora Matičevića o smještanju Muzeja u Paromlin. Raspisan je anketni arhitektonski natječaj za idejno rješenje, časopisa *Čovjek i prostor* te Galerije suvremenih umjetnosti.
- **1986.** - raspisan natječaj za spomenik Josipu Brozu Titu i uređenje Trga Revolucionara u „multimedijalni centar“ na kojem pobjeđuje Natječajni projekt *Memorijalnog kompleksa Josip Broz Tito* arhitektonskog studija Penezić i Rogina.
- **1988.** - dan prije katastrofalnog požara održan je sastanak na kome je odlučeno „*da bi u Paromlinu, kada pogoni presele u Resnik, trebalo smjestiti Arhiv*“.
- **8. ožujka 1988.** - zgradu Paromlina zahvaća jedan od najvećih požara u Zagrebu nakon Drugoga svjetskog rata, u kojem je uništena cijela zgrada mlina osim njenih vanjskih zidova.

- **20. travnja 1988.** - građevinski institut izrađuje Studiju o upotrebljivosti zidova objekta Paromlin, prema kojoj „*nagorjeli zidovi ugrožavaju okolinu pa se trebaju srušiti*“.
- **15. travnja 1990.** - Regionalni zavod donosi *Prethodnu dozvolu za rušenje objekta mlina*, na zahtjev ondašnjeg vlasnika Paromlina – Žitokombinata.
- **29. studenog 1990.** - Regionalni zavod ponovno donosi *Rješenje o rušenju Paromlina*, a donošenjem PUP-a tadašnjega Gradskog sekretarijata za prostorno uređenje, komunalne poslove, promet i veze, predviđa se i potpuno uklanjanje ne samo izgorjele zgrade nego i cijelog kompleksa.
- **prosina 1990.** - Grad je u Vjesniku raspisao „*Natječaj za financiranje pripreme građevinskog zemljišta na novom trgu grada Zagreba*“, čime je zapravo pokušao rasprodati zemljište na kojem je Paromlin. Reakcijom tadašnjeg Zavoda za zaštitu spomenika kulture rušenje je spriječeno.
- **1991.** - Slavko Dakić, predstojnik tadašnjeg Zavoda za planiranje razvoja i zaštitu okoliša, ponovno pokreće pitanje prenamjene Paromlina, koji je tako postao najizgledniji kandidat, ne samo za Muzej suvremene umjetnosti ili Državni arhiv, nego i Muzičku akademiju te središnji nacionalni kongresno-kulturni centar pod nazivom „Paromlin-Lisinski“, koji bi bio pokretački pogon zagrebačkog središta za XXI. stoljeće.
  - Provedbeni plan uređenja Trga revolucionara - nije donesen
- **1992.** - ideja o smještanju Muzeja suvremene umjetnosti u Paromlin prerasta u *Akciju Paromlin MSU*, a prema projektu arhitekta Ivana Crnkovića (1991.), za koji je dobio i prestižnu arhitektonsku nagradu Shinkenchik.
- **1995.** - održan međunarodni seminar *Okviri metropole*, koji se bavio urbanim prostorom uz prugu, a koji su organizirali Berlage institut iz Amsterdama i Gradski zavod za planiranje iz Zagreba.
- **lipanj 1998.** - Inicijativa da se Paromlin pretvori u Muzej suvremene umjetnosti trajno je otklonjena u trenutku kada Skupština grada prihvća regulacijski plan Središća u Novom Zagrebu kao lokacije za gradnju Muzeja.
- **1998.** - objavljen oglas kojim Klara-Zagreb, dioničko poduzeće za preradu i promet žitarica u suradnji s većinskim vlasnikom, Hrvatskim mirovinskim osiguranjem, upućuje poziv na natječaj zainteresiranim ulagačima za gradnju poslovnog objekta, na oko 70.000 m² prostora izgorjelog Paromlina. U javnosti se tada pojavio program

luksuznih hotela Marriott koji svoje hotele smještaju u historicistička zdanja povijesnih jezgara gradova, a koji bi isto učinio i s Paromlinom.

- Krešimir Galović piše članak pod naslovom *Zagrebački parni i umjetni mlin*, u časopisu *Čovjek i prostor*.

- **1999.** - Tihomir Milovac, Krešimir Dolenčić (ravnatelj DK Gavella) i Vinko Grubišić (ravnatelj OTV-a) predlažu prenamjenu Paromlina u multimedijски centar koji bi uključivao paviljon suvremene umjetnosti, Hrvatski filmski institut, kazalište i dijelove Sveučilišta.
- **30. prosinca 1999.** - raspisan natječaj za uređenje tzv. Trga domovinske zahvalnosti, prostora na čijem se sjeveroistočnom rubu nalazi paromlinski kompleks. Natječaj je raspisalo Gradsko poglavarstvo, a provoditelji su bili Udruženje hrvatskih arhitekata i Društvo arhitekata Zagreba. Izradio ga je Gradski zavod za planiranje razvoja grada i okoliša, no poučen iskustvom PUP-a, natječajem „fizički“ ne ulazi u prostor kompleksa Paromlina. Pristigli radovi nisu zadovoljili kvalitetom.
- **krajem 1990-tih** - Aleksandra (Saša) Broz na ostacima Paromlina postavila kazališnu predstavu *Salomé* Oscara Wildea.
- **23. ožujka 2000.** - Prijedlog GUP-a, što ga je iznio Gradski zavod za planiranje razvoja Grada i zaštitu okoliša, a u suradnji s Gradskim zavodom za zaštitu spomenika kulture i prirode, zaključuje: „[...]s obzirom na opseg, vrstu i karakteristike nepokretnih kulturnih dobara, prostor Trnja, odnosno Paromlin, ušao je u tzv. „B“ područje, koje pokriva prošireni prostor prve kontaktne zone povijesne urbane cjeline grada na koju se proteže ukupan režim zaštite registriranog spomenika kulture“.
- **2. studenog 2000.** - Krešimir Galović u časopisu *Vijenac* piše tekst pod naslovom *Kraljevski povlašteni zagrebački parni i umjetni mlin, Od zaštićenog spomenika kulture do simbola nekulture*.
- **2001.** Izlazi Zbornik *Grad za 21. stoljeće* u kojemu je i tekst Krešimira Galovića o zagrebačkom Paromlinu.
  - Krešimir Galović 27. prosinca u časopisu *Vijenac*, objavljuje tekst naslova *Stari prostori – nove dimenzije: Industrijska arhitektura za postindustrijsko doba*.
  - Ljiljana Šepić, u časopisu *Kaj*, piše članak *Industrijska arhitektura nagodbenog razdoblja u Zagrebu*, u kojem se bavi i zagrebačkim Paromlinom.

- u Paromlinu prezentiran dio izložbe *The Baltic times*, rad Letonca Olegsa Tillbergsa *Formula X*. Riječ je o sovjetskom borbenom zrakoplovu MIG 27 koji je postavljen u hermetički zatvoren stakleni kubus ispunjen dimom, dok krila i rep aviona vire van iz njega.
- u Paromlinu predstavljena izložba *Dvije poruke*, Dalibora Martinisa,
- u Paromlinu održana međunarodna izložba ženske fotografije *Ženska soba-ženski pogled* u organizaciji ULUPUH-a.
- **2002.** – na gornjem katu Paromlina kao dio izložbe *Here Tomorrow*, prezentiran projekt Sanje Iveković, *My Name is Nermina Zildžo*.
  - Konzervatorska dokumentacija za detaljni plan uređenja Paromlina
- **2004.** - Krešimir Rogina u knjizi *Jutarnji ogledi o arhitekturi* piše tekst o zagrebačkom Paromlinu.
- **24. svibnja 2004.** – Paromlin je upisan u Registar kulturnih dobara RH pod rednim brojem 1533 (Klasa: UP/I-612-08/02-01/498) kao povijesni i građevinski sklop. Konzervatorsku je dokumentaciju izrađivala grupa autora GZZSKP-a, Odjela za istraživanje i planiranje: Aleksander Laslo, dipl. ing. arh.; Ankica Nišević, dipl. ing. arh., i Hrvoje Vrsalović, dipl. ing. arh.
- **2005.** - U *Programu mjera za unapređenje stanja u prostoru Grada Zagreba* za razdoblje 2005. – 2009. spominje se važnost zagrebačkog Paromlina kao projekta te njegov mogući turistički potencijal.
- **2006.** – Paromlin bio tema natječaja *Revitalizacija i prenamjena urbanih prostora* Europanovog ciklusa E8, a koji je provela udruga Europan Hrvatska, članica nacionalnih organizacija sa sjedištem u Parizu. Prvu nagradu dobio je rad *Paromlin City²* čiji je voditelj tima bio Tom Cortoos iz Belgije.
- **2007.** - Goran Arčabić, u časopisu *Informatica museologica* piše tekst *Zagrebačka industrijska baština u registru kulturnih dobara Republike Hrvatske – pregled, stanje, potencijali* te jedan odlomak posvećuje zagrebačkom Paromlinu.
- **18. listopada 2007.** - Goran Arčabić na portalu *liderpress.hr* piše tekst pod naslovom *Industrijska baština na nišanu investitora*.
- **2009.** - Zrinka Paladino, u Godišnjaku zaštite spomenika kulture Hrvatske objavljuje tekst *Zaštita zagrebačke industrijske baštine izradbom konzervatorskih elaborata Gradskoga zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirode u Zagrebu*, u kojem govori i o Paromlinu.

- Paromlin bio i u sklopu ideje o Centru za nezavisnu kulturu i mlade.
- **2010.** - izložba studentskih radova o konverziji paleoindustrijskih kompleksa u Zagrebu. Igor Bosiljevac, tada student uključen u ovaj program, iznio je utopijsku viziju Paromlina kao multifunkcionalnog kulturnog centra, kompleksa međusobno povezanih paviljona.
- **29. siječnja 2010.** - Željka Raić radi intervju s Goranom Arčabićem te ga objavljuje na portalu *pogledaj.to* pod naslovom *Intervju: Goran Arčabić o industrijskoj baštini*.
- **16. veljače 2010.** – u časopisu Nacional izlazi članak *Propadanje industrijske baštine - slučajnost ili namjera?*
- **7. srpnja 2010.** - Barbara Matejčić, na portalu *pogledaj.to* objavljuje tekst *Propale milijunske investicije*.
- **17. srpnja 2010.** Irena Bosnić i Danko Stjepanović snimaju kratki video uradak *Kriza spašava Paromlin*
- **studeni 2010.** - arhitektonski časopis Oris uz suglasnost grada Zagreba i ekskluzivno pokroviteljstvo tvrtke DuPont raspisuje natječaj *Changing The Face*. Prva nagrada dodijeljena je timu NFO d.o.o., Kati Marunici i Nenadu Ravniću koji predlažu prenamjenu paromlinskog kompleksa u golemo javno kupalište uz koje je i shopping centar, uređen park, parkiralište, muzej i drugi sadržaji.
- **2011.-2013.** - Paromlin obuhvaćen Razvojnomo strategijom Grada pod nazivom *ZagrebPlan 2011.-2013.*, koja ima za cilj pridonijeti uspješnom i učinkovitim upravljanju razvojnim projektima. Tim bi se planom prostor poput Paromlina razmatrao i kao moguća lokacija tzv. zagrebačkog kreativnog klastera.
- **2011.** - Grad Zagreb sugerirao da se pitanje Paromlina i cijelog poteza može riješiti uz pomoć javno-privatnog partnerstva. Tada se spominjao iznos od čak milijardu kuna, za koliko bi prodao objekt i zemljište stranom investitoru čiji bi zadatak bio, prema tadašnjim zamislima, taj iznos uložiti u obnovu kompleksa.
  - javlja se i ideja prenamjene Paromlina u Trokutov Antimuzej s inventivnim postavom kao svojevrsnom svjetskom atrakcijom.
  - u međuvremenu, grad je odlučio dotjerati prostor Paromlina kako bi i tako privukao potencijalne investitore te je pritom otvoreno i javno parkiralište.

- **26. svibnja 2011.** - Goran Arčabić, u Društvu arhitekata Zagreba održava predavanje o projektu *Zagrebačka industrijska baština: povijest, stanje, perspektive* na kojem spominje i Paromlin.
- **31. svibanj 2011.** - Nina Ožegović radi intervju sa Snješkom Knežević te ga objavljuje pod naslovom *Zaštitnica industrijske baštine: Gredelj i Paromlin zaslužuju da budu središte metropole* u časopisu Nacional.
- **21. lipnja 2011.** - Martina Kalle, na portalu *limun.hr* objavljuje tekst *Oživljavanje zagrebačke industrijske baštine, Dok Paromlin stoji i dane broji*.
- **4. ožujka 2012.** - [Andrew Norris](#) snima kratki video uradak na engleskom jeziku pod naslovom *City stories 2–Paromlin*.
- **svibanj 2012.** – u Paromlinu je gorjelo 40 metara četvornih smeća u prizemlju zgrade.
- **2013.** - pod težinom snijega urušio se južni zid zgrade mlina i transmisije.
  - u ožujku Gradski ured za strategijsko planiranje i razvoj Grada Zagreba izdaje konzervatorski elaborat „P A R O M L I N 2 0 1 3., povijesni pregled, prostorno planska dokumentacija, provedeni natječaji, projektne ideje – izbor i okvirne smjernice“ autora: Ive Bedenko, dipl.ing.arh., Vladimira Beštaka, građ.teh., Karoline Bui, dipl.ing.arh., dr.sc. Stjepana Kelčeca - Suhovca, dipl.ing.prom., Romane Kunej, struč.spec.ekonomije, Aleksandra Lasla, dipl.ing.arh., mr.sc. Mirne Meštrović, dipl.ing.arh., Sonje Sočivice, dipl.ing.arh., Nives Škreblin, dipl.ing.arh., Jadranke Veselić Bruvo, dipl.ing.arh. i Roberta Vojnića, dipl.ing.geogr.
  - Elaborat: *Glavni i izvedbeni projekt konsolidacije, ojačanja i prostorne stabilnosti dijelova nosive konstrukcije - dimnjak i kotlovnica* te Projektantski troškovnik za fazu projekta - *Glavni i izvedbeni projekt konsolidacije, ojačanja i prostorne stabilnosti dijelova nosive konstrukcije - dimnjak i kotlovnica*. Autor i projektant glavnog i izvedbenog projekta konsolidacije, ojačanja i prostorne stabilnosti dijelova nosive konstrukcije Paromlina s troškovnikom je profesor Egon Lokošek
  - Novo urušavanje Paromlina (studen 2013.). Srušio se velik dio zida zgrade mlina.
- **2014.** - Prijedlog prenamjene Paromlina u Vojni muzej i Spomenik domovini

9.0. POPIS ARHIVSKE GRAĐE I LITERATURE

9.1. Popis literature

a) autorski tekstovi

- Arčabić, Goran, *Zagrebačka industrijska baština u registru kulturnih dobara Republike Hrvatske – pregled, stanje, potencijali*, u: *Informatica museologica*, broj 1/2, Zagreb, 2007., str. 22-29
- Bagarić, Marina, *Povijest, stanje, perspektive*, u: *Čovjek i prostor* 1-4, 2010., str. 50
- Beckmann, Poul; Bowles, Robert, *Structural aspects of building conservation*, Oxford: Elsevier Butterworth-Heinemann, 2004., str. 188-266
- Bedenko Iva, dipl.ing.arh., Vladimir Beštak, građ.teh., Karolina Bui, dipl.ing.arh., dr.sc. Stjepan Kelčec Suhovec, dipl.ing.prom., Romana Kunej, struč.spec.ekonomije, Aleksander Laslo, dipl.ing.arh., mr.sc. Mirna Meštrović, dipl.ing.arh., Sonja Sočivica, dipl.ing.arh., Nives Škreblin, dipl.ing.arh., Jadranka Veselić Bruvo, dipl.ing.arh., Robert Vojnić, dipl.ing.geogr., *P A R O M L I N 2 0 1 3., povijesni pregled, prostorno planska dokumentacija, provedeni natječaji, projektne ideje – izbor i okvirne smjernice*, Gradski ured za strategijsko planiranje i razvoj Grada Zagreba, 3./2013., URL: http://www.zagreb.hr/UserDocsImages/PAROMLIN_elaborat_final.pdf [1.5.2013.]
- Bičanić, Rudolf, *Razvoj industrije u Zagrebu*, u: *Zbornik Iz starog i novog Zagreba*, I. svezak, Zagreb, 1957., str. 266-269
- Bičanić, Rudolf, *Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji (1750.—1860.)*, .Zagreb, 1951., str. 413
- Blažina, Zdravko (ur.), *Zagreb, jučer, danas, sutra*, I. dio, Zagreb, Grafički zavod Hrvatske, 1965., str. 167, 296
- Boito, Camillo, *Il Castello medioevale all'Esposizione di Torino*, u: *Nuova antologia*, 2 serija, sv. 47 (77), fasc. XVIII, str. 250-270
- Budisavljević, Boško, *IMATI ILI BITI*, u: *Čovjek i prostor*, 7-8, 1994., Zagreb, str. 6
- [14.5.2013.]
- Despot, Miroslav, *Industrija Zagreba u drugoj polovici XIX. stoljeća*, u: *Zbornik Iz starog i novog Zagreba*, V. svezak, Zagreb, Muzej grada Zagreba, 1974., str. 165-175;

- Despot, Miroslav, *Privreda Hrvatske XVII. – XIX. stoljeća*, Izbor građe, Zagreb, 1957., str. 85 - 90
- Dobronić, Lelja, *Zagrebački graditelj Janko Jambrišak*, Muzej grada Zagreba, Zagreb, 1959., str. 6, 32-36
- Dobronić, Lelja, *Zagrebački arhitekti Hoenigsberg i Deutsch*, Zagreb, 1965., str. 7,8
- Dobronić, Lelja, *Zgrade i pogoni nekih zagrebačkih tvornica devetnaestog stoljeća u očima suvremenika*, u: Zbornik *Iz starog i novog Zagreba*, IV. svezak, Zagreb, 1974., str. 225-240
- Doklešić, Borislav, *PAROMLIN - Zagrebački program za Europan 8*, u: Čovjek i prostor, Br. 1-2 2006. (620-621), Godina 2006., Zagreb, str. 6-13
- Dumbović-Bilušić, Biserka, *Stanje i mogućnosti zaštite industrijske baštine u Hrvatskoj*, Stručni skup: *Industrijska baština: od prepoznavanja do prenamjene*, 11.-12.04.2013., Zagreb, 2013.
- Dvořák, Max, *Katechismus der Denkmalfpflege*, Wien [1916.] (hrvatski prijevod: Katekizam zaštite spomenika, *Pogledi* 18/3-4, Split, 1988., str. 793-820)
- Elezović, Nadežda, *Gospodarenje industrijskim nasljeđem*, Rijeka, povijesno prometno raskršće Mediterana i Europe, 3. međunarodni skup o industrijskoj baštini, Rijeka, Vijećnica Grada Rijeke 12.-13.10.2007., u: Kvartal IV, Zagreb, 2007., str. 54,
- Feletar, Dragutin, *Razvojna razdoblja industrije Zagreba*, u: Geografski horizont, broj 40/2, Zagreb, Hrvatsko geografsko društvo, 1994., str. 98-105
- Föhl, Axel, *predavanje u Muzeju grada Zagreba (MGZ) u sklopu putujuće Izložbe „Nova namjena starih industrijskih građevina“ Radne grupe za zaštitu industrijskih spomenika SR Njemačke, 12. travanj 2011.*, u: katalog izložbe: *Nova namjena starih industrijskih građevina : četrdeset godina zaštite industrijskih spomenika u Njemačkoj* : dodatak katalogu izložbe [ur. Goran Arčabić; prijevod na hrvatski jezik: Iva Prosoli], Zagreb, Muzej grada Zagreba, 2011.
- Föhl, Axel, *Zakoni o zaštiti povijesnih spomenika u Njemačkoj i industrijska baština*, u: Stručni skup „*Budućnost zagrebačke industrijske baštine*“, u: program i sažeci, MGZ, 15.-17.4. 2010., str. 14
- Galović, Krešimir, *Kraljevski povlašteni zagrebački parni i umjetni mlin*, u: Zbornik *Grad za 21. stoljeće*, [ur. Mirjana Goršić], Karlovac, Naklada Društva arhitekata, građevinara i geodeta, 2001.a, str. 255-275

- Galović, Krešimir, *Zagrebački parni i umjetni mlin*, u: Čovjek i prostor, br. 3-4, godina XLV, Zagreb, 1998., str. 52
- Galjer, Jasna, *Industrijska arhitektura u Hrvatskoj u drugoj polovini 19. stoljeća*, u: *Historicizam* (katalog izložbe), Zagreb, Muzej za umjetnost i obrt, 2000., sv.1, str. 139
- Glesinger, Josip, *Spomen-spis prigodom prev. Boravka Nj. Vel. Kralja dana 14., 15. i 16. listopada 1895.*, Zagreb, 1895., str. 95-98
- Goss, Vladimir Peter, *Istraživanje i očuvanje hrvatske spomeničke baštine i inducirana malodušnost*, u: *Zbornik II. kongresa hrvatskih povjesničara umjetnosti 27.-29. travnja 2006.* (ur. Irena Kraševac), Zagreb, Institut za povijest umjetnosti, 2007., str 412
- Hobsbawm, Eric John, *Doba ekstrema*, Zagrebačka naklada, Zagreb, 2009., str. 14
- Kampuš, Ivan i Karaman, Igor, *Tisućljetni Zagreb: od davnih naselja do suvremenog velegrada*, Zagreb, Školska knjiga, 1994., str. 198-201
- Karač, Zlatko, *Muzej suvremene umjetnosti u Zagrebu: Natječaj časopisa „Čovjek i prostor“ i Galerije suvremene umjetnosti: Preludij za jedanaest crtača*, u: Čovjek i prostor, br. 11, Zagreb, 1986., str. 18
- Karač, Zlatko, *Priča o promašaju: Uz izložbu idejnih projekata za budući Muzej suvremene umjetnosti u Zagrebu*, u: *Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske*, broj 1/2, Zagreb, 1987., str. 42-43
- Karaman, Igor, *Industrijalizacija građanske Hrvatske 1800 – 1941.*, Zagreb, Naprijed, 1991., str. 271
- Katalog izložbe *Nova namjena starih industrijskih građevina: četrdeset godina zaštite industrijskih spomenika u Njemačkoj : dodatak katalogu izložbe s prijevodom tekstova na hrvatski jezik / autor izložbe, koncept i redaktura: Axel Föhl; [ur. Goran Arčabić ; prijevod na hrvatski jezik: Iva Prosoli]*, Zagreb, Muzej grada Zagreba, 2011., str. 5, 6
- Katalog izložbe *Izložba studentskih radova prenamjene paleoindustrijskih kompleksa u Zagrebu* [ur. Iva Prosoli], Zagreb, Muzej grada Zagreba, 2010.
- Knežević, Snješka, *Industrijska baština i postindustrijski identitet*, u: *Zagreb: grad memorija_art*, Zagreb, Meandar Media, 2011., str. 209-225
- Knežević, Snješka, *Urbanistički razvoj gradova kontinentalne Hrvatske u XIX. stoljeću*, u: *Zbornik 1. Kongresa hrvatskih povjesničara umjetnosti: Institut za povijest umjetnosti*, Zagreb, 15.-17. 9. 2011. (ur. Milan Pelc), Zagreb, Institut za povijest umjetnosti, 2004., str. 107, 108

- Knežević, Snješka, *Zagreb u središtu*, Zagreb, Barbat, 2003., str. 173-175
- Kolacio, Zdenko, *Idejno urbanističko rješenje Trnja*, u: Čovjek i prostor, br. 157, Zagreb, 1966., str. 2-3
- Kostrenčić, Alan, *U potrazi za izgubljenim gradom*, u: Čovjek i prostor, Broj 1-2, Zagreb, 2006., str. 34-37
- *Kultura znači sve*, Strategija razvoja kulture u gradu Zagrebu, ur. Daniela Angelina Jelinčić. Savjet za kulturu Go SDP, Zagreb, 2011., str. 15
- Laslo, Aleksandar, *Prolog: Bilješke o Petrinjskoj ulici*, u: Čovjek i prostor, br. 1-2, godina XLV, Zagreb, 1998., str. 23
- Laslo. A., Nišević, A., Vrsalović, H., *Konzervatorska dokumentacija Gradskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirode o paromlinskom kompleksu*, Zagreb, Gradski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode, 2002.
- Lisac, Andrija-Ljubomir, *Mlinarstvo Zagreba od najstarijih vremena do početka XX. stoljeća*, u: *Zbornik Historijskog zavoda Jugoslavenske akademije*, vol. VIII, Zagreb, 1977., str. 245-256
- Lisac, Andrija-Ljubomir, *Pekarstvo i mlinarstvo Zagreba : monografija*, Žitokombinat, Zagreb, 1977., str. 290-362, 453-462
- Marasović, Tomislav, *Aktivni pristup graditeljskom nasljeđu*, Sveučilište u Splitu : Društvo konzervatora Hrvatske : Arhitektonski fakultet Sveučilišta, Split, 1985., str. 12-13
- Marinković, Ana, *Tko je mjerodavan za taj problem*, u: Čovjek i prostor, br. 3-4, godina XLV, Zagreb, 1998., str. 53, 54
- Marinović, Marijana, *Industrijska baština u nastavi povijesti*, u: *Povijest u nastavi*, br. 15 (1), Zagreb, 2010., str. 8
- Marjanić, Suzana, *Art intervention in industrial cultural heritage or, how does socially useful art come about?*, u: *Narodna umjetnost* 48/1, Zagreb, Institute of Ethnology and Folklore Research, 2011, str. 42,43
- Maroević, Ivo, *Sadašnjost baštine*, Društvo povjesničara umjetnosti SR Hrvatske, knjiga XXXVI, Zagreb, 1986., str. 78-89, 205
- Maruševski, Olga, *Iz zagrebačke spomeničke baštine*, Zagreb, Matica hrvatska, 2006., str. 21

- Mihalinec, Magdalena, *Povijest i transformacije Tvornice Koža u Gliptoteku HAZU*, u: Stručni skup „Budućnost zagrebačke industrijske baštine“, program i sažeci, MGZ, 15.-17.4. 2010., str. 19, 20
- Mihočinec, Zdravko, *Intervju s Davorom Matičevićem*, u: *Kontura*, br. 2, Zagreb, 1991., str. 4-7
- Mrduljaš, Maroje, *Aktivacije – mapiranje naseljavanja napuštenih prostora u javne svrhe*, u: *Život umjetnosti*, Stanje promjene, br. 87, Zagreb, 2010., str. 88
- Paladino, Zrinka, *Zaštita zagrebačke industrijske baštine izradbom konzervatorskih elaborata Gradskoga zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirode u Zagrebu*, u: *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, broj 33/34, Zagreb, 2009./2010., str. 147-149, 170
- Panić, Velimir, *Ako grad za pet dana ne pokrene sanaciju Paromlina, mi ćemo preuzeti njegovu zaštitu*, u: *Jutarnji list*, 12. veljače 2013., str. 20
- Petzet, Michal, *Principles of Monument Conservation (Principes de la Conservation des Monuments Historiques)*, ICOMOS, Nationalkomitee der Bundesrepublik Deutschland, 1999., str. 11-33
- Radović Mahečić, Darja, *Graditeljska obitelj Carnelutti (1879.–1947.)*, Radovi Instituta za povijest umjetnosti, Zagreb, 2009., str. 327
- Rogina, Krešimir, *Jutarnji ogledi o arhitekturi*, Zagreb, Meandar, 2004., str. 301-306,
- Slukan Altić, Mirela, *Morphological and Functional Change in Zagreb Lower Town (Donji Grad) 1862-1914, Based on Cadastral Sources*, u: časopis *Prostor*, br. 14, Zagreb, 2006., str. 6-8
- Smokvina, Miljenko, *Industrijska baština u Hrvatskoj : sadašnji trenutak, perspektive i mogućnosti očuvanja* / Miljenko Smokvina., Seminar „Industrijska baština u nastavi povijesti“, Rijeka, 11.-13.3.2009. , u: *Povijest u nastavi*, god. VIII, br. 1 (15), Društvo za hrvatsku povjesnicu, Zagreb, 2010., str. 21-53
- Stiperski, Zoran i Kamenov, Željka, *Razlozi doseljavanja u Zagre, Prilog anketnom istraživanju urbanizacijskih činitelja*, u: *Prostor*, br. 4, Zagreb, 1996., str. 148
- Svilar, Neven, *Ima li nade za industrijsku baštinu?*, portal *Vjesnik.hr*, 23. i 24. siječnja 2010., str. 67
- Šepić, Ljiljana, *Industrijska arhitektura nagodbenog razdoblja u Zagrebu*, u: *Kaj*, br. 4/5, Zagreb, 2001.a, str. 56-59

- Šepić, Ljiljana, *Industrijsko nasljeđe u hrvatskoj u kontekstu svjetskog industrijskog nasljeđa*, u: Zbornik *Grad za 21. stoljeće*, [ur. Mirjana Goršić], Karlovac, Naklada Društva arhitekata, građevinara i geodeta, 2001.b, str. 21-31
- Šepić, Ljiljana, *Počeci razvoja industrijske arhitekture u Zagrebu*, magistarski rad, Zagreb, Filozofski fakultet, 1976., str. 46-50
- Šepić, Ljiljana, *Pregled industrijske arhitekture u Zagrebu do 1918.*, u: Čovjek i prostor, br. 8, Zagreb, 1983., str. 28,29
- Šepić, Ljiljana, *Rijeka – hrvatski Ironbridge*, URL: I. međunarodna konferencija u povodu 150. obljetnice tvornice torpeda u Rijeci i očuvanja riječke industrijske baštine, Rijeka 2005, str. 29
- Špikić, Marko, *Otkrivanje zagrebačke industrijske baštine, Modernizacija na periferiji Carstva Muzej grada Zagreba, 26. siječnja - 25. travnja 2010. Autor koncepcije: Goran Arčabić*, u: Kvartal 1/2, Zagreb, 2010., str. 27-28
- Špikić, Marko, *Duh u stroju: industrijski krajolici od zaborava do kulta*, Stručni skup: *Industrijska baština: od prepoznavanja do prenamjene*, 11.-12.04.2013., Zagreb, 2013.
- Vučetić, Ratko, *Zašto je osnovan Odbor za baštinu i prostor DPUH-a*, u: časopis Kvartal V-3, Zagreb, 2008., str. 3
- Vujanović, Barbara, *Industrijski centar države: zagrebačka industrijska baština 1918.–1945., MGZ, 16. listopada-16. prosinca, Gledanje nije dovoljno!*, Vijenac, Broj 488, 15. studenoga 2012., ISSN 1330-2787
- *Zagreb, jučer, danas, sutra*, I. dio priredio Zdravko Blažina, Vlatko Pavletić, Mia Plemenčić i Oto Šolc (ur.), Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1965.
- Zgaga, Višnja, *Muzeološki izazov industrijske arheologije*, u: Informatica museologica, br. 3-4, Zagreb, 1982., str. 3-7

b) tekstovi nepoznatih autora

- *Dom i svijet*, br. 11, 1906., str. 219
- *Obzor*, br.147, Zagreb, 1.VI 1906., str. 2-3
- *Sidro*, br. 23, Zagreb, 3. X. 1864., str. 90, 91
- *Vijenac zabavi i pouci XXIII.*, Zagreb, 1891., str. 603-606

9. 2. Internetski izvori

a) autorski tekstovi

- Arčabić, Goran, *Industrijska baština na nišanu investitora*, Lider, 18. listopada 2007., URL: <http://liderpress.hr/arhiva/28428/> [14.5.2013.]
- Arčabić, Goran, *Zagrebačka industrijska baština: povijest, stanje, perspektive*, predavanje u Društvu arhitekata Zagreba, 26. svibnja 2011., URL: <http://www.culturenet.hr/default.aspx?id=37409> [14.5.2013.]
- Bosnić, Irena i Stjepanović, Danko, *Kriza spašava Paromlin*, video, objavljeno: 17. 07. 2010. (URL: http://max.tportal.hr/Kriza-spasava-Paromlin-Video_7682.aspx) [14.5.2013.]
- Butković, Katarina, *Bazen u Gredelju ili Paromlinu? Moguće!*, 18.03.2010., URL: <http://www.zagrebonline.hr/bazen-u-gredelju-ili-paromlinu-moguće> [14.5.2013.]
- Celevska, Ivančica, *Udruga pro torpedo iz rijeke nedavno je organizirala četvrtu po redu međunarodnu konferenciju o temi: Zapostavljeno industrijsko naslijeđe*, u: Slobodna Dalmacija, 25.06.2010., URL: <http://www.slobodnadalmacija.hr/O-kuco%20mala/tabid/93/articleType/ArticleView/articleId/107192/Default.aspx> [5.5.2013.]
- Čubrilo, Marko, *Grad "daruje" Paromlin! Investitor mora uložiti milijardu kuna*, u: Večernji list, 12. Kolovoz 2011., URL: <http://www.vecernji.hr/zagreb/grad-daruje-paromlin-investitor-mora-uloziti-milijardu-kuna-clanak-318125>
- Dorotić, Ivan, *Terme u Paromlinu*, pogledaj.to, 02. 03. 2010., URL: <http://pogledaj.to/arhitektura/terme-u-paromlinu/> [14.5.2013.]
- Falconer, Keith, *The industrial heritage in Britain – the first fifty years*, URL: <http://histoire-cnrs.revues.org/1778> [5.5.2013.]
- Galović, Krešimir, *Kraljevski povlašteni zagrebački parni i umjetni mlin: od spomenika kulture do simbola nekulture*, Panoptikum, 11. veljače 2013., URL: http://kgalovic.blogspot.com/2013_02_11_archive.html [17.4.2013.]
- Galović, Krešimir, *Kraljevski povlašteni zagrebački parni i umjetni mlin, Od zaštićenog spomenika kulture do simbola nekulture*, u: Vijenac, br. Broj 174, 02.11.2000., URL:

- <http://www.matica.hr/Vijenac/Vij174.nsf/AllWebDocs/Odzatienogspomenikakulturedosimbolanekulture> [14.5.2013.]
- Galović, Krešimir, *Stari prostori – nove dimenzije: Industrijska arhitektura za postindustrijsko doba*, u: *Vijenac*, Broj 204-205, Zagreb, 27. prosinca 2001.b, ISSN 1330-2787, URL:
<http://www.matica.hr/vijenac/vij204.nsf/AllWebDocs/Industrijskaarhitektura> [14.5.2013.]
  - Galović, Krešimir, *Ususret prvom hrvatskom simpoziju o industrijskoj arhitekturi: Industrija kao laboratorij arhitekture*, u: *Vijenac*, Broj 164, 15.06.2000, ISSN 1330-2787, URL:
<http://www.matica.hr/Vijenac/Vij164.nsf/AllWebDocs/Industrijakalaboratorijarhitekture> [14.5.2013.]
  - Galović, Krešimir, *Zanemarivanje urbane arhitekture: Kuća na kući*, u: *Vijenac*, Broj 240, 15.svibnja 2003., ISSN 1330-2787, URL:
<http://www.matica.hr/Vijenac/vijenac240.nsf/AllWebDocs/kuca> [14.5.2013.]
  - Hopkins, Keith & Beard, Mary, *The Colosseum remembered*, u: *The Colosseum*, Profile Books Ltd [2005.] 2011., URL:
<http://books.google.hr/books?id=3p2I2KwL5UC&pg=PT148&lpg=PT148&ots=sFdcUzbwDf&dq=pope+sixtus+v+colosseum&hl=hr> [13.4.2013.]
http://www.icomos.org/charters/venice_e.pdf [14.6.2013.]
  - Ibler, Janko, *Gospodarsko-šumarska jubilarna izložba Hrvatsko-slavonskoga gospodarskoga društva u Zagrebu godine 1891*. Zagreb, Hrvatsko-slavonsko gospodarsko društvo, 1892., str. 237-239, URL:
<http://kgzdzd.arhivpro.hr/popsilverlight.php?id=11012909> [5.5.2013.]
  - Jordan, Sebastian, *Paromlin Baths / NFO*, 12. prosinac 2010., ArchDaily. Accessed 25 Feb 2013., URL: <http://www.archdaily.com/95607> [14.5.2013.]
  - Jovetić, Gorana, *Izložbe: Čokolada kao umjetnički medij*, 04.06.2001., URL:
<http://www.monitor.hr/clanci/izlozbe-cokolada-kao-umjetnicki-medij/13020/>, [14.5.2013.]
  - Kalle, Martina, *Oživljavanje zagrebačke industrijske baštine, Dok Paromlin stoji i dane broji*, 21.6.2011., URL: <http://limun.hr/main.aspx?id=718511&Page=36> [16.5.2013.]

- Kiš, Patricia, *Shopping centar u Paromlinu, hotel u tvornici Dimić?*, portal Jutarnji list, 21.01.2010, URL: <http://www.jutarnji.hr/shopping-centar-u-paromlinu--hotel-u-tvornici-dimic--/504603/> [14.5.2013.]
- Kiš, Patricia, *Snješka Knežević: Trebamo spriječiti da Gredelj postane puno ozbiljniji 'slučaj Cvjetni'. Zadnji je čas!*, portal Jutarnji.hr, 17.04.2011., URL: <http://www.jutarnji.hr/template/article/article-print.jsp?id=939587> [14.5.2013.]
- Knežević, Snješka, *Zaključak V. međunarodne konferencije o industrijskoj baštini koja se održala 25.-26. svibnja 2012. u Rijeci*, URL: <http://protorpedo-rijeka.hr/joomla16/index.php/homept/home> [9.4.2013.]
- Kolar, Mira, *Uključivanje Zagreba u europsku željezničku mrežu 1862. godine*, u: *140 godina željeznice u Zagrebu : (1862-2002) : zbornik znanstvenog skupa / [ur. Mirela Slukan Altić]*, Hrvatske željeznice: Zavod za arhivistiku, pomoćne povijesne znanosti i filmologiju Hrvatskog državnog arhiva, Zagreb, 2003., str.13, 15
- Kovacs, Sanja, *Nestaje spomenik arhitekture prve kategorije: Zbog nebrige se urušio južni zid Paromlina*, u: Jutarnji list, 09.02.2013., URL: <http://www.jutarnji.hr/paromlin--zbog-nebrige-urusio-se-juzni-zid/1084210/> [14.5.2013.]
- Kružić, Marko, *Kotačić revolucije: Grad za 21. stoljeće — zbornik radova*, ur. Mirjana Goršić, Biblioteka Psefizma, Društvo arhitekata, građevinara i geodeta, Karlovac, 2001., u: Vijenac, Broj 210, Zagreb, 21. ožujka 2002., ISSN 1330-2787, URL: <http://www.matica.hr/vijenac/vij210.nsf/AllWebDocs/Arhite> [14.5.2013.]
- Kružić, Marko, *Rezultati natječaja za rješenje paromlina: Još akcija za kraljevski mlin*, u: Vijenac, Broj 420, 8. travnja 2010., ISSN 1330-2787, URL: http://www.matica.hr/Vijenac/vijenac420.nsf/AllWebDocs/Jos_akcija_za_kraljevski_mlin [14.5.2013.]
- Matejčić, Barbara, *Propale milijunske investicije*, pogledaj.to, 07. 07. 2010, URL: <http://pogledaj.to/arhitektura/propale-milijunske-investicije/> [14.5.2013.]
- Matković, Petar, *Hrvatska i Slavonija u svojim fizičnim i duševnim odnosajih. i spomenica za svjetsku izložbu u Beču 1873. na poziv visoke kr. hrvatsko-slavonske zemaljske vlade*, Zagreb, Štamparija Dragutina Albrechta. 1873., str. 95, URL: http://www.archive.org/stream/hrvatskaislavon00matkgoog/hrvatskaislavon00matkgoog_djvu.txt [14.5.2013.]

- Mesarić, Vid, *Nevidljivi Zagreb*, 21.03.2005, URL: <http://www.dw.de/nevidljivi-zagreb/a-2282374-1> [16.5.2013.]
- Norris, Andrew, *City stories 2–Paromlin*, video, objavljeno: 4. 03. 2012., URL: <http://www.youtube.com/watch?v=0q2TPhDdIQ> [14.5.2013.]
- Ožegović, Nina, *Zaštitnica industrijske baštine: Gredelj i Paromlin zaslužuju da budu središte metropole*, intervju sa Snješkom Knežević, Nacional, br. 811, 31. svibanj 2011., URL: <http://www.nacional.hr/clanak/109174/gredelj-i-paromlin-zasluzuju-da-budu-srediste-metropole>; [5.5.2013.]
- Peritz, Romina, *Snješka Knežević - "Zagreb kakav je bio i kakav je danas"*, Vjesnik online, URL: http://www.meandar.hr/index.php?option=com_content&view=article&id=208:vjesnik [14.5.2013.]
- Peršić, Jana, *Od 1998. žele ulagati u Paromlin, no Zagreb ne želi strani kapital*, URL: <http://www.vecernji.hr/zagreb/od-1998-zele-ulagati-paromlin-no-zagreb-ne-zeli-strani-kapital-clanak-509505> [14.5.2013.]
- Peršić, Jana, *Dva milijuna kuna za oronuli Paromlin kako se ne bi urušio*, na: <http://www.vecernji.hr/zagreb/dva-milijuna-kuna-oronuli-paromlin-kako-se-ne-bi-urusio-clanak-537232> [09.09.2013.]
- Raić, Željka, *Intervju: Goran Arčabić o industrijskoj baštini*, pogledaj.to, 29. 01. 2010., URL: <http://pogledaj.to/arhitektura/intervju-goran-arcabic-o-industrijskoj-bastini/> [14.5.2013.]
- Rusan, Andrija, u: *Otvoreni, javni, anonimni međunarodni istraživačko anketni natječaj za uređenje i dovršenje lokacije Paromlin u Zagrebu*, Zagreb, studeni 2009, URL: http://www2.dupont.com/Changing_The_Face/hr_HR/paromlin.html [14.5.2013.]
- Slukan Altić, Mirela, *Željezničke pruge i kolodvori u regulacijskim osnovama grada Zagreba*, u: *140 godina željeznice u Zagrebu : (1862-2002) : zbornik znanstvenog skupa / [ur. Mirela Slukan Altić]*, Hrvatske željeznice: Zavod za arhivistiku, pomoćne povijesne znanosti i filmologiju Hrvatskog državnog arhiva, Zagreb, 2003., str.48, 50, 58
- Sutlić, Korana, *Futuristički pogled preko pruge, Zagrebački Paromlin kao gradsko kupalište*, u: *Jutarnji list* 02.03.2010. 18:45:10, URL:

<http://globus.jutarnji.hr/hrvatska/zagrebacki-paromlin-kao-gradsko-kupaliste>
[14.5.2013.]

- Svilar, Neven, *Kada je riječ o Paromlinu, javnošću se vječno manipulira*, portal Vjesnik.hr, objavljeno: 20. 8. 2011. u 11:40, URL: <http://haw.nsk.hr/arhiva/vol4/5/35001/www.vjesnik.hr/Article.aspx%3fID%3DAF6ACECE-8330-4267-8DFF-4F0D7C640E14.html> [22.4.2013.]
- Šimpraga, Saša, *Industrija je dio identiteta Zagreba, intervju s Goranom Arčabićem*, u: Zarez, dvotjednik za kulturna i društvena zbivanja, godine XIV., br. 348, Zagreb, 20. prosinca 2012., URL: <http://zarez.hr/clanci/industrija-je-dio-identiteta-zagreba> [14.5.2013.]
- Tomljanović, Petra, *Druga šansa za napuštena industrijska postrojenja*, portal pogledaj.to, 27. 01. 2011., URL: <http://pogledaj.to/arhitektura/druga-sansa-za-napustena-industrijska-postrojenja/> [5.5.2013.]
- Vincek, Hrvoje, *Paromlin bi mogao dobiti kongresni centar i kazalište*, Portal Jutarnji.hr, 15.03.2006., URL: <http://www.jutarnji.hr/paromlin-bi-mogao-dobiti-kongresni-centar-i-kazaliste/22693/> [14.5.2013.]

b) tekstovi nepoznatih autora

- 24 sata, *Planulo nagomilano smeće u napuštenoj zgradi Paromlina*, 30. 5. 2012., URL: <http://www.24sata.hr/reporteri/planulo-nagomilano-smece-u-napustenoj-zgradi-paromlina-268131> [14.5.2013.]
- *Ancienne chocolaterie Menier à Noisiel*, UNESCO – Popis Svjetske kulturne baštine, URL: <http://whc.unesco.org/en/tentativelists/1664/> [13.4.2013.]
- B.M., *Zagreb-Plan 2011. - 2013., Paromlin i Terme obuhvaćeni razvojnom strategijom*, 16. 09. 2011., URL: http://www.zagrebancija.com/hr-aktualnosti/paromlin-i-terme-obuhvaceni-razvojnou-strategijou_313291 [14.5.2013.]
- Bečki plinomjeri, URL: http://en.wikipedia.org/wiki/Gasometer,_Vienna [5.5.2013.]
- *Declaration of Amsterdam (1975), Congress on the european architectural heritage, 21 - 25 October 1975*, URL: <http://www.icomos.org/en/charters-and-texts/179-articles-en-francais/ressources/charters-and-standards/169-the-declaration-of-amsterdam> [9.4.2013.].

- Deutsche Welle, *Propadanje industrijske baštine - slučajnost ili namjera?*, 16.02.2010. / 13:22, URL: <http://www.nacional.hr/clanak/77858/dw-propadanje-industrijske-bastine-slucajnost-ili-namjera> [14.5.2013.]
- Digitalizirana zagrebačka baština, *Gospodarske izložbe*, u: Zagreb na pragu modernog doba, URL: http://kgzdzb.arhivpro.hr/moderno_doba/MDob_GIzl.htm [5.5.2013.]
- *International charter for the conservation and restoration of monuments and sites (The Venice charter 1964), IInd International Congress of Architects and Technicians of Historic Monuments, Venice, 1964.*, URL:
- Izvod iz Registra kulturnih dobara Republike Hrvatske br. 4/2004. - *Lista zaštićenih kulturnih dobara* (NN 111/04), 30. lipnja 2004., URL: <http://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/312770.html> [16.5.2013.]
- Konvencija *The Dublin Principles*, Joint ICOMOS - TICCIH Principles for the Conservation of Industrial Heritage Sites, Structures, Areas and Landscapes, Pariz, 28. studeni 2011., str. 1, http://www.international.icomos.org/newsicomos/news1991/july_2011_Vol18-No1/Icomos_18_EN_NOIR_OK_web.pdf [17.6.2013.]
- Konzervacija predmeta tehničke i industrijske baštine, URL: http://hr.wikipedia.org/wiki/Konzervacija_predmeta_tehničke_i_industrijske_baštine [5.5.2013.]
- *Kupalište- Paromlin*, URL: <http://www.d-a-z.hr/hr/projekti/kupaliste-paromlin,352.html#> [14.5.2013.]
- Natječaj *Changing the face*, službena web stranica, URL: http://www2.dupont.com/Changing_The_Face/hr_HR/ [14.5.2013.]
- Natječaj *Europan 8*, službena web stranica, URL: http://www.europan.hr/e8_about.htm [14.5.2013.]
- *Nižnijtagilska povelja o očuvanju industrijske baštine*, The International Committee for the Conservation of the Industrial Heritage (TICCIH), Moskva, 17. srpnja 2003., str. 2, 170 (takoder u: *Povijest u nastavi*, god. VIII, br. 1 (15), Društvo za hrvatsku povjesnicu, Zagreb, 2010., str. 176-183), dostupno i na: <http://www.icomos-hrvatska.hr/documents/2003%20Povelja%20o%20industrijskoj%20bastini.pdf> [30.4.2013.]
- *Odluka o donošenju Generalnoga urbanističkog plana grada Zagreba*, 29. studenoga 2007., URL:

- [http://www1.zagreb.hr/SlGlasnik.nsf/52e5cbe929e7b66fc125696500452b27/fc7bc5b1e3f36f97c12573a90032dc3d/\\$FILE/Odluka%20o%20dono%C5%A1enju%20Generalnoga%20urbanisti%C4%8Dkog%20plana%20grada%20Zagreba.pdf](http://www1.zagreb.hr/SlGlasnik.nsf/52e5cbe929e7b66fc125696500452b27/fc7bc5b1e3f36f97c12573a90032dc3d/$FILE/Odluka%20o%20dono%C5%A1enju%20Generalnoga%20urbanisti%C4%8Dkog%20plana%20grada%20Zagreba.pdf) [05.09.2013.]
- Program mjera za unapređenje stanja u prostoru Grada Zagreba za razdoblje 2005. - 2009., 5. travnja 2005., URL: <http://www1.zagreb.hr/slglasnik.nsf/VPD/C611EF9B81B295DCC1256FE300354F13?OpenDocument> [15.6.2013.]
  - Projekt European Route of Industrial Heritage (ERIH), službena web stranica, URL: <http://www.erih.net/index.php> [5.5.2013.]
  - Projekt Labin Art Express XXI, službena web stranica, URL: <http://www.lae.hr/> [5.5.2013.]
  - Projekt Protorpedo, Rijeka, službena web stranica, URL: <http://www.protorpedo-rijeka.hr/joomla16/> [5.5.2013.]
  - Projekt *Route Industriekultur*, službena web stranica, URL: <http://www.route-industriekultur.de/route-industriekultur.html> [5.5.2013.]
  - Projekt *Second Chance*, službena web stranica, URL: http://www.secondchanceproject.eu/wp/?page_id=26 [5.5.2013.]
  - Projekt *Zagrebačka industrijska baština: povijest, stanje, perspektive*, službena web stranica, URL: www.zg-ib.org [5.5.2013.]
  - Projekt željezara Völklinger, službena web stranica, URL: <http://www.voelklinger-huette.org/en/preview/> [5.5.2013.]
  - *Prostorni planovi, GUP, 2009.*, URL: <https://geoportal.zagreb.hr/Karta?tk=2> [05.09.2013.]
  - Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske, *Paromlin*, URL: <http://www.min-kulture.hr/default.aspx?id=6212&kdId=76250185> [16.5.2013.]
  - Stručni skup *Industrijska baština: od prepoznavanja do prenamjene*, URL: <http://www.zg-ib.org/hr/component/content/article/84-strucni-skup-industrijska-bastina-od-prepoznavanja-do-prenamjene> [30.03.2013.]
  - T.M., *Strpljen nije spašen ako je nezavisan i mlad*, Dnevni Kulturni Info, 13.05.2009., URL: <http://www.dnevnikulturni.info/vijesti/razno/2249/strpljen-nije-spasen-ako-je-nezavisan-i-mlad> [14.5.2013.]

- *The Athens Charter for the Restoration of Historic Monuments, Adopted at the First International Congress of Architects and Technicians of Historic Monuments*, Atena 1931., str. 2, URL: <http://www.icomos-hrvatska.hr/documents/1931%20Atenska%20povelja.pdf> [14.6.2013.]
- *Zakon o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara*, NN 01-081-99-1280/2, Zagreb, 25. lipnja 1999., URL: <http://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/271022.html> [5.5.2013.]
- *Zakon o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara*, IV. Obveze i prava vlasnika kulturnoga dobra, 2. Obveze vlasnika kulturnoga dobra, Članak 20., NN 01-081-99-1280/2, Zagreb, 25. lipnja 1999., URL: <http://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/271022.html> [14.5.2013.]

9.3. Popis arhivske građe

- Državni arhiv u Zagrebu, HR-DAZG 1122, GPZ, GO, Koturaška 1, Paromlin, sig. 1966_1, 1966_2

9.4. Popis slikovnih priloga

Sl. 1. *European Route of Industrial Heritage*, u: *Zbornik izlaganja s okruglog stola "120 godina industrije u Varešu"*, 28. 9. 2011., Bobovac, list vareških Hrvata, broj 202, listopad 2011., posebni prilog, ur. Mladen Divković i Mladenko Marijanović, Vareš, 2011., str. 21

Sl. 2. *Galerija Tate Modern osvjetljena noću*, London, 2000., URL: <http://www.tate.org.uk/about/who-we-are/history-of-tate> [5.5.2013.]

Sl. 3. *Ironbridge*, Shropshire, Velika Britanija; Foto: OUR PLACE The World Heritage Collection, URL: <http://whc.unesco.org/en/list/371/gallery/> [5.5.2013.]

Sl. 4. *Bečki plinomjeri (Jean Nouvel, Coop Himmelblau, Manfred Wehdorn i Wilhelm Holzbauer 1999.-2001.)*, URL: <http://twistedsifter.com/2009/10/gasometers-of-vienna/> [5.5.2013.]

Sl. 5. *Gerhard Kassner , Völklinger, europski centar za umjetnost i industrijsku kulturu*, URL: <http://www.kunst-und-kultur.de/index.php?Action=showMuseum&mId=60> [5.5..2013.]

Sl. 6. *Noć industrijske kulture, Željezara Völklinger, autor: Ruhr Tourismus / Nielinger*, URL: <http://www.extraschicht.de/en/lights-on/concept/> [5.5..2013.]

Sl. 7. *Tvornica čokolade „Menier“, Noisiel (regija Île-de-France)*, URL: <http://www.geolocation.ws/v/W/File%3AMoulin%20Saulnier.jpg/-/en> [13.4.2013.]

Sl. 8. *Prvi vozni red pruge Zidani Most - Zagreb – Sisak (Narodne Novine od 30. rujna 1862. godine)*, u: Mira Kolar, *Uključivanje Zagreba u europsku željezničku mrežu 1862. godine*, u: *140 godina željeznice u Zagrebu : (1862-2002) : zbornik znanstvenog skupa / [ur. Mirela Slukan Altić]*, Hrvatske željeznice: Zavod za arhivistiku, pomoćne povijesne znanosti i filmologiju Hrvatskog državnog arhiva, Zagreb, 2003., str.13

Sl. 9. *Obavijest o otvorenju željezničke pruge Zidani Most - Zagreb – Sisak (Agramer Zeitung od 1. listopada 1862. godine)*, u: Mira Kolar, *Uključivanje Zagreba u europsku željezničku mrežu 1862. godine*, u: *140 godina željeznice u Zagrebu : (1862-2002) : zbornik znanstvenog skupa / [ur. Mirela Slukan Altić]*, Hrvatske željeznice: Zavod za arhivistiku, pomoćne povijesne znanosti i filmologiju Hrvatskog državnog arhiva, Zagreb, 2003., str.15

Sl. 10. *Prva regulacijska osnova Zagreba iz 1865., list za područje sjeverno od pruge (Kartografska zbirka HDK)*, u: Mirela Slukan Altić, *Željezničke pruge i kolodvori u regulacijskim osnovama grada Zagreba*, u: *140 godina željeznice u Zagrebu : (1862-2002) : zbornik znanstvenog skupa / [ur. Mirela Slukan Altić]*, Hrvatske željeznice: Zavod za arhivistiku, pomoćne povijesne znanosti i filmologiju Hrvatskog državnog arhiva, Zagreb, 2003., str.48

Sl. 11. *Detalj druge regulacijske osnove Zagreba iz 1887. (Kartografska zbirka HDK)*, u: Mirela Slukan Altić, *Željezničke pruge i kolodvori u regulacijskim osnovama grada Zagreba*, u: *140 godina željeznice u Zagrebu : (1862-2002) : zbornik znanstvenog skupa*

/ [ur. Mirela Slukan Altić], Hrvatske željeznice: Zavod za arhivistiku, pomoćne povijesne znanosti i filmologiju Hrvatskog državnog arhiva, Zagreb, 2003., str.50

Sl. 12. *Zagreb, skica regulatorne osnove*, Milan Lenuci, 1907., Državni arhiv u Zagrebu, Zbirka građevinske dokumentacije, 58, u: Snješka Knežević, *Urbanistički razvoj gradova kontinentalne Hrvatske u XIX. stoljeću*, Zbornik 1. Kongresa hrvatskih povjesničara umjetnosti: Institut za povijest umjetnosti, Zagreb, 15.-17. 9. 2011. (ur. Milan Pelc), Zagreb, Institut za povijest umjetnosti, 2004., str. 116 i u: Snješka Knežević, *Zagreb u središtu*, Zagreb, Barbat, 2003., str. 175, također u: Mirela Slukan Altić, *Željezničke pruge i kolodvori u regulacijskim osnovama grada Zagreba*, u: *140 godina željeznice u Zagrebu : (1862-2002) : zbornik znanstvenog skupa* / [ur. Mirela Slukan Altić], Hrvatske željeznice: Zavod za arhivistiku, pomoćne povijesne znanosti i filmologiju Hrvatskog državnog arhiva, Zagreb, 2003., str.58

Sl. 13. *Položajni nacrt grada Zagreba, prijedlog za rješenje željezničkog čvora Hrvatskog društva inženjera i arhitekata*, 1907. (nerealizirano) (*Vjesnik inženjera i arhitekata*, 1907.), u: Snješka Knežević, *Zagreb u središtu*, Zagreb, Barbat, 2003., str. 173, također u: Mirela Slukan Altić, *Željezničke pruge i kolodvori u regulacijskim osnovama grada Zagreba*, u: *140 godina željeznice u Zagrebu : (1862-2002) : zbornik znanstvenog skupa* / [ur. Mirela Slukan Altić], Hrvatske željeznice: Zavod za arhivistiku, pomoćne povijesne znanosti i filmologiju Hrvatskog državnog arhiva, Zagreb, 2003., str. 56

Sl. 14. *Zvonimirova ulica 1930.*, na: SkyscraperCity, Volim Zagreb - Povijesne (prastare i novije) slike i fotografije, URL: <http://www.skyscrapercity.com/showthread.php?t=1318055&page=47> [2.4.2013.]

Sl. 15. *Pogled s tornja zagrebačke Prvostolnice 1942. godine*, u: Ljubomir Škrinjar, *Šegrt Hlapić srušio džamiju u Zagrebu*, na: Portal hrvatskog kulturnog vijeća, objavljeno 13. studenoga 2011., URL: <http://www.hkv.hr/reportae/lj-krinjar/9562-egrt-hlapi-sruio-damiju-u-zagrebu.html>, [29.3.2013.]

Sl. 16. *Industrija Zagreba 1910. godine*, u: Bičanić, Rudolf, *Razvoj industrije u Zagrebu*, u: *Zbornik Iz starog i novog Zagreba*, I. svezak, Zagreb, 1957., str. 267

Sl. 17. *Novine „Radnički prijatelj“*, u: Kampuš, Ivan i Karaman, Igor, *Tisućljetni Zagreb: od davnih naselja do suvremenog velegrada*, Zagreb, Školska knjiga, 1994., str. 200

Sl. 18. *Dokumenti koji potvrđuje da se već 4. listopada 1874. godine u Zagrebu pojavio prvi broj radničkih novina „Radnički prijatelj“*, u: *Zagreb, jučer, danas, sutra*, I. dio priredio Zdravko Blažina, Vlatko Pavletić, Mia Plemenčić i Oto Šolc (ur.), Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1965.

Sl. 19. *Plakat izložbe Fotografija industrije - Izložba studentskih radova Katedre za fotografiju Akademije dramske umjetnosti u Zagrebu*, MGZ, Oblikovanje plakata: Tajana Zver, URL: <http://www.mgz.hr/hr/izlozbe/Fotografija%20industrije%20-%20Izložba%20studentskih%20radova%20Katedre%20za%20fotografiju%20Akademije%20dramske%20umjetnosti%20u%20Zagrebu,461.html> [21.5.2013.]

Sl. 20. *Plakat izložbe Industrijski centar države: zagrebačka industrijska baština 1918.-1945.*, MGZ, Bilić_Müller Design Studio, URL: <http://www.mgz.hr/hr/izlozbe/Industrijski%20centar%20države:%20zagrebačka%20industrijska%20baština%201918.-1945.,463.html> [21.5.2013.]

Sl. 21. *Plakat izložbe Modernizacija na periferiji Carstva: zagrebačka industrijska baština 1862.-1918.*, MGZ, Bilić_Müller Design Studio, URL: <http://www.mgz.hr/hr/izlozbe/modernizacija-na-periferiji-carstva-zagrebacka-industrijska-bastina-1862-1918,200.html> [21.5.2013.]

Sl. 22. *Plakat Operacije grad*, u: Vid Mesarić, *Industrijska baština na operacijskom stolu*, DW.DE, 25.09.2010, URL: <http://www.dw.de/industrijska-bastina-na-operacijskom-stolu/a-6044433-1> [21.5.2013.]

Sl. 23. *Plakat, Građani labinštine, (na) sljednici rudarenja*, *Labin Art Express XXI*, u: *Zbornik izlaganja s okruglog stola "120 godina industrije u Varešu"*, 28. 9. 2011., Bobovac, list vareških Hrvata, broj 202, listopad 2011., posebni prilog, ur. Mladen Divković i Mladenko Marijanović, Vareš, 2011., str. 18

- Sl. 24. *Objava uprave Zagrebačkog paromlina o početku poslovanja (Pozor III. Zagreb, 1862., broj 265)*, u: Andrija Ljubomir Lisac, *Pekarstvo i mlinarstvo Zagreba : monografija*, Žitokombinat, Zagreb, 1977., slika 17, str. 457
- Sl. 25. *Prilog nacrtu za gradnju magazina koji potpisuje Ivan Frankl 1863. (?)*, HR-DAZG 1122, GPZ, GO, Koturaška 1, Paromlin, sig. 1966_1, 1966_2
- Sl. 26. *Obrtnica Zagrebačkog paro i umjetnog mlina*, u: Andrija-Ljubomir Lisac, *Mlinarstvo Zagreba od najstarijih vremena do početka XX. stoljeća*, u: *Zbornik Historijskog zavoda Jugoslavenske akademije*, vol. VIII, Zagreb, 1977., str. 246
- Sl. 27. *Izložba zagrebačkog paromlina (Jubilarna izložba Hrvatsko-slavonskoga gospodarskoga društva u Zagrebu 1891.)*, po fotografiji I. Standla, u: Janko Ibler, *Gospodarsko-šumarska jubilarna izložba Hrvatsko-slavonskoga gospodarskoga društva u Zagrebu godine 1891.* Zagreb, Hrvatsko-slavonsko gospodarsko društvo, 1892., str. 239, dostupno URL: <http://kgzdzb.arhivpro.hr/popsilverlight.php?id=11012909> [5.5.2013.]
- Sl. 28. „*Cienik brašna*“ *Zagrebačkog paromlina datiran od uprave 1. ožujka 1860.*, u: Andrija Ljubomir Lisac, *Pekarstvo i mlinarstvo Zagreba : monografija*, Žitokombinat, Zagreb, 1977., slika 18, str. 458
- Sl. 29. *Pravila – Statuten Zagrebačkog paromlina tiskana 1880. i 1902. godine*, u: Andrija Ljubomir Lisac, *Pekarstvo i mlinarstvo Zagreba : monografija*, Žitokombinat, Zagreb, 1977., slike 20, 21, str. 459
- Sl. 30. *Janko Jambrišak*, u: Lelja Dobronić, *Graditelji i izgradnja Zagreba u doba historijskih stilova: sabrani članci i rasprave*, Društvo povjesničara umjetnosti SR Hrvatske, Zagreb, 1983., str. 6
- Sl. 31. *Zagrebački Paromlin 1863. godine*, u: *Zbornik Iz starog i novog Zagreba* (ur. Franjo Buntak, Tomo Čubelić, Lelja Dobronić, Vladimir Tkalčić), II. svezak, Zagreb, 1960., str. 5, također u: Andrija Ljubomir Lisac, *Pekarstvo i mlinarstvo Zagreba : monografija*, Žitokombinat, Zagreb, 1977., slika 8, str. 453

Sl. 32. *Zagrebački Paromlin (Iz časopisa „Obrtnik“ 1895.)*, u: Lelja Dobronić, *Zgrade i pogoni nekih zagrebačkih tvornica devetnaestog stoljeća u očima suvremenika*, Zbornik *Iz starog i novog Zagreba*, IV. svezak, Zagreb, 1974., str. 225-240, također u: Lelja Dobronić, *Graditelji i izgradnja Zagreba u doba historijskih stilova: sabrani članci i rasprave*, Društvo povjesničara umjetnosti SR Hrvatske, Zagreb, 1983., str. 320

Sl. 33. *Zagrebački paromlin na crtežu memoranduma iz 1895. godine*, u: HR-DAZG 1122, GPZ, GO, Koturaška 1, Paromlin, sig. 1966_1, 1966_2, također u: Andrija Ljubomir Lisac, *Pekarstvo i mlinarstvo Zagreba : monografija*, Žitokombinat, Zagreb, 1977., slika 13, str. 456

Sl. 34. *G. Cernelutti, Upravna zgrada, poprečni presjek a-b i tlocrt temelja i podruma, 1895.*, u: Otvoreni, javni, anonimni, međunarodni, istraživačko-anketni natječaj za uređenje i dovršenje lokacije Paromlin u Zagrebu, Programski zadatak, Zagreb, studeni 2009., str. 37, URL: http://www2.dupont.com/Changing_The_Face/hr_HR/natjecaj.html [21.5.2013.]

Sl. 35. *G. Cernelutti, Upravna zgrada, pročelje prema Glavnom kolodvoru i dvorišno pročelje, 1895.*, u: Otvoreni, javni, anonimni, međunarodni, istraživačko-anketni natječaj za uređenje i dovršenje lokacije Paromlin u Zagrebu, Programski zadatak, Zagreb, studeni 2009., str. 38, URL: http://www2.dupont.com/Changing_The_Face/hr_HR/natjecaj.html [21.5.2013.]

Sl. 36. *Položajni nacrt Paromlina 1902.*, u: HR-DAZG 1122, GPZ, GO, Koturaška 1, Paromlin, sig. 1966_1, 1966_2

Sl. 37. *G. Cernelutti, Poprečni presjek silosa, 1902.*, u: HR-DAZG 1122, GPZ, GO, Koturaška 1, Paromlin, sig. 1966_1, 1966_2

Sl. 38. *Pročelje Paromlina 2013. (Foto: Nika Šimičić)*

Sl. 39, 40, 41, 42. *Požar i uništenje Zagrebačkog paromlina 1906.*, u: Andrija Ljubomir Lisac, *Pekarstvo i mlinarstvo Zagreba : monografija*, Žitokombinat, Zagreb, 1977., slike 22-25, str. 460, 461

Sl.43. *Gradski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode u Zagrebu, Razvojne etape Paromlina 1907.-1925.*, u: Konzervatorski elaborat za Povijesnu cjelinu industrijskoga sklopa »Paromlin« Gradskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirode u Zagrebu, Zagreb, 2002.

Sl. 44. *Poduzeće Hönigsberg i Deutsch, situacioni plan paromlinškog kompleksa, 1907.*, u: Krešimir Galović, *Kraljevski povlašteni zagrebački parni i umjetni mlin*, u: Zbornik *Grad za 21. stoljeće*, [ur. Mirjana Goršić.], Karlovac, Naklada Društva arhitekata, građevinara i geodeta, 2001., str. 259

Sl. 45. *Poduzeće Hönigsberg i Deutsch, Zagrebački parni i umjetni mlin, nacrt pročelja, 1907.*, u: Jasna Galjer, *Industrijska arhitektura u Hrvatskoj u drugoj polovini 19. stoljeća*, u: *Historicizam* (katalog izložbe), Zagreb, Muzej za umjetnost i obrt, 2000., sv.1, str. 144

Sl. 46. *Poduzeće Hönigsberg & Deutsch, studija istočnog pročelja, 1907.*, u: HR-DAZG 1122, GPZ, GO, Koturaška 1, Paromlin, sig. 1966_1, 1966_2

Sl. 47. *Zagrebački paromlin, album Agramer neubauten von Hönigsberg i Deutsch, 1907.*, u: Otvoreni, javni, anonimni, međunarodni, istraživačko-anketni natječaj za uređenje i dovršenje lokacije Paromlin u Zagrebu, Programski zadatak, Zagreb, studeni 2009., str. 19, URL: http://www2.dupont.com/Changing_The_Face/hr_HR/natjecaj.html [21.5.2013.]

Sl. 48. *Paromlin, pogled s Glavnog kolodvora 1907.*, Zbirka razglednica Muzeja Grada Zagreba, u: Goran Arčabić, *Zagrebačka industrijska baština u registru kulturnih dobara Republike Hrvatske – pregled, stanje, potencijali*, u: *Informatica museologica*, broj 1/2, Zagreb, 2007., str. 22

Sl. 49. *Poduzeće Hönigsberg i Deutsch, Tlocrt prizemlja zgrada mlina, transmisije, kotlovnice i strojarnice, 1907.*, u: Otvoreni, javni, anonimni, međunarodni, istraživačko-

anketni natječaj za uređenje i dovršenje lokacije Paromlin u Zagrebu, Programski zadatak, Zagreb, studeni 2009., str. 24, URL:

http://www2.dupont.com/Changing_The_Face/hr_HR/natjecaj.html [21.5.2013.]

Sl. 50. *Poduzeće Hönigsberg i Deutsch, Zgrada mlina, poprečni presjek, 1907.*, u: Otvoreni, javni, anonimni, međunarodni, istraživačko-anketni natječaj za uređenje i dovršenje lokacije Paromlin u Zagrebu, Programski zadatak, Zagreb, studeni 2009., str. 27, URL: http://www2.dupont.com/Changing_The_Face/hr_HR/natjecaj.html [21.5.2013.]

Sl. 51. *Poduzeće Hönigsberg i Deutsch, Zgrada mlina, uzdužni presjek, 1907.*, u: Otvoreni, javni, anonimni, međunarodni, istraživačko-anketni natječaj za uređenje i dovršenje lokacije Paromlin u Zagrebu, Programski zadatak, Zagreb, studeni 2009., str. 28, URL: http://www2.dupont.com/Changing_The_Face/hr_HR/natjecaj.html [21.5.2013.]

Sl. 52. *Lav Hönisberg*, u: Lelja Dobronić, *Graditelji i izgradnja Zagreba u doba historijskih stilova: sabrani članci i rasprave*, Društvo povjesničara umjetnosti SR Hrvatske, Zagreb, 1983., str. 101

Sl. 53. *Julio Deutsch*, u: Lelja Dobronić, *Graditelji i izgradnja Zagreba u doba historijskih stilova: sabrani članci i rasprave*, Društvo povjesničara umjetnosti SR Hrvatske, Zagreb, 1983., str. 101

Sl. 54. *Lav Kalda i Ivan Štefan (prema nacrtima bečke tvrtke H.R. Heinicke), Dimnjak, presjek i pročelje, 1916.*, u: HR-DAZG 1122, GPZ, GO, Koturaška 1, Paromlin, sig. 1966_1, 1966_2

Sl. 55. *Kalda i Štefan, Zgrada poslovnice, 1910.*, u: HR-DAZG 1122, GPZ, GO, Koturaška 1, Paromlin, sig. 1966_1, 1966_2

Sl. 56. *Kalda i Štefan, sušiona i skladište*, u: Otvoreni, javni, anonimni, međunarodni, istraživačko-anketni natječaj za uređenje i dovršenje lokacije Paromlin u Zagrebu,

Programski zadatak, Zagreb, studeni 2009., str. 53, URL:

http://www2.dupont.com/Changing_The_Face/hr_HR/natjecaj.html [21.5.2013.]

Sl. 57. *Janko Holjac, Gospodarske zgrade i skladišta, pročelje te uzdužni i poprečni presjek, 1922.*, u: *Otvoreni, javni, anonimni, međunarodni, istraživačko-anketni natjecaj za uređenje i dovršenje lokacije Paromlin u Zagrebu*, Programski zadatak, Zagreb, studeni 2009., str. 45, URL: http://www2.dupont.com/Changing_The_Face/hr_HR/natjecaj.html [21.5.2013.]

Sl. 58. *Paromlin, prema slici 1912.-1914., MGZ*, u: *Otvoreni, javni, anonimni, međunarodni, istraživačko-anketni natjecaj za uređenje i dovršenje lokacije Paromlin u Zagrebu*, Programski zadatak, Zagreb, studeni 2009., str. 20, URL: http://www2.dupont.com/Changing_The_Face/hr_HR/natjecaj.html [21.5.2013.], također u: *Andrija Ljubomir Lisac, Pekarstvo i mlinarstvo Zagreba : monografija*, Žitokombinat, Zagreb, 1977., slika 14, str. 456

Sl. 59. *Objekt Zagrebačkog paromlina prema nacrtu iz 1920. godine (Grad. pogl. Zagreb br. 5325-XII/a-1920 od 17. veljače 1920.*, u: *Andrija Ljubomir Lisac, Pekarstvo i mlinarstvo Zagreba : monografija*, Žitokombinat, Zagreb, 1977., slika 26, str. 462

Sl. 60. *Janko Holjac, stambena zgrada, poprečni presjek A-B i pročelje, 1923.*, u: *Otvoreni, javni, anonimni, međunarodni, istraživačko-anketni natjecaj za uređenje i dovršenje lokacije Paromlin u Zagrebu*, Programski zadatak, Zagreb, studeni 2009., str. 50, URL: http://www2.dupont.com/Changing_The_Face/hr_HR/natjecaj.html [21.5.2013.]

Sl. 61. *Janko Holjac, stambena zgrada, poprečni presjek E-F i C-D, 1923.*, u: *Otvoreni, javni, anonimni, međunarodni, istraživačko-anketni natjecaj za uređenje i dovršenje lokacije Paromlin u Zagrebu*, Programski zadatak, Zagreb, studeni 2009., str. 51, URL: http://www2.dupont.com/Changing_The_Face/hr_HR/natjecaj.html [21.5.2013.]

Sl. 62. *H.R. Heinicke (Beč), Statički proračun, str. I*, u: *HR-DAZG 1122, GPZ, GO, Koturaška 1, Paromlin, sig. 1966_1, 1966_2*

- Sl. 63. *Razglednica koja prikazuje Glavni kolodvor s Paromlinom u pozadini, 1940.*, u: Andrija Ljubomir Lisac, *Pekarstvo i mlinarstvo Zagreba : monografija*, Žitokombinat, Zagreb, 1977., slika 12, str. 455
- Sl. 64. *Zagrebački Paromlin 1946. (prema uljenoj slici J. Poldrugača)*, u: Andrija Ljubomir Lisac, *Pekarstvo i mlinarstvo Zagreba : monografija*, Žitokombinat, Zagreb, 1977., slika 15, str. 457
- Sl. 65. *Paromlin u pogonu 1984.*, na: SkyscraperCity, Volim Zagreb - Povijesne (prastare i novije) slike i fotografije, URL: <http://www.skyscrapercity.com/showthread.php?t=1318055&page=47> [2.4.2013.]
- Sl. 66. *Paromlin 2013. (mlin i silos) (Foto: Nika Šimičić)*
- Sl. 67. *Urbanistički zavod Grada Zagreba, Idejno urbanističko rješenje trnja 1965.*, u: Zdenko Kolacio, *Idejno urbanističko rješenje Trnja*, u: Čovjek i prostor, br. 157, Zagreb, 1966., str. 2
- Sl. 68. *Urbanistički zavod grada Zagreba, Trg revolucionara u blizini Gradske vijećnice, Idejno urbanističko rješenje Trnja, maketa urbanista (autor makete: Zvonimir Tkalčić) , 1965.*, Zdravko Blažina (ur.), *Zagreb, jučer, danas, sutra*, I. dio, Zagreb, Grafički zavod Hrvatske, 1965.
- Sl. 69. *Urbanistički zavod grada Zagreba, Trg revolucionara u blizini Gradske vijećnice, Idejno urbanističko rješenje Trnja, 1965.*, u: Zdenko Kolacio, *Idejno urbanističko rješenje Trnja*, u: Čovjek i prostor, br. 157, Zagreb, 1966., str. 3
- Sl. 70. *Ivan Crnković, Muzej suvremene umjetnosti, 1991.*, u: Iva Bedenko, dipl.ing.arh., Vladimir Beštak, građ.teh., Karolina Bui, dipl.ing.arh., dr.sc. Stjepan Kelčec Suhovec, dipl.ing.prom., Romana Kunej, struč.spec.ekonomije, Aleksander Laslo, dipl.ing.arh., mr.sc. Mirna Meštrović, dipl.ing.arh., Sonja Sočivica, dipl.ing.arh., Nives Škreblin, dipl.ing.arh., Jadranka Veselić Bruvo, dipl.ing.arh., Robert Vojnić, dipl.ing.geogr., *P A R O M L I N 2 0 1 3., povijesni pregled, prostorno planska dokumentacija, provedeni natječaji, projektne ideje – izbor i okvirne smjernice*, Gradski ured za strategijsko

planiranje i razvoj Grada Zagreba, 3./2013., str. 51, URL:

http://www.zagreb.hr/UserDocsImages/PAROMLIN_elaborat_final.pdf [1.5.2013.]

Sl. 71. *Penezić i Rogina, Natječajni projekt „Memorijalnog kompleksa Josip Broz Tito“, 1987.*, URL: http://kgalovic.blogspot.com/2013_02_11_archive.html [17.4.2013.]

Sl. 72. *Plamen nad gradom, Vjesnik, četvrtak 10. ožujka 1988.*, snimio: Krešimir Galović, URL: http://kgalovic.blogspot.com/2013_02_11_archive.html [17.4.2013.]

Sl. 73. *Paromlin on sale, 1998.*, URL:

http://kgalovic.blogspot.com/2013_02_11_archive.html [17.4.2013.]

Sl. 74. *R. Kovačević, Izrasta li stari mlin u luksuzan „Marriottov“ hotel*, u: Večernji list, 5. veljače, URL: http://kgalovic.blogspot.com/2013_02_11_archive.html [17.4.2013.]

Sl. 75. *Projekt luksuznog hotela Marriott na području današnjeg Paromlina, 1998., Foto: Akler*, URL: <http://www.vecernji.hr/zagreb/od-1998-zele-ulagati-paromlin-no-zagreb-ne-zeli-strani-kapital-clanak-509505> [21.5.2013.]

Sl. 76. *Jedna od tri jednakovrijedne 2. Nagrade na natječaju za Trg domovinske zahvalnosti, Marijan Hrzić, Tomislav Odak, Bransko Siladin, 2000.*, u: Iva Bedenko, dipl.ing.arh., Vladimir Beštak, građ.teh., Karolina Bui, dipl.ing.arh., dr.sc. Stjepan Kelčec Suhovec, dipl.ing.prom., Romana Kunej, struč.spec.ekonomije, Aleksander Laslo, dipl.ing.arh., mr.sc. Mirna Meštrović, dipl.ing.arh., Sonja Sočivica, dipl.ing.arh., Nives Škreblin, dipl.ing.arh., Jadranka Veselić Bruvo, dipl.ing.arh., Robert Vojnić, dipl.ing.geogr., *P A R O M L I N 2 0 1 3., povijesni pregled, prostorno planska dokumentacija, provedeni natječaji, projektne ideje – izbor i okvirne smjernice*, Gradski ured za strategijsko planiranje i razvoj Grada Zagreba, 3./2013., str. 49, URL: http://www.zagreb.hr/UserDocsImages/PAROMLIN_elaborat_final.pdf [1.5.2013.]

Sl. 77. *Tom Cortoos, Paromlin City², Prva nagrada na natječaju European 8, 2006.*, u: *Borislav Doklešić, PAROMLIN - Zagrebački program za European 8*, u: Čovjek i prostor, Br. 1-2 2006. (620-621), 2006., Zagreb, str. 6

Sl. 78. *Tom Cortoos, Paromlin City², Prva nagrada na natječaju Europan 8, 2006.*, u: Borislav Doklešić, *PAROMLIN - Zagrebački program za Europan 8*, u: Čovjek i prostor, Br. 1-2 2006. (620-621), 2006., Zagreb, str. 9

Sl. 79. *Russell Curtis, Tim Riley i Dieter Kleiner, Stitch in Time, Druga nagrada na natječaju Europan 8, 2006.*, u: Borislav Doklešić, *PAROMLIN - Zagrebački program za Europan 8*, u: Čovjek i prostor, Br. 1-2 2006. (620-621), 2006., Zagreb, str. 10

Sl. 80. *1. nagrada na natječaju „PAROMLIN – CHANGING THE FACE“, Rad pod šifrom 113, Autori: NFO d.o.o. , Kata Marunica, d.i.a., Nenad Ravnić, d.i.a.*, u: *PAROMLIN: CHANGING THE FACE rezultati*, objavljeno 02. 03. 2010., URL: <http://www.d-a-z.hr/hr/vijesti/paromlin-changing-the-face-rezultati,202.html> [21.5.2013.]

Sl. 81. i 82. – *ARCHIsquad, projekt za Paromlin na natječaju Changing the face, 2010.* URL: <http://www.vedranjukic.hr/2010/03/paromlin-changing-face.html> [21.5.2013]

Sl. 83. *Novo urušavanje Paromlina (Foto: Tomislav Krišto/Cropix), studeni 2013.*, URL: <http://www.jutarnji.hr/urusio-se-dio-stare-zgrade-paromlina-/1138956/?artId=1138924> [05.01.2014.]

Sl. 84. *Promlin bez južnog zida (Foto: Nika Šimičić)*

Sl. 85. *Paromlin u Koturaškoj ulici, 2000. godine*, Fototeka GZZSKP-a, foto: Damir Fabijanić, u: Zrinka Paladino, *Zaštita zagrebačke industrijske baštine izradbom konzervatorskih elaborata* Gradskoga zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirode u Zagrebu, u: Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske, broj 33/34, Zagreb, 2009./2010., str. 149

Sl. 86. *Gradski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode u Zagrebu, Situacija zgrada kulturnog dobra Paromlin, M 1:500, 2002.*, u: Konzervatorski elaborat za Povijesnu cjelinu industrijskoga sklopa »Paromlin« Gradskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirode u Zagrebu, Zagreb, 2002.

Sl. 87. *Gradski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode u Zagrebu, Uzdužni i poprečni presjeci kulturnog dobra Paromlin, M 1:500, 2002.*, u: Konzervatorski elaborat za Povijesnu cjelinu industrijskoga sklopa »Paromlin« Gradskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirode u Zagrebu, Zagreb, 2002.

Sl. 88. *Kompleks Paromlina Zagreb, Prostorni plan, GUP, Namjena, M 1:2880, 2009.*, URL: <https://geoportal.zagreb.hr/Karta?tk=2> [05.09.2013.]

Sl. 89. *Kompleks Paromlina Zagreb, Prostorni plan, GUP, Pravila, M 1:2880, 2009.*, URL: <https://geoportal.zagreb.hr/Karta?tk=2> [05.09.2013.]

Sl. 90. *Kompleks Paromlina Zagreb, Prostorni plan, GUP, Procedure, M 1:2880, 2009.*, URL: <https://geoportal.zagreb.hr/Karta?tk=2> [05.09.2013.]

Sl. 91. *Kompleks Paromlina Zagreb, Prostorni plan, GUP, Kultura, M 1:4000, 2009.*, URL: <https://geoportal.zagreb.hr/Karta?tk=2> [05.09.2013.]

Sl. 92. *Gradski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode u Zagrebu, Valorizacija građevnog fonda, 2002.*, u: Konzervatorski elaborat za Povijesnu cjelinu industrijskoga sklopa »Paromlin« Gradskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirode u Zagrebu, Zagreb, 2002.

Sl. 93. *Unutrašnjost mlina 1991.*, Fototeka GZZSKP-a, foto: Damir Fabijanić, u: Konzervatorski elaborat za Povijesnu cjelinu industrijskoga sklopa »Paromlin« Gradskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirode u Zagrebu, Zagreb, 2002.

Sl. 94. *Paromlin 2013. (Foto: Nika Šimičić)*

Sl. 95. *Gradski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode u Zagrebu, Karta mjera zaštite kulturnog dobra Paromlin, M 1:1000, 2002.*, Konzervatorski elaborat za Povijesnu cjelinu industrijskoga sklopa »Paromlin« Gradskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirode u Zagrebu, Zagreb, 2002.

Sl. 96, 97, 98, 99, 100. *Serijska fotografija „Paromlin“-zgrada mlina, dimnjak..., (snimila Nika Šimičić 12.4.2013.)*

Sl. 101. *Friedensreich Hundertwasser, Spittelau spalionica smeća, Beč, 1998.*, URL:
<http://en.wikipedia.org/wiki/Incineration> [3.4.2013.]

9.5. Popis osoba

	Adler, Dankmar (3. srpanj 1844., Stadtlengsfeld, Njemačka – 16. travanj 1900., Chicago, Illinois, SAD.) – arhitekt njemačkog podrijetla.
	Arčabić, Goran (Zagreb, 26. Ožujka 1977.) – viši kustos, voditelj Zbirke arhivalija, Zbirke numizmatike, Zbirke plaketa, medalja i značaka Muzeja grada Zagreba. Voditelj projekta <i>Zagrebačka industrijska baština: povijest, stanje, perspektive</i> .
	Auf-Franić, Hildegard (Zagreb, 1941.) – arhitektica i od 1999. redovita profesorica Arhitektonskog fakulteta.
	Bakal, Aleksandar (Nova Gradiška, 1. kolovoza 1929. - Zagreb, 22. siječnja 1997.) – arhitekt i urbanist.
	Bandić, Milan (Grude, Bosna i Hercegovina, 22. studenoga 1955.) – političar, trenutni zagrebački gradonačelnik.
	Baudelaire, Charles Pierre (Pariz, 9. travnja 1821. - Pariz, 31. kolovoza 1867.) – pjesnik i kritičar.
	Bauer, Antun (Breznica, 11. veljače 1856. - Zagreb, 7. prosinca 1937.) – teološki i filozofski pisac, zagrebački nadbiskup.
	Behrens, Peter (Hamburg, 14. travnja 1868. - Berlin, 27. veljače 1940.) – arhitekt.

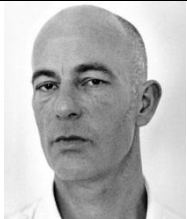

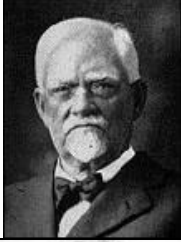

	Benjamin, Walter Bendix Schönflies (15. srpanj 1892. – 26. rujan 1940.) – književni kritičar, filozof, društveni kritičar, prevoditelj i esejist.
	Bilić, Ante Nikša – arhitekt i urednik časopisa Oris.
	Bobovec, Borka – arhitektica. Predsjednica je strukovne međunarodne Udruga European Hrvatska od 2004.godine. Od 2007. do 2009.godine članica je Izvršnog odbora Društva Arhitekata Zagreba te članica Predsjedništva Udruženja Hrvatskih Arhitekata.
	Bogardus, James (14. ožujak 1800. – 13. travanj 1874.) – izumitelj i arhitekt, pionir američke metalne konstrukcije.
	Bosiljevac, Igor – arhitekt.
	Bosnić, Irena (Virovitica, 22. studeni 1985.) – turistička menadžerica.
	Broz, Aleksandra (Saša) (Pula, 08. lipanj 1961.) – kazališna redateljica.
	Canjuga, Zlatko (2. rujna 1962., Ivanec) – povjesničar, političar i predsjednik uprave NK Croatije (danas GNK Dinamo).
	Carnelutti, Gjuro (također: Đuro Carnelutti) (Gemoni, Furlanija, 1. rujna 1854. - Zagreb, 7. siječnja 1928.) – graditelj.
	Cortoos, Tom – arhitekt.
	Crnković, Ivana (Zagreb, 16. listopada 1941.) – arhitekt.

	Curtis, Russell – arhitekt, suvlasnik RCKa Architects.
	Čelik, Matevž (Kranj, Slovenija, 11. lipanj 1971.) – arhitekt i kritičar arhitekture.
	Čikeš, Nina Mija – arhitektica.
	Čutura, Mladen (Mostar, 16. siječnja 1959.) - kazališni, televizijski i filmski glumac.
	Dakić, Slavko (2. travanj 1942., Osijek) – arhitekt i magistar povijesti umjetnosti te umirovljeni pročelnik Gradskog ureda za strategijsko planiranje i razvoj grada.
	de Meuron, Pierre (8. svibnja 1950.) – arhitekt.
	Deutsch, Julio (Geperdorf, 1859.- Zagreb 1922.) – arhitekt, učenik Königa i Fertela (graditelja Votivkirche-a) u Beču.
	Dobronić, Lelja (Zagreb, 19. travnja 1920. - Zagreb, 22. prosinca 2006.) – povjesničarka, doktorica humanističkih znanosti .

	Dodig, Vladimir, Trokut – umjetnik, muzeolog, publicist, sakupljač umjetnina i tvorac projekta „Antimuzej“.
	Dolenčić, Krešimir (Zagreb, 1962.) – kazališni redatelj, (ravnatelj DK Gavella).
	Domijan, Miljenko (Rab, 24. ožujka 1946.) - povjesničar umjetnosti i istraživač povijesne baštine, predsjednik Stručno-savjetodavne komisije za obnovu Duborvnika.
	Domin, Stanka – povjesničarka umjetnosti koja je krajem 1980-tih radila u Regionalnom zavodu za zaštitu spomenika kulture.
	Dubsky, Josip – građevinski inženjer.
	Egersdorfer, Vatroslav (1819.-1884.) – građevinski inženjer.
	Fabijanić, Damir (Zagreb, 1955.) – fotograf.
	Fairbairn, Sir William, (19. veljače 1789. – 18. kolovoz 1874.) – inženjer i brodograditelj.
	Fischer, Ignjat (Zagreb, 18. lipnja 1870. - 19. siječnja 1948.) – arhitekt, gradski zastupnik i javni djelatnik.
	Frankl, Ivan - suosnivač, suvlasnik, prvi ravnatelj

		zagrebačkog paromlina i dioničar istog od 1876. – 1880.
		Friedfeld, Mavro – ravnatelj zagrebačkog paromlina i dioničar od 1876. – 1893.
		Galović, Krešimir (Osijek, 26. kolovoza 1966.) – povjesničar umjetnosti.
		Garić, Rajana – arhitektica.
		Glavočić, Daina – rođ. Baumann (Rijeka, 7. Kolovoz 1949.) – povjesničarka umjetnosti, muzejska savjetnica Muzeja moderne i suvremene umjetnosti u Rijeci, vanjska suradnica i viša predavačica izbornih kolegija na Filozofskom fakultetu u Rijeci.
		Golijanin, Grujo (Sarajevo, 20. 6. 1941.) – arhitekt. Studijski boravio u zapadnom Berlinu 1967./68. kod profesora dr. arhitekture Georgije Nedeljkov.
		Goss, Vladimir Peter (Zagreb, 1942.) – povjesničar umjetnosti i anglist.
		Grahor, Janko (Petrinja, 6. prosinca 1827. – Zagreb, 22. studenog 1906.) – graditelj, projektant i društveni djelatnik.
		Gropius, Walter (Berlin, 18. svibnja 1883. - Boston, 5. srpnja 1969.) – arhitekt i teoretičar arhitekture; osnivač prve škole dizajna, Bauhausa.
		Grubišić, Vinko (7. lipnja 1965., Zagreb) – pomoćnik ministra informiranja (1991.), gospodarstvenik, član raznih nadzornih odbora i direktor Dubrava film d.o.o.

	Hennebique, François (26. travanj 1842. – 7. ožujak 1921.) – inženjer i samouki graditelj. Izumitelj armirano-betonske konstrukcije (1892.).
	Herzog, Jacques (19. travnja 1950.) – arhitekt.
	Hobsbawm, Eric John Blair (9. lipnja 1917.) – povjesničar.
	Holabird, William (11. rujan 1854., Amenia, New York – 19. srpanj 1923., Evanston, Illinois) – arhitekt.
	Holzbauer, Wilhelm (Salzburg, 3. rujan 1930.) – arhitekt.
	Holjac, Janko (Zagreb, 1865. - Zagreb, 1939.) – arhitekt.
	Hönigberg, Lav (Zagreb, 1861.- Zagreb 1911.) – arhitekt koji je radio u ateljeu uglednog bečkog graditelja Tischlera, a 1889. godine je osnovao atelje Hönigsberg & Deutsch.

	Ivančević, Radovan (Banja Luka, 13. veljače 1931. - Zagreb, 17. siječnja 2004.) – povjesničar umjetnosti.
	Iveković, Sanja (1949.) –umjetnica.
	Ivić, Mirna – arhitektica.
	Jambrišak, Janko (Karlovac 1834.-Zagreb 1892.) – učenik Bartola Felbingera, dugogodišnji gradski zastupnik i prijatelj „iliraca“. Kao graditelj djeluje od 1859.-1892.
	Jeanneret-Gris, Charles-Édouard (Le Corbusier) (La Chaux-de-Fonds, 6. listopada 1887. - Roquebrune-Cap-Martin kraj Nice, 27. kolovoza 1965.) – arhitekt švicarskog porijekla.
	Jenney, William Le Baron (25. rujan 1832. – 14. lipanj 1907.) – arhitekt i inženjer. Projektirao je prvi neboder 1884. godine.
	Jovanović, Goran – arhitekt.
	Juračić, Dražen (Zagreb, 1948.) – arhitekt.
	Kalda, Lav (Leo, Leon, Lavoslav), (Wagstadt, danas Bílovec, 10. rujan 1880. – Zagreb, 10. listopad 1956.) – arhitekt.
	Kale, Dragutina – tipograf i urednik časopisa „Radnički

	prijatelj“.
	Karač, Zlatko (Vukovar, 1961.) – arhitekt.
	Kerum, Željko (Split, 25. rujna 1960.) – poduzetnik i političar (HGS).
	Khuen-Héderváry de Hédervár, Károly, ban grof (23. svibnja 1849. - 16. veljače 1918.) – političar, hrvatski ban i dvaput ugarski premijer prije Prvog svjetskog rata.
	Kleiner, Dieter – arhitekt, suvlasnik RCKa Architects.
	Knežević, Snješka (Zagreb, 9. prosinac 1938.) – povjesničarka umjetnosti i germanistica.
	Kostrenčić, Alan (Zagreb, 1968.) – arhitekt. Uz arhitektonsku praksu bavi se teorijskim i publicističkim radom (Arhitektura, Arhitektov bilten – AB, ČIP, Oris), a honorarno i predaje na Arhitektonskom fakultetu u Zagrebu na Katedri za arhitektonsko projektiranje.
	Kovačić, Viktor (Ločka Vas kraj Huma na Sutli, 28. kolovoza 1874. - Zagreb, 21. listopada 1924.) – arhitekt.
	Krešić, Milan (1876.-1909.) - tajnik Trgovačko-obrtničke komore u Zagrebu.
	Kružić, Marko – novinar Vijenca.
	Lapaine, Damjan – ravnatelj Zavoda za zaštitu spomenika kulture 1990-tih godina.
	Laslo, Aleksander – arhitekt, a od 1. veljače 2001. i pomoćnik pročelnika u Gradskom zavodu za zaštitu

	spomenika kulture i prirode.
 Milan Lenuzzi	Lenuzzi, Milan (Karlovac, 30. srpnja 1849. – Zagreb, 16. studenoga 1924.) – arhitekt i urbanist.
	Lisac, Andrija Ljubomir (Zagreb, 1918.) – arhivist Arhiva grada Zagreba.
	Lokošek, Egon (Split, 01. travanj 1948.) – arhitekt i viši predavač na Arhitektonskom fakultetu u Zagrebu
	Lunczer, Rudolf – graditelj.
	Maković, Zvonko (Osijek, 6. veljače 1947.) – povjesničar umjetnosti, pjesnik i esejist.
	Marasović, Tomislav (Split, 1929.) – povjesničar umjetnosti. Godine 1979. izradio je elaborat na temelju kojega je Povijesna jezgra Splita s Dioklecijanovom palačom upisana u popis Svjetske kulturne baštine, a bio je i profesor u Rimu na Međunarodnom studiju konzervacije arhitektonskih spomenika.
	Maretić, Mirko (Dicmo, 1926. – Zagreb, 2008.) – arhitekt i urbanist. Radio u Urbanističkom institutu Hrvatske i Urbanističkom zavodu Grada Zagreba, u kojem je bio predstojnik Odjela za urbanističko projektiranje. Predavao na Arhitektonskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Za stručna postignuća dobio priznanja Saveza arhitekata Hrvatske (1965.), Urbanističkoga zavoda Grada Zagreba (1967.) i Urbanističkoga saveza Jugoslavije (1973.).
	Maroević, Ivo (Stari Grad, 1. listopada 1937. - Zagreb, 20. siječnja 2007.) – povjesničar umjetnosti, muzeolog i konzervator.

	Martinis, Dalibor (Zagreb, 1947.) – umjetnik.
	Marunica, Kata (Zagreb, 1982.) – arhitektica. Godine 2008. otvara vlastiti ured, NFO d.o.o., s Nenadom Ravničem.
	Matičević, Davor (Split, 5. 8. 1945. — Zagreb, 13. 5. 1994.) – povjesničar umjetnosti, arheolog, višegodišnji kustos Galerije suvremene umjetnosti i v.d. direktor Galerija grada Zagreba.
	Mies van der Rohe, Ludwig (27. ožujak, 1886. - 17. kolovoz, 1969.) – arhitekt.
	Milovac, Tihomir (<i>Vinkovci, 10. veljače 1956.</i>) – povjesničar umjetnosti i etnolog. Od 1984. godine kustos u Muzeju suvremene umjetnosti u Zagrebu.
	Nišević, Ankica – arhitektica.
	Nouvel, Jean (12. kolovoza 1945.) – arhitekt.
	Novak, Slobodan Prosperov (1951.) – povjesničar književnosti, komparatist, novinar, političar i teatrolog.

	Pavletić, Vlatko (Zagreb, 2. prosinca 1930. - Zagreb, 19. rujna 2007.) – akademik i privremeni predsjednik RH, teoretičar književnosti, esejist, kritičar i političar.
	Petrinec, Tomislav (Zagreb, 1959.) – arhitekt. Pročelnik Konzervatorskog odjela za područje Zagrebačke županije u Zagrebu.
	Petzet, Michael Alfred (München, 12. travanj 1933.) – povjesničar umjetnosti, arheolog i konzervator. Presjednik njemačkog nacionalnog odbora ICOMOS-a od 1989. godine, a od 1999. do 2008. i predsjednik međunarodne udruge ICOMOS.
	Prosoli, Iva – kustosica i voditeljica Zbirke zagrebačkih fotoreportera u Muzeju grada Zagreba.
	Ravnić, Nenad (Rijeka, 1979.) – arhitekt. Godine 2008. otvara vlastiti ured, NFO d.o.o., s Katom Marunicom.
	Richardson, Henry Hobson (29. rujan 1838. – 27. travanj 1886.) – arhitekt.
	Richter, Vjenceslav (Donja Drenova kod Sv. Ivana Zeline, 8. travnja 1917. - Zagreb, 2. prosinca 2002.) – arhitekt, slikar i kipar.
	Riegl, Alois (Linz, 14. siječanj 1858. – Beč, 17. lipanj 1905.) – povjesničar, predstavnik Bečke škole povijesti umjetnosti.
	Riley, Tim – arhitekt, suvlasnik RCKa Architects.
	Rix, Michael – povjesničar koji je uveo pojam industrijska arheologija.

	Rusan, Andrija (Zagreb, 1957.) – arhitekt, urednik časopisa Oris.
	Sančanić, Marko – član Platforme 9.81 – istraživačko-razvojnog kolektiva za arhitekturu i urbanizam.
	Scott, Sir Giles Gilbert, (9. studeni 1880. – 8. veljače 1960.) – arhitekt.
	Standl, Ivan (Prag, 27. listopada 1832. – Zagreb, 30. kolovoza 1897.) – umjetnički fotograf.
	Steiner, Dietmar M. (Wels, Austrija, 31. prosinac 1951.) – povjesničar arhitekture, kritičar i publicist. Od 1993. godine direktor Architekturzentrum-a u Beču.
	Stjepanović, Danko (Sarajevo, 1980.) – fotograf, arhitekt i novinar.
	Stojković, Nikola – arhitekt.
	Stošić, Josip (Zagreb 1935. – Zagreb, 2009.) – povjesničar umjetnosti, konceptualni likovni umjetnik i pjesnik.
	Sullivan, Louis Henry (3. rujna 1856. - 14. travnja 1924.) – arhitekt, dizajner interijera, teoretičar i kritičar.
	Šepić, Ljiljana (London, 1942.) – arhitektica. Sustavno proučava industrijsku arheologiju u Hrvatskoj.
	Šolčić, Franjo – direktor Klare Zagreb d.d. do 2000. Godine. Radi se o tvrtki koja je proizvodila brašno u

	tvornici Paromlin sve do požara 1988. godine.
	Štefan, Ivan – graditelj. Posluje s Lavom Kaldom od 1908. do 1922.
	Tillbergs, Olegs (Saulkrasti, Latvija, 1956.) – umjetnik.
	Tin Hršak – arhitekt.
	Topolščak, Franjo – tipograf u XIX. stoljeću.
	Uzelac, Zlatko (Požega, 2. travanj 1953.) – arhitekt i znanstvenik.
	Verdi, Giuseppe Fortunino Francesco (10. listopada 1813. – 27. siječanj 1901.) – skladatelj romantizma.
	Višnić, Emina – menadžerica u kulturi, ravnateljica Zagrebačkog centra za nezavisnu kulturu i mlade, članica Upravnog odbora mreže Clulture i izvršnog odbora Culture Action Europe.
	Vrsalović, Hrvoje – arhitekt.
	Vukotinović, Ljudevit (također Ludwig Farkaš) (1813. - 1893.) – političar i aktivist ilirski, botaničar i enciklopedist.
	Vuković, Pero – arhitekt.
	Vuković, Vesna - suosnivačica neprofitne nevladine organizacije [BLOK] – Lokalna baza za osvježavanje kulture. Koordinatorica UrbanFestivala Zagreb.

		Waidmann, Kuno (Tigerfeld, 8. ožujka 1845. – Graz, 4. listopada 1921.) – arhitekt historicizma, koji je najveći dio svojeg opusa ostvario u Hrvatskoj (tada Austro-Ugarskoj).
		Watt, James (Greenock, Škotska, 19. siječnja 1736. – Heathfield kraj Birminghama - 19. kolovoza 1819.) – izumitelj i inženjer. Izumitelj parnog stroja.
		Wehdorn, Manfred (23. siječanj 1942. , Beč) – arhitekt.
		Weiss, Julio – ravnatelj zagrebačkog paromlina i dioničar od 1876. – 1907.
		Wilde, Oscar Fingal O'Flahertie Wills (Dublin, 16. listopada 1854. - Pariz, 30. studenog 1900.) – pisac.
		Žerjavić, Milan (1915.-1971.) – arhitekt.